

Naturarven som verdiskaper

Statusrapport 2012

Bent Aslak Brandtzæg og Per Ingvar Haukeland

TF-notat nr. 22/2013

Tittel: Naturarven som verdiskaper
Undertittel: Statusrapport 2012
TF-notat nr: 22/2013
Forfatter(e): Bent Aslak Brandtzæg og Per Ingvar Haukeland
Dato: 27.09.2013
ISBN: 978-82-7401-632-3
ISSN: 1891-053X
Pris: Kr 420 (Kan lastes ned gratis fra www.telemarksforskning.no)
Framsidedfoto: Per Ingvar Haukeland
Prosjekt: Evaluering av Naturarven som verdiskaper
Prosjektnr.: 20090920
Prosjektleder: Per Ingvar Haukeland
Oppdragsgiver(e): Direktoratet for Naturforvaltning

Spørsmål om dette notatet kan rettes til:

Telemarksforskning
Postboks 4
3833 Bø i Telemark
Tlf: +47 35 06 15 00
Epost: post@tmforsk.no
www.telemarksforskning.no

Resymé:

Telemarksforskning gjennomfører en følgeevaluering av verdiskapingsprogrammet ”Naturarven som verdiskaper” på oppdrag fra Direktoratet for Naturforvaltning (DN). En del av oppdraget har vært å utvikle og gjennomføre et årlig rapporteringssystem rettet mot hovedprosjektene i programmet. Dette notatet sammenfatter og analyserer resultatene fra andre rapportering, dvs. for 2012.

Bent Aslak Brandtzæg er utdannet geograf (Cand.polit.) fra Universitetet i Bergen og har i tillegg treårig studium i natur- og miljøvern fag fra Telemark distriktshøgskole i fagkretsen. Brandtzæg har vært ansatt som forsker ved Telemarksforskning siden 1995. Han har gjennomført en rekke regionale og nasjonale evalueringer og utredninger av offentlige virkemidler, utviklingsprogrammer, tiltak og omstillingsprosesser for ulike oppdragsgivere, bl.a. departementer, direktorater, KS og Norges forskningsråd.

Per Ingvar Haukeland er utdannet filosof og pedagog (Ph.D) fra U. of California-Berkeley. Haukeland har vært ansatt som forsker ved Telemarksforskning siden 2001, hvor han har ledet flere større forskningsprosjekter med vekt på natur, kultur og landskap.

Forord

”Naturarven som verdiskaper” er et verdiskapingsprogram fra Miljøverndepartementet utviklet i samarbeid med Kommunal- og regionaldepartementet, med formål å øke verdien av verneområder og andre naturområder med spesielle kvaliteter. Programmet skal legge til rette for at slike områder blir en viktig ressurs for sosial, kulturell, miljømessig og økonomisk utvikling, og at områdene gir grunnlag for sysselsetting og verdiskaping basert på naturarven, samtidig som de forvaltes slik at naturens mangfold blir tatt vare på.

Telemarksforskning gjennomfører en følgeevaluering av verdiskapingsprogrammet på oppdrag fra Direktoratet for Naturforvaltning (DN). En del av oppdraget har vært å utvikle og gjennomføre et årlig rapporteringssystem rettet mot hovedprosjektene i programmet. Dette notatet sammenfatter og analyserer resultatene fra tredje rapportering, dvs. for 2012. Avslutningsvis er det også utarbeidet noen anbefalinger i forhold til videre arbeid.

Ved Telemarksforskning har Bent Aslak Brandtzæg stått for en vesentlig del av arbeidet med gjennomføring og rapportering. Våre kontaktpersoner i DN har vært Bente Rønning og Asgeir Meland. Vi vil takke for nyttige kommentarer og innspill i forbindelse med arbeidet.

Bø, 27.09.2013

Per Ingvar Haukeland

Prosjektleder

Innhold

Tabelloversikt.....	7
1. Innledning.....	9
1.1 Bakgrunn og formål	9
1.2 Om rapporteringen.....	10
2. Hovedprosjektene.....	11
2.1 Folgefonna – vandring frå fjord til fonn	12
2.2 Fugleturisme i Øst og Midt-Finnmark	12
2.3 Kystarven	13
2.4 Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	13
2.5 Nasjonalparklandsbyene	14
2.6 Naturarv og naturbruk i Luster (mellom fjord, fjell og folk)	14
2.7 Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	15
2.8 Skatter for fremtiden	15
2.9 Sykkelturisme i Saltdal	16
2.10 Sørnorsk kystnatur	17
2.11 Varnjargga – Varanki – Varangerhalvøya	17
2.12 Verdiskaping skjer i møtet.....	18
2.13 Vidda Vinn.....	18
2.14 Villreinen som verdiskaper	19
2.15 Økosystem Dokkadelta	19
2.16 På tvers av prosjektene	19
3. Organisering og ledelse.....	21
4. Økonomi, finansiering og virkemidler	41
5. Forankring og mobilisering.....	43
6. Måloppnåelse	59
6.1 Rapportering på tiltak	59
6.1.1 Oppfølging av tiltaksplaner.....	59

6.1.2	Utfordringer i tilknytning til bedre måloppnåelse.....	83
6.2	Hovedmål I: Bevaring av naturarven.....	93
6.2.1	Effekter av tiltakene.....	93
6.3	Hovedmål II: Kunnskap og formidling.....	106
6.3.1	Kunnskapsutviklings- og formidlingstiltak.....	106
6.3.2	Mediedekning.....	132
6.3.3	Kompetansebehov.....	133
6.4	Hovedmål III: Bred verdiskaping.....	140
6.4.1	Miljømessig verdiskaping.....	140
6.4.2	Kulturell verdiskaping.....	160
6.4.3	Sosial verdiskaping.....	185
6.4.4	Økonomisk verdiskaping.....	208
6.4.5	Den brede verdiskapingen.....	222
7.	Institusjonalisering.....	236
8.	Programvurdering.....	247
9.	Åpen post.....	266
10.	Sammenfattende vurdering og anbefalinger.....	267
10.1	Anbefalinger for videre arbeid.....	271

Tabelloversikt

Tabell 1 Omfang av delprosjekter knyttet til hovedprosjektene:	21
Tabell 2 Endring i omfanget av delprosjekter siden forrige rapportering.	22
Tabell 3 Sammensetning av styringsgrupper.	28
Tabell 4 Prosjekter som har endret sammensetning av styringsgruppe.....	29
Tabell 5 Omfang av arbeidsgrupper og deltakere.	29
Tabell 6 Hva fungerer ikke så bra med prosjektorganiseringen og hva kan forbedres?.....	31
Tabell 7 Ressurser til prosjektledelse.	37
Tabell 8 Ressurser til delprosjektledelse.....	38
Tabell 9 Kompetanse som mangler i prosjektene. Antall prosjekter som har oppgitt at de mangler kompetanse på ulike områder. Klassifisering av åpne svar.	40
Tabell 10 Budsjetterte totalrammer for hovedprosjektene i 2010 og 2011.	41
Tabell 11 Antall hovedprosjekter som har fått finansiering fra aktuell kilde, samt gjennomsnittlig vurdering av viktighet på en skala fra 1-6 der 1 er viktigst.	42
Tabell 12 Rangering av målgrupper etter viktighet. Antall hovedprosjekter hvor ulike aktører er målgrupper samt gjennomsnittlig vurdering av viktighet på en skala fra 1-6, der 1 er viktigst.	43
Tabell 13 Tiltak som er gjennomført i prosjektet for å få til en god forankring, og som man har lyktes med.	45
Tabell 14 Målgrupper som det er vanskelig å trekke med og årsaker til det.	53
Tabell 15 Hvilke tiltak som ikke er gjennomført som planlagt og årsakene til dette.....	60
Tabell 16 Hvorvidt det er gjennomført tiltak i 2011 som ikke lå inne i tiltaksplanen/handlingsplanen for 2011.	74
Tabell 17 Hvilke tiltak som er gjennomført som ikke lå inne i tiltaksplanen/handlingsplanen for 2011.....	75
Tabell 18 De viktigste utfordringene i 2011 og 2012 for å sikre en best mulig måloppnåelse knyttet til tiltakene, og hvordan disse har vært håndtert.....	84
Tabell 19 Hvordan tiltakene i tiltaksplanen bidrar til bedre ivaretagelse av naturarven, og hva slags effekter gjennomførte tiltak har hatt så langt.....	95
Tabell 20 Kunnskapsutviklingstiltak som er gjennomført i 2011.....	107
Tabell 21 Hvordan opplegg for å sammenstille og formidle kunnskap, erfaringer og resultater fra prosjektet gjennomføres.....	117
Tabell 22 Målgrupper og formidlingskanaler	120
Tabell 23 På hvilken måte naturarven har fått økt betydning som formidlingsressurs.	126
Tabell 24 Prosjekter som har hatt ulike typer medieoppslag i 2011.....	132
Tabell 25 Prosjekter som har hatt ulike typer medieoppslag i 2012.....	133
Tabell 26 Kompetansebehov i 2010 og 2011.....	135
Tabell 27 Oversikt over spesielle kompetanseinstitusjoner som hovedprosjektene har samarbeidet med i 2010 og 2011.....	136
Tabell 28 Oversikt over registrerings-, skjøtsels- eller andre typer forvaltningstiltak i ulike naturtyper for å ivareta naturverdier i regi av prosjektet som er gjennomført i 2010 og 2011.	141
Tabell 29 Tiltak som er gjennomført for å øke tilgjengeligheten av naturverdier for publikum i 2010 og 2011. Hva slags tiltak er gjennomført, hvilke naturverdier det er fokusert på og hvem som er målgrupper.....	145
Tabell 30 Tiltak for å øke kunnskapen om og forståelsen for naturverdier (f.eks. infoskilt om naturtyper, guida turer, opplegg for skoleklasser etc.).	154

Tabell 31 Tiltak med spesielt fokus på å øke kunnskap og forståelse om forholdet mellom bruk og vern av naturarven.....	161
Tabell 32 Viktige suksessfaktorer for å styrke identitet og stedstilhørighet (eksempler) hos innbyggerne.	168
Tabell 33 Viktige suksessfaktorer for å styrke områdets/områdenes omdømme og attraktivitet (noen eksempler).	177
Tabell 34 Merkevarebygging og stedsprofilering.	185
Tabell 35 Eksisterende nettverk og aktører som har vært involvert.	186
Tabell 36 Nye nettverk som har blitt etablert i hovedprosjekt.	193
Tabell 37 I hvilken grad man har klart å skape bevissthet og engasjement blant ulike aktører om naturarven som ressurs for steds- og produktutvikling.....	198
Tabell 38 Aktører som har fått økt bevissthet og engasjement om naturarven som ressurs for steds- og produktutvikling.....	198
Tabell 39 Viktige tiltak/suksessfaktorer for å skape bevissthet og engasjement blant ulike aktører.	202
Tabell 40 Vurdering av samarbeid og fellesskapsfølelse mellom ulike aktører.	207
Tabell 41 Nye bedrifter i 2010, 2011 og 2012.....	208
Tabell 42 Utvidelse av eksisterende bedrifter i 2010.	210
Tabell 43 Nærmere spesifisering av hvilke produkter/tilbud ulike typer eksisterende bedrifter har utvidet med og hvilke markeder de henvender seg til.	213
Tabell 44 Sysselsettings- og omsetningsvekst som følge av hovedprosjektet i 2010 og 2011	216
Tabell 45 Antall bedrifter som har vært involvert og/eller kontaktet i hovedprosjektet i løpet av prosjektperioden.....	217
Tabell 46 Økonomiske ringvirkninger som hovedprosjektet har hatt i 2010 og 2011.	218
Tabell 47 Hvorvidt det er utviklet systemer eller instrumenter for å måle effekter på besøk, omsetning, etablering, tilflytting og lignende.	219
Tabell 48 Hva som oppleves som viktige suksessfaktorer for å få fram et godt samspill mellom de ulike formene for verdiskaping.....	224
Tabell 49 Den brede verdiskapingsmatrisen. Et forsøk på å illustrere noen overordnede sammenhenger miljømessig, kulturell, sosial og økonomisk verdiskaping.	234
Tabell 50 Forankring i offentlige planer.	236
Tabell 51 Hvordan det arbeides med videreføring.	242
Tabell 52 Hvorvidt de faglige ressursene som tilbys gjennom programmet er tilstrekkelige. 1=ikke i det hele tatt og 6=i svært stor grad.....	248
Tabell 53 Faglige ressurser som det er behov for at verdiskapingsprogrammet i større grad bidrar med.	249
Tabell 54 Andre regionale og lokale ressurser som programmet har bidratt til å utløse... 252	252
Tabell 55 Andre virkemidler og programmer som det er behov for bedre koordinering i forhold til.....	257
Tabell 56 De største utfordringene i forhold til å sikre varige resultater og effekter.	261
Tabell 57 Hvordan nettverkssamlingene har fungert i forhold til ulike formål. Gjennomsnittlige vurderinger.....	265
Tabell 58 Hvilke naturtyper ressursgrunnlaget i hovedprosjektet knyttes til.....	275
Tabell 59 Navn på verneområde(r) hovedprosjektet har hatt fokus på.....	276

1. Innledning

1.1 Bakgrunn og formål

”Naturarven som verdiskaper” er et verdiskapingsprogram fra Miljøverndepartementet i samarbeid med Kommunal- og regionaldepartementet, med formål å øke verdien av verneområder og andre naturområder med spesielle kvaliteter. Programmet skal legge til rette for at slike områder blir en viktig ressurs for sosial, kulturell, miljømessig og økonomisk utvikling og gir grunnlag for sysselsetting og verdiskaping basert på naturarven, samtidig som områdene forvaltes slik at naturens mangfold blir tatt vare på.

Programmet er forankret i flere offentlige dokumenter. I det som er kjent som *Fjellteksten* fra 2003 (St. prp. nr. 65 (2002-2003)) finner vi følgende: ”Vår unike fjellnatur skal bevares som kilde til friluftsliv, rekreasjon, og natur- og kulturopplevelse, og samtidig gi grunnlag for sysselsetting og verdiskaping i fjellbygdene.” NOU 2004:28 *Lov om bevaring av natur, landskap og biologisk mangfold* (Naturmangfoldloven), som ble vedtatt i 2009 og som ”har til formål å sikre ved vern og bærekraftig bruk at naturen med dens biologiske, landskapsmessige og geologiske mangfold og økologiske prosesser tas vare på for fremtiden” (§1).

Naturarven som verdiskaper er et femårig nasjonalt program som startet i 2009 og som avsluttes ved utgangen av 2013. Hovedmålet er å bidra til at verneområdene og andre verdifulle naturområder blir en viktig ressurs i samfunnsutviklingen. Tre delmål er skissert:

1. Programmet skal vise hvordan naturarven kan bidra til verdiskaping til beste for befolkning, næringsliv, lokalsamfunn og regioner.
2. Programmet skal bidra til at naturarven blir tatt godt vare på og øke oppslutningen om vernet av naturarven, både i lokalsamfunnene og samfunnet generelt.
3. Programmet skal utvikle og spre kunnskap om naturvern og vise sammenhenger mellom naturarven, naturvern og sosial, kulturell og økonomisk utvikling.

I programplanen er det presentert ti strategier med eksempler på tiltak innenfor hvert av disse delmålene. Strategiene er som følger (delmål er angitt i parentes):

1. Målrettet og naturvennlig tilrettelegging for naturopplevelse (1)
2. Bidra til profesjonell produktutvikling i det å skape naturopplevelser (1)
3. Samarbeid mellom aktører for vern og bruk av naturarven (1)
4. Prøve ut samarbeidsformer og verktøy for å utløse verdiskaping (1)
5. Klargjøre forutsetninger for verneområder som grunnlag for verdiskaping (1)
6. Vise hvordan styrket forvaltning av naturarven kan bidra til verdiskaping (2)
7. Bevisstgjøre allmennheten om mulighetene god bevaring av naturarven gir (2)
8. Utvikle nettverk/møtearenaer for å spre og ta i bruk kunnskap og erfaringer (3)
9. Klargjøre ved FoU forutsetningene for naturarven som verdiskapingsressurs (3)
10. Støtte utveksling av erfaringer og ideer over landegrensar til inspirasjon (3)

Det ble bevilget ti millioner kroner til programmet i 2009 og i årene 2010, 2011 og 2012 er beløpet økt til 25 millioner per år. Finansieringen er et samarbeid mellom Miljøverndepartementet og Kommunal- og regionaldepartementet. Programmet skal ikke overlappes, men

virke sammen med andre offentlige tilskuddsordninger. Det er forutsatt en egenandel på minst 50 prosent.

Det er tatt opp prosjekter i programmet i to omganger. Totalt er det nå 14 prosjekter med i programmet; ett har falt fra etter første året (Stetind-prosjektet). Ett prosjekt ble også avsluttet i 2012, men er med i rapporteringen for 2012 (Område og trafikkutvikling rundt Dovrefjell). Disse prosjektene jobber med å skape gode eksempler på verdiskaping med natur som den viktigste ressursen. Prosjektene er i hovedsak knyttet til geografiske områder. Enkelte prosjekter er tematiske samarbeid mellom områder med tilsvarende utfordringer. De ulike prosjektene utgjør til sammen et bredt spekter av tiltak i ulike naturområder. Prosjektene er spredt over store deler av landet, fra Lindesnes i sør til Varangerhalvøya i nord.

I forbindelse med gjennomføring av programmet har det vært forutsatt at det skulle iverksettes følgeevaluering. Det er Telemarksforskning som har fått ansvaret for gjennomføring av denne. En del av evalueringsarbeidet har vært å etablere et årlig rapporteringssystem. Dette notatet beskriver resultater fra tredje rapportering gjennom dette systemet, dvs. status fram til utgangen av 2012.

1.2 Om rapporteringen

Hovedelementer i rapporteringssystemet ble presentert og gjennomgått sammen med hovedprosjektene på en prosjektsamling på Skinnarbu (Vidda Vinn) i september 2010. Systemet ble ferdigstilt i løpet av høsten 2010 i samarbeid med DN. Rapporteringsskjemaet er internettbasert og tilrettelagt ved hjelp av SurveyXact. Spørreskjemaet for tredje rapportering ble sendt ut til prosjektlederne 16. desember 2011 med svarfrist 15. februar 2012. Skjemaet for andre rapportering er i det store og hele likt med det som ble brukt i forbindelse med første rapportering. Dette er viktig for å kunne vurdere endringer over tid. I forbindelse med andre rapportering ble det foretatt noen mindre justeringer som innebærer at noen oppstartsspørsmål er tatt ut, samtidig som det også ble lagt inn noen flere muligheter for utfyllende kommentarer på enkelte spørsmål.

Rapporteringssystemet har et todelt formål. På den ene siden skal det samles informasjon om resultater og erfaringer i prosjektene for DN og følgeevalueringen, mens det på den annen side også skal bidra til at prosjektene selv blir mer bevisst sammenhengene i deres eget arbeid. Prosjektlederne ble derfor eksplisitt anbefalt å involvere styringsgruppa i utfyllingen av skjemaet, f.eks. ved at prosjektleders forslag til utfylling gjennomgås og diskuteres på et møte. Selve skjemaet er fleksibelt i forhold til redigering og distribusjon. Enkelte av prosjektene har likevel ikke involvert styringsgruppa ved utfylling pga. mangel på tid.

Det tok noe tid å få inn svar fra enkelte av prosjektene, men alle svar var levert i slutten av mai. Resultatene fra rapporteringen blir presentert og diskutert fra kap. 3 til kap. 9 i dette notatet. I kap. 10 forsøker vi å foreta en sammenfattende oppsummering. Før vi går nærmere inn på resultatene fra rapporteringen, vil vi først foreta en kortfattet gjennomgang av hovedprosjektene i kap. 2.

I forbindelse med gjennomgangen av rapporteringen er det presentert en del tabeller som viser konkret hva hovedprosjektene har svart. Alle hovedprosjektene er, for oversiktens skyld, med i alle tabeller, også på oppfølgingsspørsmål der ikke alle prosjektene ble bedt om å svare. Tomme svarfelt innebærer altså ikke at hovedprosjektene har unnlatt å svare på disse spørsmålene.

2. Hovedprosjektene

Som nevnt innledningsvis, har det blitt plukket ut prosjekter i to omganger. I mai 2009 valgte DN ut 10 hovedprosjekt som fikk finansiering gjennom programmet. Ett av disse har senere gått ut. I 2010 kom seks nye prosjekter til, slik at det er 15 prosjekter totalt. Av disse ble følgende prosjekter plukket ut i første runde:

- ◆ Touching the Wetlands - Våtmark i en ny tid i 2009 og 2010. "Økosystem Dokka-delta" fra 2011
- ◆ Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell
- ◆ Sørnorsk kystnatur
- ◆ Kystarven
- ◆ Magiske og verdifulle opplevelser i nordtrøndersk natur
- ◆ Norges nasjonalparklandsbyer
- ◆ Nærøyfjorden Verdsarvpark - "Verdiskaping skjer i møtet!"
- ◆ Varnjargga – Varenkinniemi – Varangerhalvøya
- ◆ Vidda Vinn
- ◆ Gleden ved å leve naturvennlig – Stetind¹

Følgende prosjekter kom med i andre runde:

- ◆ Villreinen som verdiskaper
- ◆ Naturarven som verdiskaper - sykkelturisme i Saltdal
- ◆ Folgefonna – vandring frå fjord til fonn
- ◆ Skatter for fremtiden – naturressursenes betydning i kulturhistorien
- ◆ Mellom fjell, fjord og folk. Naturarv og naturbruk i Luster
- ◆ Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark

I og med at prosjektene har startet opp i to puljer, var det i den første delen av prosjektperioden en viss faseforskyvning mellom prosjektene. Som grunnlag for den videre rapporteringen vil vi i det følgende gi en kortfattet beskrivelse av det enkelte hovedprosjektet. Denne beskrivelsen tar utgangspunkt i de presentasjonene av hovedprosjektene som er gitt på DN's internettsider. Beskrivelsen er gitt i alfabetisk rekkefølge, og er i stor grad sammenfallende med beskrivelsen i årsrapporteringen for 2010 og 2011. Dette for at resultatene fra årsrapportering for 2012 skal kunne leses uavhengig av de forrige.

Innledningsvis er det også verdt å merke seg at det er elleve prosjekter som rapporterer at søknaden om hovedprosjekt i Naturarven som verdiskaper er en naturlig forlengelse av pågående eller tidligere prosjekter av tilsvarende karakter. Dette indikerer at mange av prosjektene allerede hadde et godt fundament for prosjektarbeidet. Erfaringsmessig kan det ta lang tid å få slike utviklingsprosjekter operative. At prosjektene har forskjellig utgangspunkt, er også av interesse for vurdering av måloppnåelse og resultater underveis. De fire

¹ Dette prosjektet har senere gått ut. For mer informasjon, se Oppstartsanalysen (Haukeland og Brandtzæg, 2011). Naturarven som grunnlag for bred verdiskaping. Telemarksforskning TF-notat nr. 52. Område og trafikkutvikling rundt Dovrefjell har også gått ut, men er med i rapporteringen for 2012.

prosjektene som svarer at hovedprosjekt i Naturarven som verdiskaper ikke er en naturlig forlengelse av pågående eller tidligere prosjekter av tilsvarende karakter, er:

- ◆ Varnjargga – Varenkinniemi – Varangerhalvøya
- ◆ Naturarven som verdiskaper – sykkelturisme i Saltdal
- ◆ Skatter for fremtiden – Naturressursenes betydning i kulturhistorien
- ◆ Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark

I det følgende vil vi kort presentere hvert av hovedprosjektene, slik at leseren får et innblikk i hva prosjektene dreier seg om.

2.1 Folgefonna – vandring frå fjord til fonn

De fem kommunene Odda, Ullensvang, Jondal, Etne og Kvinnherad skal sammen oppgradere åtte gamle ferdselsruter og turiststier rundt Folgefonnhalvøya. Ferdselsårene skal gjøres mer tilgjengelige for turgåere og formidle naturverdier innen plante- og dyreliv, klima og vann, geologi og kulturminner.

Prosjektet skal gi grunnlag for at flere blir opptatt av naturverdiene i området, og at det blir startet inntektsgivende aktiviteter i tilknytning til disse. Dette skal oppnås gjennom konkret tilrettelegging for ferdsel og bruk og formidling av natur- og kulturverdiene i området. Tilretteleggingen skal også bidra til økt trivsel for lokalbefolkningen, slik at det blir attraktivt å bo og arbeide i bygdene rundt Folgefonna nasjonalpark.

Ideen til prosjektet kom fra Folgefonna nasjonalparksenter. Folgefonna nasjonalparksenter har også hatt ansvar for å utforme søknad og hovedprosjekt sammen med en arbeidsgruppe bestående av aktører fra de fem kommunene.

Arbeidsområder:

- ◆ Tilrettelegging av 8 turstier rundt Folgefonna
- ◆ I samarbeid med Stiftelsen Høgskoleutdanning i Hardanger tilby regionens reiselivsaktører utdanning i veiledning/guiding
- ◆ Sette tiltakene i sammenheng med andre mobiliserings- og utviklingsprosjekter, samt markedsføring av disse gjennom etablerte markedskanaler

2.2 Fugleturisme i Øst og Midt-Finnmark

Finnmark er et attraktivt område for alle fugleinteresserte. Hvert år kommer turister fra hele Europa for å studere og fotografere den unike fuglefaunaen. Utenlandske operatører dominerer imidlertid den fugleturismen som i dag er tilrettelagt for tilreisende grupper. Bioforsk Svanhovd vil bygge opp kompetanse lokalt, slik at lokale turistbedrifter kan drive bærekraftig og naturbasert.

Målet er at turistbedriftene får kompetanse slik at de kan håndtere fugleturistenes behov, og kan bidra til at de får rike opplevelser i gode fuglelokaliteter.

Bioforsk Svanhovd har hatt ideen til prosjektet og utformet søknad om hovedprosjekt med innspill fra bedrifter i området.

Arbeidsområder:

- ◆ Bygge kompetanse innen fugleturisme i reiselivsbedrifter og etablere nettverk og samarbeidsrelasjoner mellom disse
- ◆ Tilrettelegge for fugleturisme knyttet til lokaliteter av internasjonal betydning
- ◆ Tilrettelegge for feltbiologiske aktiviteter
- ◆ Regionale informasjonsprosjekter om fugleliv og opplevelsesmuligheter knyttet til fugl

2.3 Kystarven

Kommunene Hyllestad, Askvoll, Fjaler, Solund og Gulen skal sammen ta vare på den unike naturarven knyttet til kystkulturen i området. Vernede sjøfuglområder og landskapstypene kystlynghei og naturbeitemark utgjør kystarven lengst vest i landet. Beiting og rydding langs strendene skal ta vare på arven, slik at den blir en ressurs for regionen både kulturelt, sosialt, miljømessig og økonomisk.

Ideen til prosjektet kom fra kommunene Solund og Askvoll. Flere aktører fra disse kommunene var involvert i søknadsprosessen. Endelig søknad og utforming av hovedprosjekt blir utført av HAFS regionråd.

Arbeidsområder:

- ◆ Utvikle lokal modell for søppelhåndtering i naturreservat og sjøfuglområde
- ◆ Tilrettelegge 100 turstier som utgangspunkt for å kunne markedsføre området som vandredestinasjon
- ◆ Kartlegge miljøtilstanden i utvalgte verneområder
- ◆ Mobilisere for økt sauebeiting i viktige naturtyper på kysten gjennom nyetablering av sauedrift og produktutvikling basert på villsau
- ◆ Kompetanseheving og nettverksbygging som grunnlag for utvikling av nye naturbaserte opplevelsesprodukter

2.4 Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur

Hovedmålet for dette prosjektet er å legge til rette for og stimulere til opplevelsesturisme i Nord-Trøndelag, gjennom å bidra til at natur og kultur blir ansett og brukt som verdifulle ressurser i lokalsamfunnet. Prosjektet bygger på erfaringer og resultater fra prosjektet "Verneområder som grunnlag for økt lokal verdiskaping", som ble avsluttet i 2009. I forbindelse med dette prosjektet ble det etablert et partnerskap bestående av Innovasjon Norge, Nord-Trøndelag fylkeskommune og Fylkesmannen i Nord-Trøndelag - representert ved både landbruksavdelingen og miljøvernavdelingen. Ideen til å søke om deltakelse i Naturarven som verdiskaper hadde utspring i dette partnerskapet. Representanter fra fylkeskommunen og Fylkesmannen hadde ansvar for den skriftlige utformingen av søknader og hovedprosjekt. Dette har skjedd gjennom inkluderende prosesser der lokale aktører/miljøer har kommet med innspill til hovedprosjektets utforming, samt tatt ansvar for innhold i de ulike delprosjekt.

”Magiske og verdifulle opplevelser i nordtrøndersk natur” består av tre delprosjekter:

- ◆ Fire store rovdyr: Dette er et delprosjekt som skal bidra til å gjøre dagens rovdyrutfordringer i Indre Namdal til en opplevelsesnæring som gir økonomisk vekst og bedre livsvilkår for menneskene, uten å ødelegge naturressursene og miljøet.
- ◆ Sørsamisk kultur: Målet med dette delprosjektet er å utvikle to konsepter: ”Destinasjon Dærga” i Røyrvik – en arena for formidling av sørsamisk kultur og tradisjoner, og ”Rein og Godt” som handler om samiske kulturopplevelser og håndverk.
- ◆ Fuglekikking ved fjorden: Det tredje delprosjektet handler om å etablere landets første ”bastion” for fuglekikking med utgangspunkt i miljøet i Verdal. Trondheimsfjorden har et stort mangfold av arter innenfor et lite geografisk område.

2.5 Nasjonalparklandsbyene

Storslett, Lom, Vingelen, Jondal og Geilo er viktige innfallsporter til flotte nasjonalparker. Gjennom Naturarven som verdiskaper ønsker disse fem stedene å skape identitet som nasjonalparklandsby ved å utvikle felles mål og strategier, bygge opp og dele kompetanse og skape synlige tiltak i lokalsamfunnene.

Før deltakelsen i Naturarven som verdiskaper ble det etablert et eget forprosjekt. For å finansiere et hovedprosjekt ble nasjonalparklandsbyene anbefalt å søke om deltakelse i programmet av DN. De enkelte landsbykoordinatorene har hatt ansvar for utforming av søknad og hovedprosjekt.

En nasjonalparklandsby skal:

- ◆ være en naturlig innfallsport til nasjonalparken
- ◆ gi informasjon om å ferdes i nasjonalparken
- ◆ tilby grunnleggende servicefunksjoner
- ◆ ha en tydelig og gjennomført miljøprofil som gjenspeiles i landsbyens utvikling

2.6 Naturarv og naturbruk i Luster (mellom fjord, fjell og folk)

Luster kommune ønsker en helhetlig og langsiktig satsing på økt verdiskaping rundt de 14 verneområdene som til sammen utgjør 52 prosent av kommunen. Prosjektet skal bidra til næringsutvikling i tilknytning til verneområdene, samtidig som naturverdiene ivaretas.

Randområdene skal tilrettelegges for økt bruk, nettverk skal utvikles mellom etablerte og nye aktører i næringslivet, kvaliteten i produktene skal økes, grunneierne skal involveres i større grad og prosjektet skal øke kunnskapen om verneverdiene.

Nasjonalparkkommunen Luster er et vekstområde for turisme. Sognefjellsveien, Urnes stavkirke (oppført på UNESCOs verdensarvliste), vandring på Jostedalsbreen og cruise på Sognefjorden er noen av høydepunktene.

Ideen til prosjektet kom fra Breheimsenteret og ansatte i kommunen. Søknaden er utformet av ansatte i kommunen i samarbeid med Breheimsenteret. Nytilsatt prosjektleder fikk ansvar for utforming av hovedprosjektet i 2010.

Arbeidsområder:

- ◆ Øke kunnskap om verneverdier og verdiskaping gjennom kurs, formidling og samarbeid med aktuelle kompetansemiljøer
- ◆ Etablere en samarbeidsarena for private og offentlige interesser med verdiskaping knyttet til verneområder som formål
- ◆ Legge til rette for et bredt tilbud av aktiviteter og opplevelser knyttet til verneområdene

2.7 Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell

Målet med prosjektet er å lage en felles plattform for informasjon om og markedsføring av verneområdene på Dovrefjell. Plattformen skal være tilpasset både turister og fagfolk, og den skal kunne brukes i undervisning.

Informasjonen om norske nasjonalparker på Internett er ofte oppstykket, og skiltingen er dårlig eller fraværende. Å øke tilgjengeligheten vil kunne skape vekst, både i antall besøkende, omsetting og lønnsomhet for bedriftene og virksomhetene som er tilknyttet nasjonalparken. Dovrefjellrådet vil ta tak i denne utfordringen gjennom sitt prosjekt i Naturarven som verdiskaper.

Det var prosjektlederen for Dovrefjellrådets prosjekt Green Charter som hadde ideen til prosjektet. Vedkommende har også hatt hovedansvar for søknadsarbeid og utforming av hovedprosjekt.

Arbeidsområder:

- ◆ Etablering av felles markedsplattform for bedrifter i Dovrefjellområdet
- ◆ Sertifisere overnattings- og aktivitetsbedrifter, turistkontorer og reisemål etter standarden miljøfyrtårn
- ◆ Utvikle årlige tiltaksplaner for fysisk tilrettelegging
- ◆ Etablere permanent verktøysett for å måle, analysere og styre trafikk i og rundt nasjonalparken
- ◆ I samråd med reiselivsnæringen utvikle organiserte aktivitets-, besøks- og opplevelsesprodukter for å øke de besøkendes lengde på opphold i området
- ◆ Utvikle tekst og informasjon for Dovrefjellområdet direkte rettet mot reiselivsmålgrupper

2.8 Skatter for fremtiden

Lierne Nasjonalparksenter har satt i gang to delprosjekter som fokuserer på naturressursernes betydning i kulturhistorien. Delprosjektene skal gjennomføres i samarbeid med fire nasjonalparksentre i to områder: Øvre Pasvik og Stabbursnes i Finnmark og Lierne og Femundsmarka i Midt-Norge.

Målet er å finne tilbake og revitalisere gammel kunnskap om naturtyper, planter og dyr som har hatt betydning for folk som har levd i områdene, være en aktiv formidler av denne kunnskapen og ut fra dette skape nye produkter og opplevelser, derav tittelen "Skatter for fremtiden".

I Finnmark skal Øvre Pasvik nasjonalparksenter og Stabbursnes naturhus og museum se på hvilke planter og dyr som er brukt av de ulike folkegruppene (nordmenn, ulike grupper av samer, kvener, russere, finner og andre) som har levd og virket i verneområdene. Prosjektet vil fokusere på et utvalg av ulike planter og dyr, samt de dominerende naturtypene i området.

Bak ideen om å søke programdeltakelse sto AN-Foreningen, som er en interesseorganisasjon for landets 15 autoriserte nasjonalparksentre. Søknaden ble utformet av de 4 nasjonalparksentrene i felleskap. Lierne nasjonalparksenter hadde hovedansvar for det skriftlige arbeidet.

Arbeidsområder:

- ◆ Innhente kunnskap om tradisjonsbruk av naturen
- ◆ Utvikle og gjennomføre formidlingskonsepter om tradisjonsbruk av naturen
- ◆ Stimulere næringsaktører til produktutvikling med utgangspunkt i tradisjonsbruk av naturen

2.9 Sykkelturisme i Saltdal

Saltdal kommune skal etablere en kontinuerlig sykkelsti gjennom hele kommunen i randsonen til Saltfjellet-Svartisen og Junkerdal nasjonalparker. Sykkelstien skal i hovedsak gå langs eksisterende veinett som delvis skal forlenges eller rustes opp.

Prosjektets hovedmål er å etablere sykkelstien fra innfallsporten Saltfjellet-Svartisen nasjonalpark ved Lønsdal togstasjon, ned til Storjord og videre mot Rognan. Gjennom arbeidet skal naturarven ivaretas og naturen bli mer tilgjengelig. Det skal også drives aktiv naturformidling og skapes en plattform for økoturisme.

Det er også mulig å ta tog langs denne strekningen og hoppe av, eller gå på, ved ulike stasjoner. Dette gjør det mulig å ta sykkelturer av ulik lengde og vanskelighetsgrad. Gjennom å tilrettelegge på denne måten, ønsker prosjektet å skape et helhetlig tilbud med miljøvennlig transport til og fra aktiviteten.

Ideen til prosjektet kom fra Saltdal kommune i samarbeid med Nordlands nasjonalparksenter. Disse har også samarbeidet om utforming av søknader og hovedprosjekt.

Arbeidsområde:

- ◆ Etablere et nytt sykkelprodukt fra fjell til hav gjennom fysisk tilrettelegging, produktutvikling og markedsføring

2.10 Sørnorsk kystnatur

Kommunene Farsund, Flekkefjord, Kvinesdal og Lyngdal skal gjennom prosjektet ”Sørnorsk kystnatur” stimulere til verdiskaping i og ved verneområder ved kysten i Listerregionen. Verneområdene byr på et bredt spekter av naturkvaliteter og kulturminner som er lett tilgjengelige innenfor korte avstander.

Listerkysten skal bli en arena for forskning, bygging av kompetanse og formidling av kunnskap. Natur og reiseliv skal være i fokus. Et mål med prosjektet er å friste flere til å besøke regionen, skape nye produkter for reiselivet og ta bedre vare på naturkvalitetene. Ved å legge til rette for naturopplevelser og skjøtsel skal prosjektet stimulere til økt verdiskaping og bevaring av naturarven.

Ideen til prosjektet kom fra Farsund Næringssselskap AS. Søknaden ble utformet av Farsund Næringssselskap i samarbeid med de involverte kommunene. Prosjektleder har i samarbeid med delprosjektledere utformet hovedprosjektplanen.

Arbeidsområder:

- ◆ Opplæring av guider som grunnlag for produktutvikling
- ◆ Legge til rette for fugleturisme
- ◆ Bedre informasjon og tilgjengelighet til øyer i landskapsvernets skjærgård og samtidig sikre god skjøtsel og forvaltning
- ◆ Tilrettelegging av turstier og informasjonspunkter
- ◆ Videreutvikle Nordbergkonferansen som møtested for næringsliv, forvaltning, forskning, grunneiere, kommuner m.fl. som stimulans til lokal verdiskaping med utgangspunkt i natur

2.11 Varnjargga – Varanki – Varangerhalvøya

Naturarven i Varanger nasjonalpark og verneområdene rundt skal brukes og forvaltes på en bærekraftig måte som bidrar til lokal og regional utvikling. Blant tiltakene er skilting og merking av natur- og kulturstier. Prosjektet skal også bygge fotoskjul og sette opp informasjonsplakater ved fuglereservater. Eksisterende hytter skal restaureres.

Ideen til prosjektet kom fra ulike aktører som kontaktet Varanger næringsssenter. Søknaden ble utformet av en prosjektgruppe med mandat fra de fire kommunene Vardø, Vadsø, Nesseby og Båtsfjord kommuner og Finnmark fylkeskommune. Samme gruppe utformet hovedprosjektplanen.

Arbeidsområder:

- ◆ Tilrettelegge infrastruktur som styrker en bærekraftig bruk av Varangerhalvøya nasjonalpark og omkringliggende verneområder
- ◆ Utvikle formidlingskompetanse av natur- og kulturverdier for aktører, interessegrupper, organisasjoner og undervisningsinstitusjoner tilknyttet nasjonalparken og omkringliggende verneområder

2.12 Verdiskaping skjer i møtet

Nærøyfjorden er oppført på UNESCOs verdensarvliste. Turistene som hvert år besøker det fantastiske fjordlandskapet, er grunnlaget for arbeidet i Verdensarvparken. Utviklingen baseres på en langsiktig forvaltning og ivaretagelse av området, slik at fjordlandskapet fortsatt blir attraktivt for gjestene.

Søknaden ble i utgangspunktet fremmet som et felles prosjekt fra Vestnorsk fjordlandskap der målsettingen var at delprosjektene i Geirangerfjordområdet og Nærøyfjordområdet ble operert av stiftelsene Geirangerfjorden Verdsarv og Nærøyfjorden Verdsarvpark. Søknadsprosessen endte med at Nærøyfjorden Verdsarvpark sin del av søknaden ble med i programmet. Områdekoordinatorene i Vestnorsk fjordlandskap/ansatte i stiftelsene i samarbeid med leder/nestleder av verdensarvråd/styre tok initiativet til å fremme søknaden. Hovedprosjektplan er utarbeidet av ansatte i verdensarvparken.

Arbeidsområder:

- ◆ Tilrettelegging av stier og gamle ferdselsveger
- ◆ Kompetanseheving innen naturbasert reiseliv, vertskapsrollen og stedsformidling som grunnlag for produktutvikling, bla. guidete turer
- ◆ Samarbeid med skoleverk, universitet og høyskoler for identitetsbygging, kunnskap og entreprenørskap knyttet til natur og kultur
- ◆ Tilrettelegge for voksende antall kajakkpadlere og samtidig å forebygge konflikter og skader på naturverdier

2.13 Vidda Vinn

En felles satsing i randområdene til Hardangervidda skal skape en vinn-vinn-situasjon for kommunene Vinje og Tinn. Bred involvering og samarbeid er sentralt i prosjektet. Grunn tanken er å legge til rette for verdiskaping. Gjennom produktutvikling, markedsføring og samarbeid ønsker prosjektet å sette Hardangervidda på kartet, slik at både villreinen, grunneierne, reiselivet og lokalbefolkningen rundt vidda blir vinnere.

Initiativet kom fra næringsavdelingen i Vinje kommune i samarbeid med Telemark Fylkeskommune. Fylkesmannen ble også tidlig involvert. Søknad ble utarbeidet av prosjektleder for Vidda Vinn i samarbeid med Vinje kommune, Tinn kommune, Telemark fylkeskommune, Fylkesmannen i Telemark, Norsk Villreinsenter, Hardangervidda nasjonalparksenter, grunneierrepresentanter, Innovativ Fjellturisme, visitRjukan, Rauland Turist og andre reise- livsaktører. Prosjektleder og styringsgruppe hadde ansvar for utarbeidelse av hovedprosjektplanen.

Arbeidsområder:

- ◆ Tilrettelegge for naturvennlige naturopplevelser med både lokalbefolkning og tilreisende som målgruppe
- ◆ Gi høy produktkvalitet blant annet ved utdanning av kunnskapsrike formidlere/guidere på lokale natur- og kulturtema
- ◆ Målrettet markedsføring

- ◆ Utvikle og prøve ut samarbeidsformer og verktøy i prosesser mellom kommuner, virkemiddelapparat, utviklingsaktører, næringsaktører og forvaltning med verdiskaping som formål

2.14 Villreinen som verdiskaper

Prosjektet ”Villreinen som verdiskaper” tar utgangspunkt i villreinenes unike posisjon i norsk natur og kulturhistorie. Villreinen er en norsk ansvarsart, og den er stadig mer truet på grunn utbygging og menneskelig aktivitet. Den er også unik på grunn av den tette koblingen mot mennesket og visse kulturers avhengighet av reinen.

Et overordnet mål er å bidra til et tettere samarbeid mellom aktørene som driver med tilrettelegging, formidling og næringsutvikling knyttet til villrein.

Prosjektinitiativet kom fra ”Villreinfangsten som verdensarv”. Søknad og hovedprosjektplan ble utformet av prosjektleder i samarbeid med styret.

Arbeidsområder:

- ◆ Bistå Norsk Villreinsenter Nord i etableringen av lett tilgjengelige turmål med opplevelser og formidling av naturkunnskap
- ◆ Etablere internasjonalt samarbeid for kunnskapsutveksling og god formidling av villreinfangstens historie og betydning
- ◆ I samråd med lokale næringsaktører utvikle god formidling av villreinfangstens historie og betydning i fysisk tilknytning til lokaliteter for fangstanlegg

2.15 Økosystem Dokkadelta

I Søndre Land, Nordre Land, Gausdal og Etnedal kommuner skal Økosystem Dokkadelta skape naturopplevelser og gjøre Dokkadeltaet og Randsfjordens nedbørsfelt til en attraksjon. Ferskvann og våtmark blir en viktig del av områdets identitet og skal brukes i markedsføringen av regionen og samtidig styrke vern og forvaltning av biologisk mangfold.

Prosjektideen kom fra Dokkadeltaet Nasjonale Våtmarkssenter AS. Senteret har også hatt et hovedansvar for utforming av søknad og hovedprosjektplan.

Arbeidsområder:

- ◆ Utvikle informasjons- og formidlingskonsepter knyttet til Dokkadeltaet
- ◆ Skjøtsel og restaurering av natur og kulturminner
- ◆ Naturveiledning for elever og lærere i ungdomsskole og videregående skole
- ◆ Utvikle opplevelser og attraksjoner med utgangspunkt i våtmarksområdet

2.16 På tvers av prosjektene

Denne gjennomgangen viser at hovedprosjektene har mange fellestrekk. Det innebærer at flesteparten av prosjektene har fokus på tilrettelegging for naturopplevelser, kanalisering av

ferdsel, utvikling av opplegg for kunnskapsutvikling, informasjon og formidling, etablering av nye samarbeidsformer og tilrettelegging for bærekraftig steds- og næringsutvikling, spesielt relatert til turisme og reiseliv. Dette er innsatsområder som alle ligger innenfor programmets hovedmålsetninger. På den annen side er det en del faktorer som skiller prosjektene fra hverandre. Spesielt gjelder dette hvilke sider ved naturarven som er i fokus, hvilke geografiske områder det fokuseres på, hvordan prosjektene er forankret og hvilke aktører som er med. Det varierer også i hvilken grad prosjektene bygger videre på erfaringer og resultater fra tidligere prosjekter. Slik sett representerer prosjektene ulike tilnærminger til felles overordna mål om bred verdiskaping og utvikling med utgangspunkt i naturarven som ressurs.

3. Organisering og ledelse

Prosjektene varierer noe i størrelse og organisering. En god prosjektorganisering er viktig med tanke på å realisere målsetningene for hovedprosjektene på en best mulig måte. I 2011 var det to prosjekter som rapporterte om endringer med hensyn til hvilke kommuner og fylker som var involvert i hovedprosjektet. Disse var Fra fjord til fjell (tidligere Sykkelturisme i Saltdal og Sykkelturisme i Nordland) og Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk Natur. Endringene knyttet til sykkelturismeprojektet i Nordland dreide seg om en mulig utvidelse av sykkeltraseen til Nordland. Dette var også motivert ut fra et forsøk på å få flere finansieringskilder på banen. I forbindelse med prosjektet i Nord-Trøndelag var det etablert et nytt ettårig delprosjekt innenfor temaet Bærekraftig naturbasert reiseliv, som etter hvert har fått navnet "Wild Norway". Her ble det rapportert om mange nye deltakere fra Leka i nord til Meråker i sør. Disse to prosjektene rapporterte også utvidelser i 2012. Fra fjord til fjell melder om at Bodø kommune er kommet enda sterkere med, og at Mo i Rana ønsker å koble seg på sykkelstien sørfra. Prosjektet i Nord-Trøndelag melder om at Wild Norway har innledet et samarbeid med Trøndelag Reiseliv, Sør-Trøndelag fylkeskommune og prosjektet Midt-Norsk Natur. Dette innebærer at nedslagsfeltet er utvidet fra å gjelde bare Nord-Trøndelag til også å ha flere kontaktpunkter i Sør-Trøndelag. Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell fikk ikke bevilgning som for 2012, noe som har ført til at flere planlagte tiltak ikke har blitt gjennomført.

I rapporteringen for 2010 var det åtte av prosjektene som rapporterte om at det var etablert delprosjekter med egen prosjektorganisering i tillegg til hovedprosjektet. Totalt dreide dette seg om 38 delprosjekter. I 2011 var det ni prosjekter som rapporterte om til sammen 55 delprosjekter, mens det i 2012 er 11 prosjekter som melder om til sammen 68 delprosjekter (Tabell 1). Det rapporteres altså om noen flere delprosjekter i 2012 enn foregående år.

Tabell 1 Omfang av delprosjekter knyttet til hovedprosjektene:

Hovedprosjekt	Delprosjekter 2011	Delprosjekter 2012
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark		2
Fra fjord til fjell (tidligere «Sykkelturisme i Nordland» og «Sykkelturisme i Saltdal»)		2
Vidda Vinn	1	2
Villreinen som verdiskaper	4	6
Skatter for fremtiden	3	4
Mellom fjell, fjord og folk	4	4
Følgefonna - vandring frå fjord til fonn		
Sørnorsk Kystnatur	14	15
Kystarven	5	5
Økosystem Dokkadelta		
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell		
Nærøyfjorden Verdsarvpark – " Verdiskaping skjer i møtet!"	14	18
Varnjargga – Varenkinniemi – Varangerhalvøya		
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	5	5
Norges nasjonalparklandsbyer	5	5

Ni prosjekter bekreftet at de i 2011 hadde endringer i omfanget av delprosjekter siden forrige rapportering (jf. Tabell 2). Endringene hadde til dels sammenheng med at noen av de siste prosjektene som kom med i verdiskapingsprogrammet, var i en oppstartsfase når forrige rapportering ble gjennomført. Etter hvert som organisasjonen kom på plass, ble også nye delprosjekter etablert. Noen av disse meldte også om at delprosjekter var tatt ut samtidig som det ble større satsing på andre, eller at nye kom til. I 2011 var etableringen av det nye prosjektet i Nord-Trøndelag, ”Wild Norway”, av spesiell interesse. Dette er et prosjekt med spesielt fokus på kommersialisering av en del aktører og produkter innenfor naturbasert opplevelsesturisme. Økonomisk verdiskaping er en utfordring for flere av prosjektene, og dette kan være et prosjekt med overføringsverdi for andre. Nasjonalparklandsbyene og Nærøyfjorden verdensarvpark rapporterte om henholdsvis fem og 14 delprosjekter i 2011, mens de rapporterte om ingen i 2010. Årsakene til dette har trolig sammenheng med ulik forståelse av hvordan et delprosjekt er definert. Flesteparten av endringene skyldes sammenheng med at delprosjekter er avsluttet eller lagt ned. Av nye delprosjekter er det verdt å merke seg at Fugleturismeprojektet i Midt- og Øst-Finnmark har etablert en markedsgruppe, og at Vidda Vinn har to nye delprosjekter knyttet til etablering av guidekorps og profilering via en nettside. Dette er tiltak som vil være viktige for å tilgjengeliggjøre og synliggjøre områdene og befolkning og næringsaktører. I og med at Område- og trafikktutvikling rundt Dovrefjell ikke ble videreført i 2012, er ikke delprosjekter gjennomført som opprinnelig planlagt.

I 2012 er det ni prosjekter som melder om endringer i omfanget av delprosjekter.

Tabell 2 Endring i omfanget av delprosjekter siden forrige rapportering.

Hovedprosjekt	Delprosjekter 2011	Delprosjekter 2012
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark		En markedsgruppe ble nedsatt for å arbeide i 2012. Den har levert en kort rapport. Det er nedsatt et lite delprosjekt som arbeider med utvikling av suvenirer i 2012. Dette delprosjektet er ikke avsluttet. Forventes å levere våren 2013.
Sykkelturisme i Nordland		
Vidda Vinn		To nye delprosjekter: Guidekorps Øvre Telemark og Hardangervidda.com. Arbeidet med Hardangervidda.com har blitt et eget delprosjekt, for å sikre egeninnsats fra, og eierskap hos, de viktigste aktørene i arbeidet med nettsida (VisitRjukan, Rauland Turist og Hardangervidda Senteret AS).

Villreinen som verdiskaper	Noen delprosjekt er fullført, mens nye er kommet inn. 2011 var det første reelle driftsåret, og det var derfor lagt opp til en økning i aktiviteten dette året i forhold til aktiviteten i 2010. I 2012 er det lagt opp til samme aktivitetsnivå som i 2011.	Endringer blant annet pga. redusert bevilgning fra DN, der prioriteringer av tiltak har vært nødvendig. Enkelte delprosjekter har blitt noe forsinket, blant annet pga. prosesser med høringer fra ulike instanser, samt nye runder med justerte tiltak/budsjett. I tillegg har prosjektet vært i en overgangsfase med ny prosjektleder. Det har også vært en positiv prosess med å overføre forankring av delprosjekt til eksterne delprosjekter.
Skatter for fremtiden		
Mellom fjell, fjord og folk	<p>Delprosjekt Lokal Mat er borte. Viktige årsaker er forskjellig syn på ressursbruk mellom styringsgruppa og programledelsen. Styringsgruppa ville bruke ressurser på tiltak og ikke til delprosjektleder. Programledelsen ville bruke ressurser på koordinering/prosjektledelse, men ikke til tiltak. Dette fordi tiltaksmidler måtte komme fra statlige landbruksmyndigheter. Gjennomføringen ble derfor vanskelig. Videre var det konkrete behovet i målgruppa (matnæringen) ikke godt nok kartlagt fra starten. Det skulle settes i verk en kartlegging av målgruppa, men det ble ikke noe av dette. Delprosjektet var tenkt som samarbeid mellom Naturarvprosjektet, lokal matsammenslutning (Lustra Mat) og regionalt matprosjekt "Mat langs nasjonal turistveg". Ulikt geografisk fokus og forskjellig arbeidsmetodikk gjorde samarbeid vanskelig.</p> <p>Delprosjekt Kunnskap fikk større variasjon i omfanget av tiltak. En av årsakene er stort lokalt initiativ og gode ideer, noe som gjør at det er enkelt å få fram tiltak. Her er det behov for å jobbe slik at tiltak</p>	Det er tatt ut et delprosjekt med løse midler som skulle brukes der det dukket opp gode tiltak i løpet av året. Dette etter ønske fra DN.

	<p>blir såpass økonomisk uavhengige av Naturarvprosjektet at de kan videreføres etter 2013.</p> <p>Delprosjekt Infrastruktur har fått stort fokus på merking, mindre fokus på bygging. En viktig årsak er at Naturarvprosjektet koordinerer "Vestlandsprosjektet" om ny standard for merking og gradering i Luster kommune. "Vestlandsprosjektet" har utløst noe supplerende midler, men mest av alt stor entusiasme i lokalsamfunnet. Naturarvprosjektet har sikret 50 % finansiering til 9 ulike stimerkeprosjekt i kommunen, til sammen 59 turstier. Den store entusiasmen gjør videreføring av dette arbeidet til et fyrtårn for heile Naturarvprosjektet. Videreføringen innebærer videre flere nye turstier, tilgjengeliggjøring på nett og nytt turkart for hele kommunen. Nye byggetiltak var ikke klart definert i prosjektplanen. Det har vært vanskelig å finne fram prosjekter med et åpenbart økonomisk verdiskapingspotensial. Det er nå identifisert slike prosjekter, men disse kan resultere i så store finansielle investeringer at flere finansieringskilder må på plass.</p> <p>Delprosjekt Tematurisme har til dels vært feilslått. Viktige årsaker er liten interesse fra reiselivsnæringen til å benytte seg av tilbudet og testturer. Det har også vært for dårlig kommunisert fra aktivitetsvirksomhetene og prosjektledelsen. Videre er dette også et resultat av tidsklemme i høgsesongen.</p> <p>Delprosjekt Kunst i Landskap ble lagt på is fram til høsten 2011. Viktigste årsak er mangel på tid og ressurser i prosjektledelsen</p>	
Følgefonna - vandring fra fjord til fonn		
Sørnorsk Kystnatur	Et tidligere delprosjekt som ble lagt på is, har blitt reaktivert med ny målsetning. Reaktiveringen har kommet i stand etter initiativ og innspill fra næringslivet. Dette	Delprosjekt 7 er nedlagt på grunn av manglende oppfølging fra valgt konsulent, samt nedprioritering som følge av behov for å fokusere

	dreier seg om et mindre forprosjekt for etablering av naturinformasjons-senter/Ramsar-senter/CEPA-senter på Vest-Lista.	re på de viktigste realiseringene i avslutningsfasen. Delprosjekt 14 er avsluttet i første fase etter at delmålet om søknad om statlig autorisering for Lista våtmarks-senter ble gjennomført høsten 2012. Resterende arbeid i forprosjektet omkring et privat våtmarkssenter er slått sammen med delprosjekt 4.
Kystarven		Delprosjekt 2, turstiprosjektet, går mot en avslutning, og prosjektleder har vært innleid på timebasis i 2013. Resultatet har blitt noe mindre enn 50 % stilling gjennom året. Delprosjekt 3, kunnskapsprosjektet, har heller ikke hatt god nok framdrift i 2012. Dette har medført redusert ressursbruk i forhold til opprinnelig søknad.
Økosystem Dokka-delta	<p>Suksessen med erfaringsstoler og høye besøkstall har ført til at kunst i natur har blitt prioritert ytterligere.</p> <p>Samarbeid med nystartede lokale prosjekter (Landsbylivet - bolyst) (Opptur Søndre Land - omstillingskommune) har ført til økt prioritering av samarbeid mellom prosjektene og økt fokus på lokal forankring.</p>	<p>Stedsutvikling: Landsbyen Dokka har justert ressursbruken noe på stedsutvikling og lekeplass. I samarbeid med Torpa barne- og ungdomsskole har prosjektet forbedret og videreutviklet skolens uteundervisningsrom. Til dette formålet har det blitt investert i en stor lavvo, og det er utviklet et konsept for kartlegging av skolens uterom til målrettet, økt uteundervisning.</p> <p>Informasjon, skilting og naturveiledning: En rådgiver i DNV AS som var ansvarlig for informasjon og naturveiledning, sa opp sin stilling (50%) til høsten 2012 uten at det foreløpig er ansatt en ny ressurs i våtmarkssenteret for å løse</p>

		oppgavene. Prosjekteier og prosjektleder sørger for at oppgavene videreføres i 2013.
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell		Prosjektet fikk ikke videreføring i 2012, noe som har ført til at flere delprosjekter har stoppet opp.
Nærøyfjorden Verdsarvpark – " Verdiskaping skjer i møtet!"	Verdsarvparken som regionalpark og samarbeidsform er tuftet på et partnerskap med et vekslende antall aktører og interesser. Felles for alle er et ønske om å delta i et forpliktende samarbeid om å ivareta og utvikle verdiene og kvalitetene i Verdsarvparken. Et økende antall partnere fører til flere innspill om samarbeidsprosjekter gjennom årlig handlingsplan.	Verdsarvparken har jevnt tilsig av nye partnere som ønsker å delta i samarbeidet. Slik sett bidrar fremming av ulike delprosjekter gjennom den årlige handlingsplanen til at omfanget av tiltak og aktiviteter mv. øker. Videre fører økt aktiviteten til sterkere valg/prioritering mellom innspill.
Varnjargga – Varenkinniemi – Varangerhalvøya		
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	Det er etablert et nytt delprosjekt med varighet sommeren 2011 til sommeren 2012: "Bærekraftig naturbasert reiseliv - Wild Norway". Bakgrunnen for det nye delprosjektet er bl.a. et behov for å gå et skritt videre i retning kommersialisering av en del aktører og produkter. Det viser seg at det er behov for å hjelpe bedriftene helt i mål med den økonomiske verdiskapingen, som er den mest kritiske faktor for reiselivsbedriftene. Ved å samle aktører innenfor naturbasert opplevelsesturisme både gjennom kurs, produktverksted og individuell coaching, ønsker man å gi et samlet løft i retning av det internasjonale markedet. Aktører som hører til under Naturarven, og som har utviklet salgbare/bookbare produkter, er nå samlet under paraplyen Wild Norway. Det er etablert et eget nettsted som skal presentere disse. Nettstedet heter www.wild-norway.com . Wild Norway har åpnet for nye	

	deltakere som ikke har vært koplet til Naturarven tidligere, men som ønsker å være en del av det bærekraftige naturbaserte reiselivet i Nord-Trøndelag.	
Norges nasjonalpark-landsbyer		

Hovedprosjektene i Naturarven som verdiskaper representerer en ny og mer helhetlig tilnærming til utvikling i områder med store verneinteresser. En slik tilnærming forutsetter også at et bredt spekter av aktører og interessenter er involvert i utviklingsarbeidet. Tabell 3 viser hvilke interessenter som var representert i styringsgruppene for hovedprosjektene i 2012. For 2012 er det kun stilt spørsmål om det har skjedd endringer i sammensetningen av styringsgruppene siden forrige rapportering, og Tabell 3 er justert på bakgrunn av dette.

Oversikten viser at det i rapporteringsperioden varierer noe hvilke interesser som er representert i de ulike prosjektene. Sammensetningen gjenspeiler til en viss grad det tematiske fokuset i de ulike prosjektene. Kommunene, fylkeskommunene og fylkesmennene synes å ha størst representasjon. Reiselivet og andre næringsinteresser er også relativt godt representert. En del har også grunneierinteresser med. Kun to av prosjektene har Innovasjon Norge representert. God samhandling med Innovasjon Norge er erfaringsmessig en viktig forutsetning for å lykkes med næringsutviklingsarbeid. Spesielle forsknings- eller kompetansemiljøer er også i liten grad involvert.

Det var åtte prosjekter som rapporterte om at det hadde skjedd endringer i sammensetningen av styringsgruppa i løpet av 2011 (jf. Tabell 4). De vesentligste av endringene skyldtes kommunevalget høsten 2011. Flere ordførere ble da byttet ut. I 2012 er det fem prosjekter som rapporterer om endringer i organiseringen. Dette dreier seg stort sett om mindre endringer og utskiftninger, f.eks. at en person er skiftet ut med en annen av ulike årsaker.

Omfanget av arbeidsgrupper gir uttrykk for hvor mange som er aktivt engasjert i prosjektarbeid i hovedprosjekt eller delprosjekter.

Tabell 5 viser variasjon i antallet arbeidsgrupper og deltakere mellom hovedprosjektene. Fra 2010 til 2012 har antallet arbeidsgrupper økt fra 38-74, og antall deltakere i disse gruppene har økt fra 164-383. Det vil si at det har vært en betydelig økning i omfanget av arbeidsgrupper og antall aktører som er involvert i disse. Det er 8 av prosjektene som rapporterer om økning i arbeidsgrupper og deltakere. De resterende holder seg på samme aktivitetsnivå, eller de har hatt en reduksjon. De prosjektene med flest involverte, er Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur, Varangerhalvøya, Nærøyfjorden verdsarvpark og Sørnorsk kystnatur. Økningen indikerer økt aktivitet og økende forankring og oppslutning om prosjektene. Enkelte som har redusert tallet på arbeidsgrupper, skyldes også at en del tilretteleggingstiltak begynner å bli ferdigstilt, og at det er foretatt omorganiseringer. I et par prosjekter har det også oppstått uforutsette hendelser som har ført til at aktivitetsnivået ikke har fått et omfang som planlagt, bl.a. som følge av at sentrale finansieringskilder har falt ut.

Tabell 3 Sammensetning av styringsgrupper.

Hovedprosjekt	Kom.	FK	FM	SNO	Reisel.	Gr.-eier	IN	Stats-skog	Nasj.park.senter	Reindr./villrein	Forskn.	And.bedr	Andr.int.	NSB	Jernb.verket
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark			x	x	x		x				x	x	x		
Sykkelturisme i Nordland	x		x		x			x	x					x	x
Vidda Vinn	x	x	x		x	x			x	x					
Villreinen som verdiskaper	x	x	x							x	x		x		
Skatter for fremtiden			x									x	x		
Mellom fjell, fjord og folk	x		x		x	x			x			x			
Folgefonna – vandring frå fjord til fonn	x	x										x			
Sørnorsk Kystnatur	x	x	x		x	x						x			
Kystarven	x														
Økosystem Dokkadelta*	x	x		x									x		
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	x	x	x												
Nærøyfjorden Verdsarvpark	x		x			x							x		
Varangerhalvøya	x	x	x			x							x		
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur		x	x		x		x		x			x	x		
Norges Nasjonalparklandsbyer	x	x	x										x		

* Her opplyses det i 2012 om at styret i Dokkadeltaet Nasjonale Våtmarkssenter AS samtidig er styringsgruppe for Økosystem Dokkadelta. Det har blitt gjort endringer i sammensetningen av styret og dermed også styringsgruppen ved en ekstraordinær generalforsamling i februar 2012, men det opplyses ikke konkret om hvilke endringer dette innebærer.

Tabell 4 Prosjekter som har endret sammensetning av styringsgruppe.

Hovedprosjekt	2011	2012
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	Ja	Ja
Sykkelturisme i Nordland	Ja	Ja
Vidda Vinn	Nei	Nei
Villreinen som verdiskaper	Nei	Ja
Skatter for fremtiden	Ja	Ja
Mellom fjell, fjord og folk	Nei	Nei
Folgefonna - vandring frå fjord til fonn	Ja	Nei
Sørnorsk Kystnatur	Nei	Nei
Kystarven	Ja	Nei
Økosystem Dokkadelta	Ja	Ja
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	Ja	Nei
Nærøyfjorden Verdsarvpark – " Verdiskaping skjer i møtet!"	Nei	Nei
Varnjargga – Varenkinniemi – Varangerhalvøya	Nei	Nei
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	Ja	Nei
Norges nasjonalparklandsbyer	Nei	Nei

Tabell 5 Omfang av arbeidsgrupper og deltakere.

Hovedprosjekt	Arbeidsgrupper 2010	Antall deltakere 2010	Arbeidsgrupper 2011	Antall deltakere 2011	Arbeidsgrupper 2012	Antall deltakere 2012
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	2	10	0	0	2	7
Sykkelturisme i Nordland	1	4	1	10	1	10
Vidda Vinn	1	6	4	32	1	5
Villreinen som verdiskaper	0	0	0	0	9	25
Skatter for fremtiden	0	0	1	5		
Mellom fjell, fjord og folk			8	25	10	25
Folgefonna – vandring frå fjord til fonn	1	5	0	0	1	5
Sørnorsk Kystnatur	13	35	14	45	12	35
Kystarven	4	22	4	20	4	20
Økosystem Dokkadelta	2	8	1	6	6	20
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	1	6	0	0	1	12
Nærøyfjorden Verdsarvpark – " Verdiskaping skjer i møtet!"	3	25	3	37	3	46
Varnjargga – Varenkinniemi –	1	4	2	50	12	81

Varangerhalvøya						
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	3	11	5	15	11	86
Norges Nasjonalparklandsbyer	6	28	6	25	1	6
Sum	38	164	49	270	74	383

Hovedprosjektene ble bedt om å vurdere hvordan prosjektorganiseringen fungerer. På skala fra 1-6, der 1=svært dårlig og 6=svært bra, er svarene som følger:

- ◆ 6: 2 prosjekter i 2010, 0 prosjekter i 2011 og 1 prosjekter i 2012
- ◆ 5: 5 prosjekter i 2010, 7 prosjekter i 2011 og 5 prosjekter i 2012
- ◆ 4: 6 prosjekter i 2010, 6 prosjekter i 2011 og 7 prosjekter i 2012
- ◆ 3: 2 prosjekter i 2010, 2 prosjekter i 2011 og 2 prosjekter i 2012

Det er små endringer i vurderingene i 2012 sammenlignet med situasjonen i 2010 og 2011. Sammenlignet med situasjonen i 2011 er det i 2012 ni prosjekter som rapporterer om at det ikke har skjedd noen endringer. To melder om at organiseringen fungerer noe dårligere, og tre meldere om at den fungerer bedre. De som opplever at den fungerer noe dårligere, er Mellom fjord, fjell og folk, Kystarven og Økosystem Dokkadelta. De som melder om at den fungerer bedre, er Nasjonalparklandsbyene og Folgefonna. Begge disse har styrket ledelsen av prosjektene. I Nasjonalparklandsbyene blir det sett på som positivt at det er ansatt en nasjonal prosjektkoordinator som kan ta tak i hele prosjektet. Man har også forenklet kommunikasjonen gjennom å ta i bruk Dropbox og facebookgruppe, noe som har gjort at kommunikasjonen i arbeidsgruppa har blitt bedre og enklere. Det meldes om at erfaringene med organiseringen varierer noe lokalt, men de landsbyene som har organisert seg godt, har også god lokal forankring. Det er likevel forbedringsmuligheter på dette området.

Det samlede inntrykket er at prosjektorganiseringen jevnt over fungerer noenlunde bra, men at enkelte av prosjektene har forbedringsmuligheter. Alle som ikke svarte at prosjektorganisering fungerte svært bra, ble bedt om å gjøre rede for hva som ikke fungerer bra, og hva som kan forbedres (jf. Tabell 6).

Utfordringer som synes å gå igjen i flere av prosjektene, er at involverte, enten i styringsgrupper, hovedprosjekt eller delprosjekter, har annet arbeid ved siden av, og at det kan være krevende for mange å kombinere disse aktivitetene. Utfordringer knyttet til forankring, kommunikasjon og tydeligere ansvars- og oppgavefordeling er også utfordringer som framheves i enkelte av prosjektene. Mange av utfordringene som trekkes fram i 2012, er sammenfallende med det som ble trukket fram i forbindelse med tidligere rapporteringer. Enkelte har imidlertid løst praktiske utfordringer, bl.a. knyttet til kapasitet og bemanning og koordinering, men en del har også hatt utfordringer knyttet til dette i 2012. I flere av prosjektene synes viktigheten av god organisering og forankring å bli tydeligere. Det er mange aktører som skal spille på lag, og etablering av et felles kunnskapsgrunnlag, endringer av holdninger og styrking av motivasjon og lokalt eierskap er langsiktige tiltak, og det kan være aktuelt å legge et generasjonsperspektiv til grunn. Flere av prosjektene har i den forbindelse også lagt inn spesielle satsinger rettet mot barn og unge.

Tabell 6 Hva fungerer ikke så bra med prosjektorganiseringen og hva kan forbedres?

Hovedprosjekt	2011	2012
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	Det er for få personer som jobber i prosjektet, og for stor arbeidsbelastning for disse. Det arbeides med å få inn en person til i full stilling.	Det geografiske området som dekkes av prosjektet går fra Gjesvær i vest til grensa mot Russland i øst. Avstandene er så store at prosjektledelse og andre fagpersoner ikke kan besøke bedriftene ofte da dette koster mye i reisetid og derigjennom penger. Erfaringene er at man ved nytt prosjekt, bør en søke å gjøre det geografiske prosjektområdet mindre. Alternativt må en ha vesentlig større midler for å kunne sette inn flere personer til å reise rundt i prosjektområdet. Erfaring er at tilstedeværelse i bedriftene er viktig for å oppnå endringer i kunnskap og ferdigheter.
Sykkelturisme i Nordland	Det kunne vært flere arbeidsgrupper, og større delaktighet fra kommunen. Det vil sannsynligvis skje endringer i 2012.	Organiseringen fungerer bra nå. Det har tatt tid å få tilhørighet og engasjement i kommunen, men nå er det veldig bra. Der som man skulle ha begynt på nytt igjen er erfaringen at man hadde kommet lengre om man hadde hatt den politiske forankringen på forhånd. Prosjektet kom litt dårlig i gang. Nå er imidlertid opplevelsen at engasjementet er stort blant ansatte i administrasjonen og de er til stor hjelp for fremdriften.
Vidda Vinn	Den lokale reiselivsnæringen burde vært representert i styringsgruppa.	
Villreinen som verdiskaper	Prosjektet er inne i en fase med bytte av hovedprosjektleder. Dette er en utfordrende prosess, men man søker å redusere ulempene mest mulig, dels ved å fordele oppgaver i prosjektet, dels ved at tidligere prosjektleder følger opp ved siden av ny jobb fram til ny leder er på plass. Alle delprosjektene er godt organisert hver for seg,	Prosjektet ser at enkelte delprosjekt, der interessen er stor og forankringen god, fungerer best og har mest framdrift, mens andre igjen trenger ledelsens hjelp som katalysatorer for å komme videre. Dette går f.eks. på det å være en døråpner mht. høringsinstanser og å koble

	<p>slik at byttet av prosjektleder antas å ha liten påvirkning på fremdriften av disse.</p>	<p>kontakter innen ulike fag/råd/nemder. Dette kan være et hinder for noen, kan ta mye tid/krefter og er et felt man i mindre grad er kjent med.</p>
<p>Skatter for fremtiden</p>	<p>Lange avstander mellom nasjonalparksentrene som deltar oppfattes som en ulempe. Man har hatt sykmeldinger og skifte av medlemmer i styringsgruppa.</p>	<p>Norge består av store avstander, dette kan til tider være utfordrende for jevnlig kontakt. Styringsgruppa har vært strekt utsatt for sykmeldinger og utskiftninger/nedleggelser. Det enkelte senter jobber godt og man er i ferd med å få bedre flyt i informasjonen mellom sentrene igjen.</p>
<p>Mellom fjell, fjord og folk</p>	<p>De fleste arbeidsgruppene er ikke formelt etablert, men fungerer som nettverksgrupper i delprosjektene. Mye av initiativet og kontakten må komme fra prosjektleder fordi få grupper har egne gruppeledere. Dette gjør at flere av arbeidsgruppene/nettverkene er sårbare dersom de ikke får tett oppfølging. Aktuelle løsninger som skisseres er å 1) stille strengere krav til deltakelse og avsettelse av ressurser i arbeidsgruppene, 2) formalisere deltakelsen i større grad, 3) arbeide for at enkelte arbeidsgrupper blir bedre organisert slik at de også fungerer etter 2013 og 4) bedre kommunal organisering.</p>	<p>Alle arbeidsgruppene er ikke ansvarliggjort og samkjørt nok. Dette reduserer engasjementet og framdriften i prosjektet. Det store antallet aktører/arbeidsgrupper gjør at det blir vanskelig/mye arbeid å pure/pushe framdrift for prosjektlederne. Selv om forventninger og krav fra prosjektledelsen sin side har vært tydelige fra starten er det utfordrende å få arbeidsgrupper/aktører selvgående. Trolig burde det vært utarbeidet mer formelle avtaler om samarbeid fra starten. Flere arbeidsgrupper er for «lause i fisken» slik situasjonen er.</p>
<p>Folgefonna – vandring frå fjord til fonn</p>	<p>Fem kommuner samarbeider om prosjektet og har hvert sitt medlem i styringsgruppa og prosjektgruppa. Det er tungvint å kalle sammen ordførerne fordi de har mange oppgaver. Prosjektdeltakerne har andre fulltidsjobber i kommunene. Det samme har prosjektleder. Det er behov for å engasjere prosjektleder i full stilling. Dette blir nå tatt opp med styringsgruppa.</p>	<p>Styringsgruppa er de 5 ordførerne som sitter spredt i 5 kommuner og har mange andre oppgaver. Prosjektgruppen har nå prosjektleder i 70 %. Resten av prosjektgruppen sitter i hver sin kommune og har mange andre arbeidsoppgaver. Derfor blir det varierende oppfølging av programmet. Det har utviklet seg et mønster som i forhold til prosjektperioden med avslutning i 2013 som det er vanske-</p>

		lig\uhensiktsmessig å endre.
Sørnorsk Kystnatur	Organiseringen fungerer bra med hensyn til informasjon og kommunikasjon, men det er fortsatt en utfordring knyttet til at de fleste av delprosjektlederene har nok å gjøre i sin ordinære jobb. Det er imidlertid satt i verk tiltak for å øke støttefunksjonen i delprosjektene ved at det er rekruttert en ny person i 80 % som har overtatt prosjektlederrollen for hovedprosjektet fra og med 1. juli, der resterende del av stillingen (20 %) er stilling som naturforvalter i kommunale saker i Farsund. Utover dette er det satt inn ytterligere prosjekteringsstøtte tilsvarende ca. 25 % stilling til disposisjon i realiseringsfasen som Sørnorsk kystnatur nå er inne i.	Noe variasjon i hvor sterkt delprosjektledere føler seg forpliktet til oppfølging. Burde vært strammet opp fra de deltakende kommunenes side bl.a. gjennom arbeids/stillings-instruksjoner for deltakelsen i prosjektet.
Kystarven	Medlemmene i de ulike delprosjektstyrene har denne funksjonen i tillegg eller kombinasjon med annet arbeid. Dette betyr at de ulike prosjektlederene hele tiden må presse på for å sikre framdrift. Stigruppa fungerer rimelig godt fordi de kulturansvarlige har ansvar for gjennomføring i sine respektive kommuner. "Søppelgruppa" er lite aktiv, men prosjektet er godt i gang og blir gjennomført etter planen.	Utskifting av prosjektleder i det største delprosjektet (2) har komplisert arbeidet mye. Varierende framdrift og utskifting av sti-ansvarlige i kommunene har også vært en utfordring. I tillegg har kanskje ikke 50 % prosjektledelse i hovedprosjektet vært optimalt i forhold til å holde nok trykk i prosjektorganisasjonen. Det har etterhvert vært krevende å sikre god nok framdrift i alle 5 delprosjekta.
Økosystem Dokkadelta	Prosjektet jobber mest med arbeidsverksteder istedenfor arbeidsgrupper. På hvert arbeidsverksted involveres det tilhørende kompetanse. I arbeidsverkstedene er det ikke politiske representanter til stede og det fungerer svært bra. Å formidle tiltaksplaner, kreative prosesser i styringsgruppen eller i det politiske miljøet byr på betydelige utfordringer. Det er en stor utfordring å få politikere til å lytte til kompetansen istedenfor å presse gjennom egne idéer.	For ØD hadde det vært fordelaktig om samarbeidet med de regionale myndighetsmiljøene fylkesmannen og fylkeskommunen hadde vært forankret i styringsgruppen ved representanter fra begge institusjoner. Organisasjonsformen AS byr på utfordringer i et verdiskapingsprogram. Regelverket for aksjeselskaper (selskapsloven) er ikke tilpasset langsiktige investeringer i bred verdiskaping. Fylkesmannen kan ikke være

		representert i et AS. Styringsgruppen som først og fremst er styret for DNV AS, er sammensatt dels av representanter fra Nordre og Søndre Land (eierne), men også av eksterne fagfolk. Prosjekter har etablert et fagråd der FM og FK er representert, men av kapasitetsmessige årsaker (se senere) var ikke rådet aktivt i 2012. Rådet aktiviseres igjen i 2013.
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	I Dovrefjellrådet ønsket man seg orienteringer. Nå er prosjektleder en del av forvaltningen og alle prioriteringer og bevilgninger er oppe til behandling i styret. Det gir en bedre forankring, og løser utfordringene man har hatt i forhold til dette.	Forankringen har vært bra gjennom både orienteringer og saksbehandling i Arbeidsutvalget og Nasjonalparkstyret. Det som ikke fungert godt nok som funksjon er avklaring rundt saksbehandling. Prosjektleder har vært saksbehandler for trafikkrelaterte saker, samt en større utredning om nasjonalparksentre som autoriserte sentre og Hjerkinns som knutepunkt. Etter at saken var vedtatt ble det avklart at prosjektleder ikke kunne være saksbehandler.
Nærøyfjorden Verdsarvpark – "Verdiskaping skjer i møtet!"	Verdsarvparken er satt sammen av partnere fra lokalbefolkning, landbruk, næringsliv, frivillige organisasjoner og forvaltning i området. Partnerskapet bygger på en partnerskapsavtale og innebærer et forpliktende samarbeid for å fremme verdsarvverdiene i Nærøyfjordområdet gjennom bærekraftig utvikling. Den årlige handlingsplanen er et resultat av en dynamisk arbeidsprosess som involverer partnerne (i dag ca. 40 stk.), arbeidsutvalg/styringsgruppe og Verdsarvparken sitt styre. Gjennomføring skjer enten gjennom Verdsarvparken sine ansatte (parkforvaltere), partnerne alene eller partnerne/verdsarvparken i felleskap.	Verdsarvparken er satt sammen av partnere fra lokalbefolkning, landbruk, næringsliv, frivillige organisasjoner og forvaltning i området. Partnerskapet bygger på en partnerskapsavtale og innebærer et forpliktende samarbeid for å fremme verdensarvverdiene i Nærøyfjordområdet gjennom bærekraftig utvikling. Verdsarvparken sine satsinger bygger på en overordnet strategi - Parkplanen - vedtatt av parkstyret i 2009. Parkplanen sine langsiktige satsinger blir igjen konkretisert gjennom en årlig handlingsplan som peker ut delprosjekter/tiltak/aktiviteter som bygger opp under og synliggjør sat-

	<p>En slik bred tilnærming til en natur- og kulturbasert samfunnsutvikling støtter opp om og skaper et sterkere eierskap til initiativet. Arbeidsformen er ressurskrevende men gjennom prosessene registreres en økt tro på at naturarven kan være en kilde til utvikling og økt lyst/initiativ til selv å ta i bruk naturarven som ressurs for lokal verdiskaping. Flere partnere er delprosjektansvarlige. Noen av disse har varierende kapasitet og tilgang til ressurser for oppfølging og gjennomføring. Oppgavene kan alternativt "sentraliseres" til parkorganisasjonen, men dette kan igjen virke negativt med tanke på involvering og eierskap til prosjektene.</p>	<p>singsområdene. Handlingsplanen er igjen en resultat av en dynamisk arbeidsprosess som involverer partnerne (pt. 30 stk.), arbeidsutvalg/ styringsgruppe og verdsarvparken sitt styre. Utføring skjer enten gjennom Verdsarvparken sine tilsette (parkforvaltere), partnerne alene eller partner/verdsarvparken i felleskap. En slik bred tilnærming til en natur- og kulturbasert samfunnsutvikling støtter opp om og skaper et sterkere eierskap til initiativet. Arbeidsformen er ressurskrevende men gjennom prosessene registrerer man en økt tro på at naturarven kan være en kilde til utvikling og økt lyst/initiativ til selv å ta i bruk naturarven som ressurs for lokal verdiskaping. Organiseringen og driften av hovedprosjektet og delprosjektene er videre tuftet på innsats fra enkeltpersoner/partnere. Frafall i kortere eller lengre tidsrom pga. sykdom eller andre liknende årsaker får fort effekt i forhold til oppfølging/gjennomføring. Dette kan naturligvis forbedres ved at oppfølginga blir gjort mer personavhengig gjennom team, men dette er samtidig vanskelig der det ikke er tilgang på andre personressurser med kompetanse for oppgaven. Kapasitet er og til tider en utfordring som kan løses ved «sentralisering» til parkorganisasjonen eller overføring til andre parkpartnere, men dette kan igjen virke negativt i forhold til involvering og eierskap til prosjektene.</p>
Varnjargga – Varenkinniemi – Varangerhalvøya	Prosjektet har ikke prioritert sterkt nok å utvikle en informasjonsstrategi. Det er behov for dette for å fremme de gode	Prosjektet har hatt utskiftninger i den daglige ledelsen ved Varanger næringsssenter. Dette har

	historiene i prosjektet. Prosjektet har ikke klart å følge opp kommunikasjonen med involverte parter godt nok. Det trengs tiltak som gjør kommunikasjon mellom alle involverte parter bedre.	påvirket ledelsen av prosjektet negativt i forhold til den administrative delen av prosjektet. I 2011 og 2012 ble dette tatt skikkelig tak i og vi synes nå prosjektet fungerer godt.
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	Prosjektorganiseringen fungerer bra.	Leder av styringsgruppen for Rovdyropplevelser har trukket seg i 2012. Representanten er politisk valgt fra Namsskogan kommune. Namsskogan kommune har så langt ikke valgt ny representant til styringsgruppen.
Norges Nasjonalpark-landsbyer	Sammensetning i enkelte landsbyer er endret allerede eller vil endres på grunn av behov for forankring og involvering.	De lokale koordinatorenes stillingsprosent er for lav i forhold til tiltaksplanen og ambisjonsnivået i den. Så lenge koordinatorene har flere arbeidsoppgaver mister prosjektet momentum og det blir unødvendig sårbart. Dette er også en av grunnene til at det har vært såpass stor turnover blant koordinatorene. Videre fører dette til at forventningene er for høye i forhold til ressursene som er stilt til rådighet. For å rette opp dette må det være samsvar mellom tiltak og ressurser og hvilke forventninger man kan ha til leveransen. For å sikre bedre kontinuitet må kommunene stille tilstrekkelige menneskelige ressurser til rådighet. Staten må følge opp med midler med grunnlag i sin bestilling. Lokalt er ikke engasjementet og forankringen like bra i alle landsbyer. Dette gjelder også blant politisk valgte representanter. Dette kan også bety at det er og har vært for lite innsyn i arbeidet som blir gjort av for eks. Landsbyrådene. Dette medfører for liten deltakelse i tiltak der dette er en forutsetning. Knapphet på menneskelige og

		økonomiske ressurser gir begrenset handlingsrom på tilstøtende lokale tiltak og Spin Off's som kunne ha styrket forankring og status. Løsningen er et kontinuerlig forankringsarbeid som må ha et langsiktig perspektiv. Det må synliggjøres at dette har verdi for alle i og rundt landsbyene, innbyggere, næringsliv, landbruk, kommunedadm., politisk ledelse mv.
--	--	--

At man har riktig dimensjonering av ressursene til prosjektledelse, er en viktig forutsetning for å lykkes med prosjektarbeidet. Tabell 7 viser hvor store stillingsressurser som er avsatt til prosjektledelse i de ulike hovedprosjektene både i 2010, 2011 og 2012. I 2010 var det ni prosjekter som hadde avsatt en stillingsressurs på 50 prosent eller mindre til ledelse av hovedprosjektet. Dette antallet er redusert til 7 i 2011 og 6 i 2012. Det er i 2011 var det fire prosjekter som utvidet stillingsressursen til ledelse av hovedprosjektet noe, sammenlignet med situasjonen i 2011. I 2012 er det også fire prosjekter som økte stillingsprosenten noe fra 2011, men det er også ett som har redusert stillingsprosenten. I 2011 var det to prosjekter som mente de har alt for lite ressurser til ledelse av hovedprosjektet, og sju prosjekter som gir uttrykk for at de har litt for lite. I 2012 er disse tallene redusert til henholdsvis 1 og 6, men det varierer litt hvilke prosjekter som mener hva. Det er likevel klart at behovet for ressurser til prosjektledelse var undervurdert i utgangspunktet, og det har vært behov for å øke ressursene etter hvert. Tilsvarende erfaringer hadde man også i Verdiskapingsprogrammet på kulturminneområdet. Bakgrunnen for dette er man i utgangspunktet ønsker å bruke mest mulig penger på gode tiltak og minst mulig på administrasjon. Bred verdiskaping forutsetter imidlertid bred medvirkning noe som også forutsetter god prosjektledelse. Det forutsetter bl.a. behov for tid og ressurser til møter, koordinering og samhandling med et bredt spekter av aktører og instanser. For å sikre at dette hensynet blir ivaretatt ved tilsvarende prosjekter, bør prosjektlederrollen vies spesiell oppmerksomhet i forbindelse med utlysningen av midlene.

Tabell 7 Ressurser til prosjektledelse.

Hovedprosjekt	Stillingsprosent prosjektledelse hovedprosjekt 2010	Tilstrekkelig med ressurser 2010?	Stillingsprosent prosjektledelse hovedprosjekt 2011	Tilstrekkelig med ressurser 2011?	Stillingsprosent prosjektledelse hovedprosjekt 2012	Tilstrekkelig med ressurser 2012?
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	6	Nei, litt for lite	15	Nei, litt for lite	30	Nei, alt for lite
Sykkelturisme i Nordland	100	Ja, passe	100	Ja, passe	100	Ja, passe
Vidda Vinn	120	Ja, passe	120	Ja, passe	120	Ja, passe
Villreinen som	30	Ja, passe	30	Ja, passe	50	Ja, rike-

verdskaper						lig
Skatter for fremtiden	25	Nei, litt for lite	25	Nei, litt for lite	25	Nei, litt for lite
Mellom fjell, fjord og folk	100	Ja, passe	100	Ja, passe	100	Ja, passe
Følgefonna – vandring frå fjord til fonn	20	Ja, passe	20	Ja, passe	70	Ja, passe
Sørnorsk Kystnatur	50	Nei, alt for lite	80	Nei, alt for lite	80	Nei, litt for lite
Kystarven	50	Nei, litt for lite	50	Nei, litt for lite	50	Nei, litt for lite
Økosystem Dokkadelta	80	Nei, litt for lite	80	Nei, litt for lite	50	Nei, litt for lite
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	80	Nei, litt for lite	100	Nei, litt for lite	100	Ja, passe
Nærøyfjorden Verdsarvpark – " Verdskaping skjer i møtet!"	100	Ja, passe	100	Ja, passe	100	Nei, litt for lite
Varnjargga – Varenkinniemi – Varangerhalvøya	50	Nei, alt for lite	75	Nei, alt for lite	75	Nei, litt for lite
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	40	Ja, passe	40	Ja, passe	40	Ja, passe
Norges Nasjonalparklandsbyer	40	Nei, litt for lite	40	Nei, litt for lite	80	Ja, passe

Åtte prosjekter hadde i større eller mindre grad satt av ressurser til delprosjektledelse i 2011. Det var seks hovedprosjekter som rapporterte om at det er satt av for lite ressurser. I 2010 var det fem som rapporterte om det samme. I 2012 er det 10 prosjekter som har avsatt ressurser til delprosjektledelse, og fem prosjekter som melder om at det er litt for lite ressurser. Arbeidet med delprosjekter er således noe styrket fra 2011 til 2012.

Tabell 8 Resurser til delprosjektledelse

Prosjekt	Stillingsprosent prosjektledelse hovedprosjekt 2011	Tilstrekkelig med ressurser 2011?	Stillingsprosent prosjektledelse hovedprosjekt 2012	Tilstrekkelig med ressurser 2012?
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	15	Nei, alt for lite	15	Ja, passe
Fra Fjord til Fjell		Ja, passe		Ja, passe
Vidda Vinn	80	Ja, passe	80	Ja, passe

Villreinen som verdiskaper	20	Ja, rikelig	20	Nei, litt for lite
Skatter for fremtiden - naturressursenes betydning i kulturhistorien	20	Nei, litt for lite	20	Nei, litt for lite
Mellom fjell, fjord og folk		Ja, passe		Ja, passe
Følgefonna - vandring frå fjord til fonn		Ja, passe		Nei, alt for lite
Sørnorsk kystnatur	160	Nei, litt for lite	160	Ja, passe
Kystarven	75	Nei, litt for lite	75	Ja, passe
Økosystem Dokkaldelta - Våtmark i en ny tid	50	Nei, litt for lite	50	Ja, passe
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell		Ja, passe		Ja, passe
Nærøyfjorden Verdsarv-park – "Verdiskaping skjer i møtet"	400	Nei, litt for lite	400	Nei, litt for lite
VVV-Prosjektet	0	Nei, litt for lite	0	Ja, passe
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	25	Ja, passe	25	Ja, passe
Norges nasjonalparklandsbyer	240	Ja, passe	240	Nei, alt for lite
Sum	815		1085	

I forbindelse med rapporteringen ble det stilt spørsmål om det har skjedd skifte av prosjektleder i hovedprosjektet og/eller delprosjektene. I 2011 var det tre prosjekter som oppgav at det hadde skjedd skifte av prosjektleder i hovedprosjektene. Disse var Villreinen som verdiskaper, Skatter for fremtiden og Sørnorsk kystnatur. I 2012 er det fire prosjekter som rapporterer om skifte av prosjektleder. Disse er Villreinen som verdiskaper, Skatter for fremtiden, Økosystem Dokkaldelta og Norges nasjonalparklandsbyer. Villreinen som verdiskaper og Skatter for fremtiden rapporterer om skifte både i 2011 og 2012. Dette dreier som det samme skifte av prosjektleder, men prosessen berører begge årene. Det er samlet sett således fem prosjekter som har skiftet prosjektleder fra starten og til utgangen av 2012.

Erfaringer både fra Småsamfunnsatsingen og Verdiskapingsprogrammet på kulturminneområdet, er at prosjektlederrollen i slike prosjekter er krevende. Prosjektleder må blant annet fylle roller som bedriftsleder, byråkrat, politiker, kommunikasjonseksperter og mobiliseringsgeneral. Dette fordrer noe som i Verdiskapingsprogrammet på kulturminneområdet ble omtalt som "mellomromskompetanse", dvs. evnen til å kommunisere og handle på tvers av ulike perspektiver og ståsteder. Prosjektlederne i Naturarven som verdiskaper har variert bakgrunn og erfaring, men ikke alle har like god kompetanse på alt. Grovt sett kan prosjektlederne deles i tre grupper ut fra kompetanse og erfaring. Den ene gruppa har forankring i natur- landbruk- og/eller kulturminneforvaltning, den andre gruppa har forankring i planlegging, økonomi og ledelse, mens den tredje gruppa har mer nærings- og reiselivsrelatert bakgrunn. Flere peker også på kompetanse som de føler de mangler. I et åpent spørsmål nevnes mangel på kompetanse knyttet til flere områder (jf. Tabell 9). I 2011 virket det som flere savnet næringsutviklingskompetanse enn naturfaglig kompetanse. Konkret knytter dette seg bl.a. til reiseliv, bedriftsutvikling, markedsføring og bedriftsøkonomi. I 2012 er det ingen som gir uttrykk for at de savner kompetanse på naturfag/økologi. I og med at

ingen av prosjektlederne har kompetanse på alt, vil det være viktig å knytte til seg den kompetanse som mangler. En del gir også uttrykk for at de har knyttet til seg kompetanse som de gav uttrykk for at de savnet i 2011. I 2012 virker det som det er tydeligere savn av kompetanse knyttet til næringsutvikling sammenlignet med situasjonen i 2011. Dette er ikke unaturlig siden flere av prosjektene etter hvert har gjennomført ulike former for retteliggingsiltak, og man ønsker at disse også skal danne grunnlag for økt økonomisk verdiskaping.

Tabell 9 Kompetanse som mangler i prosjektene. Antall prosjekter som har oppgitt at de mangler kompetanse på ulike områder. Klassifisering av åpne svar.

	Antall prosjekter 2011	Antall prosjekter 2012
Naturfag/økologi	3	
Reiseliv	3	1
Markedsføring	2	4
Bedriftsutvikling	2	
Bedriftsøkonomi/økonomisstyring	2	2
Formidling/pedagogisk kompetanse	2	2
Bruk av nye medier/mediestrategi	2	3
Bygningstekniske spørsmål	2	1
Offentlige anskaffelser/bestillerkompetanse	2	1
Guideopplæring	1	
Prosessveiledning	1	
Konseptutvikling	1	
Juss	1	
Lokalkunnskap	1	
IT-kompetanse		1
Forhandlingsteknikk		1

4. Økonomi, finansiering og virkemidler

Prosjektene hadde for 2010 en samlet budsjettert totalramme på 56,7 millioner kroner. Denne rammen har økt til ca. 61,3 mill i 2011 og 2012 (jf. Tabell 10). Det er imidlertid betydelige variasjoner mellom hovedprosjektene. Prosjektene med størst budsjettert totalramme både i 2011 og 2012 er Sørnorsk Kystnatur og Nærøyfjorden verdensarvpark. I 2012 hadde begge disse prosjektene en budsjettert totalramme på over 10 mill. Skatter for fremtiden og Villreinen som verdiskaper er de prosjektene med lavest budsjettert totalramme for 2012, med henholdsvis 1,4 og 1,5 millioner kroner. Den gjennomsnittlige budsjetterte totalrammen er på litt over 4 mill. kr. Tabell 10 viser videre at ni av prosjektene hadde en betydelig økning av budsjettrammene fra 2010-2011. Fem prosjekter hadde reduksjon, mens ett prosjekt hadde samme ramme som året før.

Nasjonalparklandsbyene utmerket seg med en kraftig reduksjon på hele 9,9 mill. kroner. Etter det vi forstår, var det i 2010 tatt med en del prosjekter knyttet til arbeidet med Nasjonalparklandsbyene som ikke hadde finansiering gjennom verdiskapingsprogrammet. I 2011 var ikke slike prosjekter med. Dette innebar således at reduksjonen i den budsjetterte totalrammen ikke var uttrykk for redusert aktivitet. Helhetsinntrykket var at et klart flertall har fått styrket økonomien i 2011 sammenlignet med 2010. Fra 2011 til 2012 synes situasjonen å være preget av mindre endringer. Den budsjetterte totalrammen er omtrent den samme i 2012 som i 2011. Samlet sett er det åtte prosjekter som har hatt en viss økning, fem som har hatt en viss nedgang og ett som ligger nøyaktig på samme nivå. Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell ble som tidligere nevnt avsluttet i 2012.

Tabell 10 Budsjetterte totalrammer for hovedprosjektene i 2010 og 2011.

Hovedprosjekt	Budsjettert totalramme 2010	Budsjettert totalramme 2011	Budsjettert totalramme 2012
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	2 274 000	6 758 000	7 000 000
Sykkelturisme i Nordland	1 650 000	700 000	3 000 000
Vidda Vinn	4 560 000	5 360 000	4 480 000
Villreinen som verdiskaper	1 017 500	2 360 000	1 500 000
Skatter for fremtiden	514 000	1 275 000	1 400 000
Mellom fjell, fjord og folk	760 000	2 505 000	2 500 000
Folgefonna – vandring frå fjord til fonn	1 300 000	1 560 000	3 114 000
Sørnorsk Kystnatur	5 000 000	9 210 451	10 307 500
Kystarven	4 883 500	4 650 000	2 640 000
Økosystem Dokkadelta	3 600 000	3 600 000	3 600 000
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	2 040 000	1 078 000	Avsluttet i 2012
Nærøyfjorden Verdsarvpark – "Verdiskaping skjer i møtet!"	7 500 000	10 025 000	10 140 000
Varnjargga – Varenkinniemi – Varangerhalvøya	2 880 000	3 550 000	2 050 000
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	3 400 000	3 240 000	2 840 000

Norges Nasjonalparklandsbyer	15 316 550	5 420 000	6 800 000
Sum	56 695 550	61 291 451	61 371 500

En forutsetning for finansiering av hovedprosjekter gjennom programmet er at hovedprosjektene har en egenfinansiering på minimum 50 prosent. Dette er viktig for å dokumentere og sikre lokal forankring og eierskap til prosjektene. Det er også en garanti for at lokale aktører har tro på at innsatsen kan generere positive resultater.

Programmet har samlet sett vært den viktigste finansieringskilden for hovedprosjektene både i 2010, 2011 og 2012 (jf. Tabell 11). Videre skiller kommunene og fylkeskommunene seg ut som viktige bidragsytere i flere prosjekter. Sammenlignet med situasjonen i 2010 var det i 2011 en tendens til at flere finansieringskilder var på banen. Det var flere prosjekter som rapporterte om at reiselivsbedrifter, andre næringsaktører og Innovasjon Norge er med. Dette indikerte at næringsarbeidet har fått økt fokus i 2011. Det er ikke store endringer fra 2011 til 2012, men det er verdt å merke seg at viktigheten av bidrag fra reiselivsbedrifter, andre næringsaktører, andre fond og stiftelser og andre finansieringskilder synes å ha økt noe.

Tabell 11 Antall hovedprosjekter som har fått finansiering fra aktuell kilde, samt gjennomsnittlig vurdering av viktighet på en skala fra 1-6 der 1 er viktigst.

	Antall 2010	Gjennomsnittlig vurdering 2010	Antall 2011	Gjennomsnittlig vurdering 2011	Antall 2012	Gjennomsnittlig vurdering 2012
Naturarven som verdiskaper (DN/MD)	15	1,3	15	1,1	14	1,1
Kommunen	13	2,4	14	2,3	13	2,2
Fylkeskommunen	10	2,5	12	3,0	10	2,2
Andre fond og stiftelser	5	3,4	4	4,0	4	2,5
Andre	10	2,1	7	2,6	12	2,9
Næringsfond	5	3,6	6	4,3	7	3,0
Andre næringsaktører	4	2,3	9	3,5	8	3,1
Reiselivsbedrifter	7	3,9	10	3,5	10	3,2
Fylkesmannen	9	3,4	11	4,6	8	3,3
Innovasjon Norge	3	2,7	6	4,3	4	3,3

Av andre bidragsytere er det ulike aktører som trekkes fram, bl.a. fagpersoner som har stilt sin arbeidskraft til rådighet uten å ta betalt for arbeidet, grunneiere, Statskog, Statens vegvesen, friville lag/organisasjoner, Finnmarks-eiendommen, Landsdelsutvalget for Nord-Trøndelag og Nord-Norge (fram til nedleggelsen), avfallsselskap, Den naturlig skolesekken, næringshager, interregprosjekt og Verdsarvrådet for Vestnorsk fjordlandskap. Det er klart at med et økende antall aktører som er involvert, øker også mulighetene for å sikre en bredere kunnskapsoppbygging og forankring.

5. Forankring og mobilisering

I oppstarten av utviklingsprosjekter er det som oftest en utfordring å få forankret prosjektet blant aktuelle aktører. En idé har gjerne utspring fra enkeltpersoner eller enkeltmiljøer. Dersom man er avhengig av at mange aktører samhandler og spiller på lag for at en idé/et prosjekt skal realiseres, forutsetter dette at disse aktørene forstår hva ideen/prosjektet går ut på, og at de ser det formålstjenlig å bidra. Tabell 12 viser at kommuner og reiselivsbedrifter er de klart viktigste målgruppene i forhold til forankringsarbeidet. Videre er innbyggere og fylkeskommunen viktige målgrupper. Det er klart at alle disse aktørene er svært viktige dersom man skal få til en bærekraftig utvikling forankret i et bredt verdiskapingsperspektiv. I 2012 er det små forskjeller når det gjelder prioriteringene av målgruppene sammenlignet med 2010 og 2011, men den kan virke som fylkeskommunen og andre næringsaktører har noe høyere prioritet.

I tillegg til hvilke målgrupper som har høy prioritet, er det minst like interessant å merke seg at det er mange målgrupper knyttet til forankring og mobilisering. Dette understreker at arbeid med bred verdiskaping, der naturarven skal brukes som en ressurs for samfunnsutviklingen, forutsetter godt samspill mellom mange forskjellige aktører. Flere prosjekter trekker også fram andre aktører som viktige. Aktører som nevnes her er bl.a. Norsk Villreinsenter, Statens naturoppsyn, skoler, barnehager, utdanningsinstitusjoner, nasjonalparkstyre og hytteeiere. Det er verdt å merke seg at det er noen prosjekter som har samarbeid med skoler og barnehager. Dette ut fra en erkjennelse av at kunnskapsoppbygging og holdningsendringer knyttet til natur- og kulturarven som ressurs for framtidig utvikling i mange tilfeller kan være et langsiktig arbeid, og at det kan være nødvendig å legge et generasjonsperspektiv til grunn.

Tabell 12 Rangering av målgrupper etter viktighet. Antall hovedprosjekter hvor ulike aktører er målgrupper samt gjennomsnittlig vurdering av viktighet på en skala fra 1-6, der 1 er viktigst.

	Antall 2010	Gjennomsnittlig vurdering 2010	Antall 2011	Gjennomsnittlig vurdering 2011	Antall 2012	Gjennomsnittlig vurdering 2012
Kommune	15	1,3	15	1,7	15	1,6
Reiselivsbedrifter	15	1,5	14	1,6	15	1,7
Innbyggere	14	1,9	14	1,9	14	1,8
Andre	10	2,1	6	2,0	7	2,0
Fylkeskommunen	15	2,3	13	2,5	14	2,0
Grunneiere	14	1,9	11	2,1	12	2,4
Frivillige lag, organisasjoner og foreninger	14	2,5	14	2,1	14	2,5
Fylkesmannen	15	2,3	13	2,5	14	2,5
Andre bedrifter	15	3,4	11	3,1	12	2,7
Næringsorganisasjoner	15	2,1	13	2,5	12	3,1
Innovasjon Norge	15	3,5	12	3,3	12	3,5
Regionråd	13	3,2	8	3,6	8	3,6

Andre interkommunale instanser	13	3,7	12	3,3	13	4,0
--------------------------------	----	-----	----	-----	----	-----

I og med at forankring er, og vil være, en viktig del av prosjektarbeidet, er det i forbindelse med rapporteringene stilt spørsmål om hvilke tiltak som er gjort i prosjektet for å få til en god forankring, som man har lyktes med. Her nevnes et bredt spekter av tiltak. Flere nevner innslag i media samt deltakelse på møter i ulike sammenhenger for å informere om prosjektet og stimulere til deltakelse. Involvering og løpende kontakt med lokale organisasjoner og interessegrupper trekkes også fram som viktig, bl.a. gjennom kurs, seminarer og temakvelder. Noen peker også på viktigheten av å synliggjøre resultater, og at positive resultater stimulerer andre til å være med. Et viktig poeng som også trekkes fram, er hvordan prosjektene i utgangspunktet er organisert. Organisering har naturligvis betydning for hvordan prosjektarbeidet blir forankret etter hvert som det utvikler seg. I Nord-Trøndelag er for eksempel Fylkesmannen (både miljø og landbruk), fylkeskommunen og Innovasjon Norge med i styringsgruppen for prosjektet. Det vil si at sentrale aktører på regionalt nivå etablerer nye samarbeids- og samhandlingsformer på tvers av sektorgrenser. Dersom man skal få til en god balanse mellom bruk og vern, er det også en forutsetning at man får til et godt samarbeid mellom offentlige instanser med ansvar for vern og næringsutvikling. I Nærøfjorden er etablering av parken som en stiftelse med partnerskapsavtaler, strategi- og handlingsplaner i seg selv et organisatorisk grep for å sikre forankring, engasjement, medvirkning og resultater hos involverte kommuner og virksomheter. Det som går igjen, er behov for dialog, møter, medvirkning, ansvarliggjøring, samarbeid, informasjon, aktiv oppfølging, profilering, synliggjøring, seminarer, kurs og kunnskapsoppbygging.

Samhandling er et sentralt stikkord dersom man skal lykkes. Prosjektet i Nord-Trøndelag kan tjene som et eksempel på et prosjekt med god samhandling, og hvor et bredt spekter bidrar til å dra lasset i samme retning. Som nevnt er det her god regional forankring ved at fylkesmann, fylkeskommunen og Innovasjon Norge sitter i styringsgruppen. To av delprosjektene har fokus på samisk kulturhistorie og naturbruk. Ett prosjekt har fokus på rovdyr-opplevelser, ett prosjekt har fokus på fugleopplevelser. Wild-Norway er etablert som en aktør som skal støtte og hjelpe fram naturbaserte reiselivsbedrifter i regionen. Det er samarbeid mellom delprosjektene, noe har vært viktig for å bygge tillit og broer mellom ulike aktører – mellom norske og det samiske, mellom saueneæringen og rovdyrinteresser. Økt forståelse og gjensidig respekt har dempet konfliktnivået, og gjennom dialog og samarbeid oppstår nye mulighetsrom. Man ser at samisk kultur, tradisjon og naturbruk har stort potensial som reiselivsprodukt, samtidig som økt forståelse for samisk kultur og levemåte også er konfliktforebyggende. Gjennom samarbeid og dialog ser man også at det er mulig å legge til rette for rovdyr-opplevelser dersom man har respekt for ulike interesser og behov. I Nord-Trøndelag ser man at de ulike delprosjektene har gjensidig nytte av hverandre for utvikling naturbasert reiseliv hvor bakteppet er naturen i Indre Namdal med Børgefjell, Lierne og Blåfjella-Skjækerfjella nasjonalparker. Man har fått til en samhandling mellom et bredt spekter av aktører som alle er fornøyd med, og som har bidratt til at man i felleskap ser nye muligheter for framtidig utvikling med basis i ressurser knyttet til lokal natur og kultur. I og med at man har regional forankring, er det også lettere å koble satsingen inn mot regionale reiselivsaktører og reiselivsstrategier, og å koble inn personer og aktører med kunnskaper og ressurser som er viktige for lykkes. Samtidig er det klart at bred forankring krever gode prosesser, og gode prosesser krever tid. I den forbindelse er det også viktig å være oppmerksom på at prosjektet i Nord-Trøndelag har bygd videre på erfaringer gjennom tidligere samarbeidsprosjekt på området. Langsiktig tenkning og gode prosesser synes derfor å være avgjørende for å lykkes, og det vil derfor være viktig at det gis rom for å prio-

ritere slike prosesser. Erfaringen er at prosjekter uten nødvendig involvering har møtt økende motstand underveis. Å sikre forankring handler ikke bare om å "få lov", men om å skape forståelse, tillit, eierskap og engasjement.

Tabell 13 Tiltak som er gjennomført i prosjektet for å få til en god forankring, og som man har lyktes med.

Hovedprosjekt	2011	2012
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	Har ofte innslag i lokale medier. Sprer kunnskap til skolene om Bird ID, et internett-basert fuglekunnskapssystem.	Prosjektet har 4 årlige møter i styringsgruppen hvor relevante målbedrifter er representert. Har jevnlig møter med Fylkesmannen. Besøker kommunene og oppdaterer dem når vi har hatt framdrift eller planlegger nye tiltak innen kommunenes grenser. Innovasjon Norge lokalt gir ikke prosjektet midler med begrunnelsen at prosjektet styres fra en offentlig bedrift. Prosjektet fortsetter likevel møter mot Innovasjon Norge, men har løftet dette til et nasjonalt nivå med henblikk på mer overordnede problemstillinger rettet mot internasjonal markedsføring. Har lagt vekt på kontakt mot innbyggerne ved mange innlegg i lokale medier og støtte til lokale entusiaster.
Sykkelturisme i Nordland	Informasjon og møter. Har brukt avis og nærradio for å nå ut, samt invitert prosjektet inn i forskjellige lag/foreninger/organisasjoner o.l.	Åpen dialog og det å tenke "større" - engasjere flere instanser/personer -samhandling med skogbrukssjef og grunneiere -info i lokal aviser -info formannskap og kommunestyre -infomøter for politiske parti og grunneiere
Vidda Vinn	Konkrete tilretteleggingstiltak som er synlige resultater av prosjektet, slik som Solstien og Falkeriset, har vært viktige for forankringen. Det å involvere ulike interessenter i styringsgruppa har skapt god forankring i ulike miljøer både lokalt og regionalt.	Interessentkartlegging, tidlig involvering og dialog, vise til konkrete resultat på kort tid
Villreinen som verdiskaper	Løpende personlig kontakt med viktige miljøer (ikke minst lokalt). Informasjon via e-post og nettside. Deltakelse med presentasjon	Dialog og medvirkning- jobbet med å redusere antall internprosjekt slik at eksterntprosjekt nå har fått egen prosjektorganisasjon.

	av tiltak og resultater knyttet til prosjektet i ulike fora, f.eks. nasjonalparkstyret.	
Skatter for fremtiden	Lokale temakvelder og tema-dager	For lokal forankring har det vært viktig med temakvelder/dager for å vise hva prosjektene jobber med.
Mellom fjell, fjord og folk	Fem oppstartsmøter rundt i området som har vært åpne for alle. Prosjektleder er ansatt som en del av kommuneadministrasjonen. Nærmeste sjef i kommuneadministrasjonen er også styreleder for prosjektet. Bruker det kommunale informasjonsbladet for å spre informasjon.	Aktiv oppfølging av lag og organisasjoner. Aktiv oppfølging av de som viser vilje til å være aktive. Stadig følere ute hos de som bør være aktive, men som ikke har kommet i gang.
Folgefonna – vandring frå fjord til fonn	Samarbeid med lokale interessegrupper om visjoner for lokalsamfunnet.	Samarbeid med grunneierne, lokale entusiastiske organisasjoner, kommunene og fylkeskommunen gjennom fellesmøter og samtaler. Forankring mot kommunene sine ordførere.
Sørnorsk Kystnatur	Prosjektet har vært godt forankret i regionen både gjennom kommunene, Listerrådet, fylkeskommunen og Fylkesmannens involvering. Det har vært manglende forankring hos spesielt en frivillig organisasjon. Dette ble det gjort tiltak på fra og med høsten 2011 med ny hovedprosjektleder.	Markeringer av prosjektrealiseringer med åpningsarrangementer/folkefester og konserter. Systematisk bruk av lokalavis og lokalradio ved oppstart, gjennomføring og åpning av fysiske tiltak. Hummerfestivalen Lister.
Kystarven	Mobilisering av lokale lag og organisasjoner i arbeidet med å merke og rydde turstier i hele regionen. Ansvarliggjøring av den enkelte kommune i forhold til å få på plass turstier og nye turkart. Studietur til Skottland for motiverte reiselivsbedrifter. De fleste av de som var med, har gått videre med å tilrettelegge for vandring for sine besøkende. Valg av turstier der det er rimelig enkelt å oppnå enighet om grunneieravtaler.	-Mobilisering av lokale lag og organisasjoner i arbeidet med turstier -Ansvarliggjøring av "turansvarlige" i den enkelte kommune -Tett samarbeid med landbruksforvaltningen i kommunene om mobilisering av potensielle "villsaubønder" -Utbetaling av stimuleringsstipend til søppelrydding i Sørværet -Samarbeid med reiselivsselskapet Fjordkysten om etablering av et vandreprosjekt med deltakelse fra reiselivsbedrifter langs Fjordkysten
Økosystem Dokka-delta	Invitere representanter til relevante arbeidsverksteder. Arrangere åpne temakvelder	Allerede ved programmets oppstart, har det vært stort fokus på merkevarebygging. Det ble utar-

	<p>som formidler på en uforpliktende måte arbeidet i prosjektet.</p> <p>Opprette arbeidsverksteder for skoler med rektorer og lærere med sikte på utvikling av undervisningsopplegg.</p>	<p>beidet en logo samt et visuelt profil. Med dette arbeidet har det blitt skapt et entydig utgangspunkt for utvikling av informasjonsmaterieell, skilt, plakater, artikler. Den visuelle profilen har gitt Økosystem Dokkadelta en identitet bygd på naturarven. Aktiv mediabruk gjennom avisoppslag, kontinuerlig bruk av facebook og blogg har gitt stor gjenkjenningseffekt. Besøkstrategien kunst i natur "Erfaringsstoler i Økosystem Dokkadelta" har invitert mennesker til opplevelser og erfaringer i Økosystem Dokkadelta. Ved å ta i bruk ulike naturrom i økosystemet har man kommet langt på vei med å avmystifisere at bare vernet natur innehar store opplevelsesverdier. Besøksstrategien har stor overføringsverdi til andre prosjekter i hele Norge ved å legge til rette for naturopplevelser også utenfor vernet natur. Dette er en måte å kanalisere trafikk på med et positivt fortegn.</p>
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	<p>Aktivitetsbrosjyren som ble utarbeidet i samarbeid med Nasjonalparkriket Reiseliv bidro til synliggjøring av bedrifter, noe som gav umiddelbare resultater. F.eks fikk ridebedrifter en økt omsetning på 18 prosent og Folldal Gruver økte omsetningen med 30 prosent. Slike resultater stimulerer videre andre bedrifter til å bli med. Vil invitere både forvaltning og bedrifter på samme kurs i utvikling og vertskap.</p>	<p>Sammenlignet med andre såkalte Charterparker anser Europarc det som en uvanlig god forankring at fylkene og kommunene er direkte deltagere i prosjektet finansielt og også ved å ta stilling til både budsjetter og innhold på tiltak.</p>
Nærøyfjorden Verdsarvpark – " Verdiskaping skjer i møtet!"	<p>Etablering av Nærøyfjorden Verdsarvpark - en norsk regionalpark etter fransk modell - som et verktøy og samhandlingsform for en natur- og kulturbasert samfunnsutvikling med utgangspunkt i verdsarvstatusen for Nærøyfjordområdet. Forpliktende samarbeid gjennom partnerskap. Partnerne er og blir i økende grad involvert i å gi parksatsingen et innhold - både med tanke på langsiktige</p>	<p>Etablering av Nærøyfjorden Verdsarvpark som en inkluderende og langsiktig samarbeidsplattform for aktører som strekker seg fra det ideelle/frivillige via næringsaktører til forvaltning. Parken er et verktøy/en pådriver og samhandlingsform for ei natur- og kulturbasert samfunnsutvikling med utgangspunkt i verdsarvstatusen for Nærøyfjordområdet. Forpliktende samarbeid gjennom partnerskap. Fokus på støtte og ivaretaking av</p>

	ge strategiske valg og konkrete årlige handlingsplaner.	det lokale initiativet.
Varnjargga – Varenkinniemi – Varangerhalvøya	Prosjektet har laget et nettverk som heter Tundra schoolnet som har samlet 30 lærere på Varangerhalvøya. Dette tiltaket har vært svært vellykket. Prosjektet har gjennomført en mulighetsstudie for tilretteleggingstiltak der man har hatt kontakt med mange lokale aktører i utarbeidelsen. Dette sikrer god forankring.	Utarbeidelsen og presentasjon av mulighetsstudien har vært et svært vellykket resultat. Den har blitt trykket i 500 eksemplarer og det er brukt svært aktivt i presentasjon av prosjektet og arbeidet.
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	Fylkesmannen (både miljø og landbruk), Fylkeskommunen og Innovasjon Norge deltar i styringsgruppen for prosjektet. Det er holdt foredrag for landbruksavdelingen hos Fylkesmannen i NT - Det er holdt foredrag for Indre Namdal Regionråd i sept. 2011.	Wild Norway har blitt en "aktør" for reiselivsbedriftene i prosjektet. Wild Norway slår an, og skaper samhandlingsarenaer og forankring for små bedrifter som eller ikke ville ha møttes. I 2012 "kjøpte" Naturarven seg inn i et filmprosjekt som Trøndelag Reiseliv gjennomførte sommer/høst 2012. Prosjektet betalte kr. 75.000 - og fikk anledning til å gjøre opptak på alle delprosjektene. Dette har resultert i en fin film som viser Naturarven i Nord-Trøndelag på en spennende måte- og virker svært positivt for selvfølelsen både hos delprosjektene, medfinansierer og andre aktører i fylket. http://blog.wild-norway.com/2013/01/16/forste-naturarven-film-er-ferdig/ . Arbeidet med Børgefjell-universet som ble startet gjennom naturarven er første trinn i en større utvikling, der framtidig eierskap er ment å deles mellom Namsskogan Familiepark/Rovdyrsenteret, Visit Børgefjell og Lierne Nasjonalparksenter (evt. andre etter hvert også), og bakteppet vil være naturen i Indre Namdal med Børgefjell, Lierne og Blåfjella-Skjækerfjella nasjonalparker. På en konferanse høsten 2012 om arealbruk i utmarka/fjellregionene i Nord-Trøndelag (arena for å skape dialog omkring ulike arealinteresser/konflikter) holdt prosjektet et foredrag om hvordan Naturarven benytter naturgitte og menneskelige ressurser i arbeidet med å

		<p>skape verdier i utmarka. Dette uten at det trenger å bli konflikt. Prosjektet omfatter (som et eksempel) både reindrift, rovdyr-opplevelser og reiseliv innenfor flere reinbeitedistrikt. På konferansen deltok svært mange forskjellige instanser knyttet til aktivitet i utmarksområdene, og bruken av utmarka ble belyst fra mange ståsted. Naturarven representerte på denne konferansen "Mulighetsrommet". Internasjonale "eksperter" ble invitert med til en rundtur i fylket for å oppleve delprosjektene i Naturarven og møte aktører under Wild Norway-paraplyen. Ett av resultatene av konstruktive og gode tilbakemeldinger ble at samene på Destinasjon Dærga fikk et kjempeløft. Reindrifas ungdommer kom inn i arbeidet med ferdigstillingen av anlegget til åpning av "del 1" for full kraft. Destinasjon Dærga har på denne måten blitt et fellesprosjekt for hele østre Namdal reinbeitedistrikt, og ikke bare et prosjekt for noen ildsjeler. Når stoltheten blomstrer, øker også interessen og motivasjonen. Trøndelag Reiseliv har blitt en viktig samarbeidspartner i løpet av 2012. For arbeidet etter prosjektslutt er det viktig å få til en god rolleavklaring, og sørge for at arbeidet forankres hos dem som har som oppgave å drive profilmarkedsføring av Trøndelag. Det ble holdt et felles seminar om adventureturisme i juni, noe som resulterte i at det ble nedsatt en arbeidsgruppe som skal utarbeide en trøndersk «strategi for naturbasert reiseliv». Når prosjektet startet var det viktig for partnerskapet i NT å velge samarbeidspartnere som kunne ta noe av arbeidet videre etter at prosjektet var slutt. Samarbeidspartnerne var Joma Næringspark (Røyrvik) - som har prosjektledelsen for Destinasjon Dærga, Lierne Nasjonalparksenter - som har prosjektledelsen for Rovdyr-opplevelser, Samien Sijte - som sammen med Eva Wilks har pro-</p>
--	--	--

		<p>sjektledelsen for sørsamisk kultur og tradisjon som reiselivsprodukt, - og sist Proneo, som har prosjektledelsen for Birdwatching Trondheimsfjord - og nå Wild Norway. På denne måten ønsket prosjektet at kompetanse som ble oppmagasinert gjennom Naturarvprosjektet skulle bli i fylket og virke videre etter prosjektslutt. Et konkret eksempel på at det skjer positive ting iht. intensjonene er bl.a. at Proneo jobber med en strategi for naturbasert reiseliv, og ønsker å posisjonere seg for å bli en viktig utviklingsaktør på dette området i Nord-Trøndelag (og Sør-Trøndelag). Naturarven er videreført som tiltak i handlingsplanen til Trøndersk reiselivsstrategi, og Naturarven står fremdeles som tiltak i RUP (Regionalt utviklingsprogram for Nord-Trøndelag). Kontaktforum reiseliv Trøndelag (KRT) og team reiseliv Nord-Trøndelag er fremdeles en viktig arena for å drøfte - og forankre Naturarven. Partnerskapet i Nord-Trøndelag (IN, FK, FM) er representert i styringsgruppen - og partnerskapet sitter også i KRT.</p>
<p>Norges Nasjonalparklandsbyer</p>	<p>Seminarer, vertskapskurs for innbyggere og politikere.</p>	<p>Seminarer (mulighetsseminar), vertskapskurs for innbyggere og lokale politikere. Workshops/sosiale samlinger for koordinatorene og ordførere. Bygdemøter, møter med hyttefolket, frokostmøter, ambassadørarbeid og studieringsarbeid involverer egne innbyggere i landsbyen.</p> <p>Ulike dugnader, f.eks. bygging av flerbrukshus/infosenter.</p> <p>Deltakelse på konferanser for å informere om nasjonalparklandsbyene. Kurs i bærekraft har bidratt til at et tyvetalls bedrifter har tatt steget og sertifisert seg som Miljøfyrtårnbedrifter. Arrangementer på den Europeiske Nasjonalparkdagen og til andre tider av året har bidratt til å skape engasjement og entusiasme lokalt. Det samme gjelder lokale markedsarrangementer. Egne</p>

		<p>tiltak for barn som barnas landsby og lekeplasser engasjerer barn og barnefamiliene. Flere tiltak gjennomføres i skoleregi på flere klassetrinn. Dette er repeterende tiltak som er viktige for å øke bevisstheten rundt nasjonalparkene som ressurs og nasjonalparklandsbyene som bidragsyter for lokalverdiskaping og velferd til lokalbefolkningen.</p> <p>Utarbeidelse og utgivelse av flere Nasjonalparkmagasiner som har blitt godt mottatt både lokalt og utover regionen. Bokpakke og roll-ups om lokal nasjonalpark har blitt utlevert gratis til reiselivsbedrifter i tilstøtende område. Det har blitt utarbeidet flere tiltak som bidrar til folkehelse lokalt og som tilreisende også vet å gjøre seg nytte av med stor glede. Dette gjelder flotte gratis trykksaker med gode kart og beskrivelser av turer som kan gjennomføres av alle og med start direkte fra landsbyen. Dette støttes opp av gode informasjonstavler og stadig skilting av nye turmuligheter. Det er også laget nettbaserte friluftskart (naturvandring.no). Videre "10 på topp" hvor man gjennom sesongen bestiger 10 lokale topper med premiering av de ivrigste. Videre har det i prosjektet blitt åpnet et "Visitor Point" i Reisadalen som har blitt et fantastisk utgangspunkt for ferdsel inn i verneområdene. Landsbyvakt/vaktmester/helårsvert/landsbyambassadører er engasjert av kommunen, herunder med ansvar for pynting av landsbyen, vedlikehold og rydding i landsbyen, rydding og merking av turstier m.m. Dette sørger for at det ser ordentlig ut i landsbyene og at friluftsområdene er lett tilgjengelige. Informasjon i kommunestyre/deltakelse fra ordfører i nasjonal styringsgruppe (politisk nivå i kommunen). Aktive Landsbyråd med sammensetning fra politisk ledelse, kommuneadministrasjon, lokalt næringsliv, lokale lag og fo-</p>
--	--	--

		reninger, elevrepresentant m.v. sørger for kontinuitet og framdrift i arbeidet lokalt. Det samme gjør lokalt organiserte arbeidsgrupper og styringsgrupper. Skilting ved hjelp av lokal kulturhistorie på vei inn til landsbyen og i selve landsbyen bidrar til å løfte fram lokal identitet. Et eksempel på dette er bruk av elvebåten i Reisaelva som symbol.
--	--	---

I 2012 er det ni av hovedprosjektene som peker på bestemte målgrupper som det er vanskelig å trekke med. Det er ulike målgrupper som nevnes i den forbindelse, men de målgruppene som flere nevner er reiselivsvirksomheter/næringsliv, kommuner og grunneiere (jf. Tabell 14). Dette er ikke unaturlig siden dette som oftest er viktig aktører for å realisere målsetninger i prosjektene. Prosjektene i naturarven er forskjellige både når det gjelder innretning og organisering. Hvilke målgrupper som det er en utfordring å trekke med, ser også ut til å henge sammen med hvor prosjektet i utgangspunktet er forankret, og hvordan prosjektet er organisert fra starten av.

Flere prosjekter har fokus på tilrettelegging av infrastruktur i form av stier, parkeringsplasser, sanitærfasiliteter, skilting, informasjon osv. Man ønsker med andre ord å legge til rette en infrastruktur og et tilbud som næringslivet kan dra nytte av. Samtidig er det flere som erfarer at det kan være en utfordring å engasjere reiselivet til å ta tilbudene i bruk. Dersom reiselivet og andre næringsaktører hadde vært en del av prosjektet i utgangspunktet, hatt eierskap til prosjektet, og vært med på å definere tiltakene med tanke på egne behov, kunne situasjonen vært en annen. Så lenge nærings- og reiselivsutvikling er en viktig målsetning, vil det trolig være viktig at næringsaktørene er del av prosjektet så tidlig som mulig.

For å realisere turstiprosjekter og en del andre tilretteleggingstiltak er man avhengig av at grunneiere er med. Dersom man skal etablere en større tursti, kan man være avhengig av at flere grunneiere ser nytten av dette. Det innebærer også at selv om et klart flertall er positive, kan en, eller noen få, skape problemer med tanke på å realisere tiltaket som planlagt. Her synes også tidlig involvering og god dialog å være en nøkkelfaktor for å skape forståelse og oppslutning. Slike prosesser er imidlertid krevende og bidrar fort til utsettelse og forsinkelser.

Så lenge prosjektene har hovedfokus på infrastruktur, kan det være vanskelig å trekke med Innovasjon Norge med utgangspunkt i de retningslinjer og styringssignaler de har å forholde seg til. Så lenge næringsutviklingsarbeid knyttes til små enkeltforetak, er det også vanskelig å hente ut støtte fra Innovasjon Norge. I Verdiskapingsprogrammet på kulturminneområdet ønsket Innovasjon Norge at flere av de mindre foretakene gikk sammen i nettverk rundt søknader til Innovasjon Norge for at det skulle få større økonomiske ringvirkninger, noe som også er aktuelt for hovedprosjektene i Naturarven som verdiskaper. Samtidig synes det å være slik at virkemidlene som Innovasjon Norge rår over, ikke er godt tilpasset aktører som ønsker å utvikle nye næringer basert på natur- og kulturarven. Høye krav til egenkapital for å utløse virkemidler er ikke tilpasset de utfordringer som små og sårbare foretak står overfor i en startfase. Innovasjon Norge sine virkemidler synes i større grad å være tilpasset næringsutvikling i større skala, knyttet til store bedrifter.

Prosjekter hvor Innovasjon Norge er med, synes også å ha et mer direkte fokus på natur- og kulturbasert næringsutvikling. Fokuset i disse prosjektene, f.eks. prosjektet i Nord-Trøndelag, har et tydelig næringsrettet fokus med tanke på produktutvikling, næringsutvikling, profilering og markedsutvikling. Samtidig er tydelig fokus på sammenhengene mellom bevaring, utvikling og konfliktforebygging, og infrastrukturiltak utviklet i tett samarbeid med næringsaktørene. Dette indikerer viktigheten av å involvere alle aktuelle aktører så tidlig som mulig. Flere av prosjektene viser at samhandling er avgjørende for å lykkes. Det er behov for samhandling mellom frivillig sektor, private aktører, offentlig forvaltning og kompetansemiljøer. Bred verdiskaping skjer i et bredt samspill mellom ulike aktører, jf.

Quadruple-helix-modellen som er beskrevet i tidligere publikasjoner.² Det finnes ikke i dag ordninger for støtte til slike nettverk. Slike nettverk er viktige for å bygge tillit og gjensidig forståelse, samtidig som de også er en arena for å generere, drøfte, utvikle og realisere ideer med god forankring og bredt eierskap. Slike møteplasser er en forutsetning dersom man ønsker en økonomisk verdiskaping som samtidig stimulerer til bevaring og utvikling av de ressurser og verdier som natur- og kulturarven representerer.

Tabell 14 Målgrupper som det er vanskelig å trekke med og årsaker til det.

Hovedprosjekt	2011	2012
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark		
Sykkelturisme i Nordland		Flere ønsker info flere ganger som f.eks. grunneiere. Det samme kan gjelde for politikere. Ting tar derfor tid.
Vidda Vinn	Innovasjon Norge	
Villreinen som verdiskaper		I følge enkelte av delprosjekteierne blir blant annet reiselivet trukket fram, og hvor de ønsker større engasjement fra egne rekker. Lokal ungdom blir også trukket fram som en utfordring. Det virker også som at fylkeskommunene ønskes mer på banen.
Skatter for fremtiden		
Mellom fjell, fjord og folk	Reiselivsvirksomheter. Det spekuleres i følgende årsaker: <ul style="list-style-type: none"> • Svært travel ferisesong, ofte kombinert med annet arbeid i lavsesong, gir liten tid til å engasjere seg • Prosjektet oppleves som lite relevant fordi det ikke gir støtte til enkeltvirksomheter • Liten interesse for tiltak som bare indirekte gir økonomisk 	Reiselivsvirksomheter: Prosjekttrøtte, stort fokus på direkte avkastning, omorganisering av reiselivslag/destinasjonsselskap. De er svært opptatte i sommerhalvåret, og går i dvale vinterhalvåret. Ungdom: Vanskelig å komme inn på deres

² Bl.a. i Haukeland, P.I. & Brandtzæg, B.A. 2009. Den brede verdiskapingen. Et bærekraftig utviklingsperspektiv. – Telemarkforskning. TF-notat nr. 20 2009.

	<p>lønnsomhet</p> <ul style="list-style-type: none"> • Det er tilfredshet med situasjonen slik den er i dag, og at det ikke er behov for flere turister • Prosjektrøtthet • Mangel på ildsjeler eller at ildsjelene ikke har tid eller interesse • Mangel på arenaer for å nå ut med informasjon og tilbud, spesielt i forhold til ungdom 	arena, nå ut med informasjon og treffe blink på tiltak.
Folgefonna – vandring fra fjord til fonn		
Sørnorsk Kystnatur	<p>Det har vært utfordringer med forankring i Norsk Ornitologisk Forening, og det har i foreningen vært stor skepsis til alle nye tiltak enten i eller inntil naturvernområder. Etter en lengre prosess er organisasjonen nå i ferd med å bli en drivkraft i stedet for en motkraft.</p> <p>Det har vært, og er fortsatt, store utfordringer knyttet til å få alle grunneiere til å spille på lag. Mange tiltak forutsetter grunneiermedvirkning. Når det gjelder naturvernområdene på Lista eksisterer det fortsatt et høyt konfliktnivå mellom grunneiere og vernemyndigheten, og mellom grunneiere og enkelte brukergrupper. En viktig målsetning for Sørnorsk kystnatur er derfor å oppnå et redusert konfliktnivå underveis og etter at prosjektet er avsluttet. Prosjektet benytter aktivt media i formidlingen av progresjonen i prosjektet, der en av målsetningene for medieinvolvement, spesielt lokalavisene, er positiv nyhetsformidling av delresultater og realiseringsprosessen, samt overbevise grunneierne om at dette er noe fint de kan være med på. Det er nå totalt 62 grunneiere som må gi sitt tilsagn for at hele den planlagte tilrettelagte turstien fra Nordberg fort til Lista fyr skal bli en realitet.</p>	Grunneiere: vanskelig å forklare årsak - lokal tradisjon med lav grad av grunneierorganisering? Lista lokallag av Norsk Ornitologisk Forening: årsak er stor skepsis til konseptet bærekraftig bruk - NOF LL hadde styrevedtak på å ikke samarbeide med naturarvprosjektet - mener at økt bruk av naturvernområder ikke er forenlig med bærekraft.
Kystarven	Innovasjon Norge har vært vanskelig å trekke med på finansiering fordi de prioriterer enkeltvirksomheter og disse er ikke prioriterte direkte i prosjektet. Innovasjon Norge har vært lite villige til å gå inn på fellestiltak som de selv ikke er aktivt involverte i organiseringen av. Siden prosjektet må prøve å skaffe finansiering til etablerte prosjekter, har man vurdert	Innovasjon Norge er vel strengt tatt ikke en målgruppe, men IN har vært vanskelig å trekke med på finansiering av en etablert prosjektportefølje som de selv ikke har vært aktivt inne i utviklinga av.

	det til å være altfor ressurskrevende å arbeide opp mot Innovasjon Norge innenfor den avgrensede tidsrammen i dette prosjektet.	
Økosystem Dokkadelta	En kommune og fylkeskommunen, to skoler og ett museum.	Det har vært en stor fordel for prosjektet Økosystem Dokkadelta at verdiskapingprogrammet strekker seg over fem år. Det har gitt prosjektet tid til å jobbe med en god forankring lokalt, regionalt og nasjonalt. Våre målgrupper har hatt tid til å bygge opp tillit og nysgjerrighet til våre tiltak. Prosjektledelsen har om nødvendig kunnet justere tiltak underveis for å møte behovene til målgruppene. Prosjektet ØD og målgruppene har blitt godt kjent med hverandre over tid. Skolene i vår region fungerer veldig ulikt. Noen skoler er lette å få engasjert mens andre skoler ikke ønsker å bli forstyrret i sine rutiner. Sistnevnte er skoler som ikke søker natursekken fordi de ikke har ressurser. Dette er beklagelig men dessverre ganske vanlig. Konseptet modellskoler som vi etablerte i 2012 har fungert bra og har blitt positivt tatt imot. Men det viser seg at skolene har behov for en tett oppfølging for at undervisningsoppleggene gjennomføres. Dette vil muligens endre seg over tid og ØD prioriterer i 2013 å få flere skoler engasjert i formidlingsarbeidet av naturarven i området.
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	Utfordringer med å trekke med DNT. DNT regner seg som en allmennnyttig organisasjon og ønsker derfor ikke å bidra økonomisk. Samtidig oppleves de som en konkurrent til bedriftene i randsonene.	Kommuner, dvs. administrasjonene i kommunene. I løpet av 2012 har det vist seg at en del kommunikasjon med Nasjonalparkforvalterne

		<p>bød på problemer pga. manglende kunnskap om Charterplanens betydning, forankring, forpliktelser til Europarc for å følge opp planen og konsekvenser av dette. Siden august 2011 er det gjort ekstra orienteringer om planen, dens innhold osv.</p>
<p>Nærøyfjorden Verdsarvpark – " Verdiskaping skjer i møtet!"</p>	<p>Prosjektet har, som tidligere, utfordringer med å trekke reiselivsvirksomheter med i satsingen. Mange støtter opp gjennom ord og tanker, og flere virksomheter er partnere til verdsarvparken. Likevel, når det kommer til praktisk gjennomføring av konkrete tiltak, opplever prosjektet at det er vanskelig å få de samme virksomhetene til selv å yte noe i form av økonomi eller annen ressursinnsats. Man har med andre ord utfordringer med at noen investerer i produktet mens andre høster gevinstene.</p> <p>En annen gruppe er de (privatpersoner, virksomheter mv.) som opplevde prosessene rundt vern og verdensarvstatus som negativt - som et hinder for all utvikling. Mange av disse har etter hvert endret syn og har gjennom partnerskap med Verdsarvparken sett at det er mye som er mulig å få til.</p> <p>Verdsarvparken bruker ikke mye tid på de som er svært negative, men håper samtidig at eksemplene på hva som er mulig å få til etter hvert inspirerer disse til å delta. Off. forvaltning er fremdeles reserverte med tanke på å inngå partnerskap pga. muligheter for sammenblanding av roller og oppgaver.</p>	<p>Det er fortsatt reiselivsvirksomheter som er tyngst å trekke med i samarbeidet. Mange støtter opp under satsingene gjennom ord og tanker, flere virksomheter er også partnere til verdsarvparken. Likevel, når det kommer til praktisk gjennomføring av konkrete tiltak, opplever parken at det er vanskelig å få de samme virksomhetene til selv å yte noe i form av økonomi eller annen innsats. Det kan se ut som om virksomhetene fremdeles er mest opptatte av egen økonomisk verdiskapinga og mens de overlater til andre å investere i/ ivareta "produktene". En annen gruppe er de (privatpersoner, virksomheter m.m.) som opplevde prosessene rundt vern og verdensarvstatus som negativt - et hinder for all utvikling. Mange av disse har etter hvert dreid fokus over på hva som er mulig å få til av aktivitet/ tiltak og vurderer samtidig partnerskap med Verdsarvparken. Verdsarvparken bruker ikke mye tid på de som ikke vil, men håper samtidig at de mange eksemplene på hva som er mulig å få til etter hvert inspirerer disse til å delta. Offentlig forvaltning er fremdeles</p>

		reservert i forhold til å inngå partnerskap på grunn av redsel for sammenblanding av roller/oppgaver. Samarbeidet med styresmaktene i området er likevel bra og på vei mot det bedre.
Varnjargga – Varenkinniemi – Varangerhalvøya		
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur		Kommunene er vanskelige å trekke med i arbeidet. Årsaken er bl.a. at delprosjektene er ledet av - og forankret hos aktører som IKKE er kommunen. Kommunene trekkes derfor med gjennom bl.a. deltakelse i lokale styringsgrupper. De 5 kommunene som bidrar med finansiering i prosjektet har nok heller ikke prosesser omkring søknadsbehandling som ivaretar forankringen til andre deler av organisasjonen. Indre Namdalskommunene (Lierne, Røyrvik, Namsskogan og Snåsa) finansierer sine andeler gjennom Regionalt næringsfond. Indre Namdal Regionråd (ordførere og rådmenn) orienteres om tilsagn gitt fra regionalt fond. Det er holdt innlegg og foredrag for regionrådet, og ordførere og rådmenn er derfor orientert. Dette skaper ikke nødvendigvis forankring i kommunenes organisasjon.
Norges nasjonalpark-landsbyer	Grunneiere og næringsdrivende innen landbruk.	<p>Dette varierer fra landsby til landsby. Det som nevnes er:</p> <ul style="list-style-type: none"> -Grunneiere og næringsdrivende innen landbruk. -Bygde-/grendelag. <p>Vanskelig å synliggjøre viktigheten av deres bidrag og at de faktisk kan få noe tilbake til sitt lokalmiljø.</p>

		<ul style="list-style-type: none"> - Mange ulike personer inne i prosjektet og flere parallelle prosjekt (småsamfunnsatsing) har gjort sitt til at næringslivet er litt avventende i forhold til nasjonalparklandsbyen og om dette er noe som kommer til å fortsette etter prosjekt-slutt. - Noen opplever sterk oppslutning fra frivillige lag og foreninger mens andre ikke gjør det. - For noen er det vanskelig å trekke med bedrifter på miljøfyrtårnsertifisering mens andre landsbyer har klart det med stor suksess. -Innbyggere og næringsliv utenfor landsbyen («resten» av kommunen) ser ikke hvordan landsbyen kan bidra til egen vekst og økt inntjening. Dett er klassisk i områder som er "delt mellom f.eks. fjell og bygd".
--	--	--

6. Måloppnåelse

6.1 Rapportering på tiltak

6.1.1 Oppfølging av tiltaksplaner

På spørsmål om tiltak er gjennomført som planlagt, var det i 2011 kun Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark som svarte ja. Videre var det 11 prosjekter som svarte delvis og tre som svarte nei. I 2012 er det også kun Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark som gir utrykk for at tiltakene er gjennomført som planlagt. De resterende melder om at tiltakene kun er delvis gjennomført.

Når det gjelder tiltak som er delvis gjennomført, ble prosjektene spurt om hvilke tiltak dette gjelder, hva som er årsakene, og om de blir gjennomført senere i prosjektperioden, ev. hvorfor ikke (jf. Tabell 15). Det er mange årsaker til at tiltak ikke går som planlagt, og mange av årsakene som rapporteres i 2012 er sammenfallende med det som ble rapportert i 2011. De fleste av disse er forsøkt listet opp nedenfor:

- Tidkrevende eller vanskelig å få avtaler med grunneiere på plass
- Manglende kapasitet, tid og ressurser til planlegging og gjennomføring
- Skifte av prosjektledere og delprosjektledere
- Organisering og uklare ansvarsforhold gjør oppfølgingsarbeidet krevende
- Prosesser tar lenger tid enn man hadde forutsatt
- Behov for tid til å avklare konflikter mellom brukerinteresser
- Behov for utsettelse av tiltak pga. omprioritering av ressurser til viktigere tiltak
- Tiltak har stoppet opp pga. manglende interesse, behov for omdefinering av tiltak
- Behov for tilpasning/justering av tiltakene ut fra hendelser underveis
- Mangel på fullfinansiering/fullfinansiering for sent på plass
- Mangel på håndverkere
- Dårlig vær sommeren 2011
- Man har sett nye muligheter og satt i gang nye tiltak som ikke var planlagt

Gjennomgående årsaker til at tiltak ikke går som planlagt, er at ting av ulike årsaker tar lenger tid enn forventet, og at tiltak må forskyves i tid. I prosjekter som involverer mange aktører, blir gjerne prosesser og problemstillinger mer komplekse enn først antatt. Mange prosjekter har, som tidligere nevnt, begrenset med ressurser til prosjektledelse og koordinering. Mangel på tid og kapasitet i prosjektet til planlegging og gjennomføring er derfor en utfordring som går igjen i flere av prosjektene.

Det skjer også uforutsette hendelser underveis som gjør at tiltak må justeres, og at prosesser må endres. Det er få eksempler på at delprosjekter eller tiltak har stoppet opp, men de finnes (jf. Tabell 2). At tiltak har stoppet opp, synes å ha sammenheng med at tiltakene i utgangspunktet ikke har vært godt nok forankret blant alle brukerinteressene. En viktig erfaring fra dette er at det er viktig å involvere alle relevante aktører så tidlig som mulig. En interessentkartlegging kan også være hensiktsmessig før tiltak settes i verk. Det vil ikke være hensiktsmessig å gå i gang med et tiltak der en sentral målgruppe ikke finner delpro-

sjektet eller tiltaket relevant eller nyttig. Uansett vil det være viktig at alle brukerinteresser får anledning til å komme med innspill, bli hørt og ha muligheter for å påvirke i en tidlig fase.

I planlegging og gjennomføring av større prosjekter skal det godt gjøres at det ikke oppstår hendelser eller skjer ting som gjør at tiltak må forskyves i tid. Framdriften er avhengig av mange faktorer, og det er ikke alltid lett å ha oversikt over hvordan alle disse vil slå ut. Videre vil sykdom og skifte av prosjektleder naturligvis ha betydning for framdriften. Likevel synes organisering, forankring og ansvarsfordeling å ha en betydning for framdriften. Hvor ledelsen i utgangspunktet er plassert, og hvem som i utgangspunktet er med i prosjektet, har betydning for hvordan prosjektet gjennomføres og hvilke resultater man oppnår. At man i utgangspunktet har bred nok forankring blant de aktører som vil spille en viktig rolle for realiseringen av prosjektene, synes viktig. Det er klart at dersom man skal satse på bred verdiskaping forankret i natur- og kulturarven som strategi for nærings- og samfunnsutviklingen, er det avgjørende med god forankring både i kommunal og regional forvaltning. Prosjekter som i utgangspunktet ikke har denne forankringen, må bruke prosjektet til å skape denne, og slike prosesser tar tid. utfordringene vil være forskjellige alt etter hvor prosjektet i utgangspunktet er forankret. På lokalt nivå er god forankring blant kommuner, næringsliv, grunneiere/innbyggere og lag og frivillige organisasjoner avgjørende. God forankring på regionalt nivå er videre viktig for å kunne utløse regionale virkemidler og prioritere innsatsen med tanke på ressurser og kompetanse. For å kunne se virkemidler knyttet til utvikling og vern i sammenheng, forutsetter dette videre god samhandling og koordinering på regionalt nivå, noe det regionale partnerskapet i Nord-Trøndelag er et eksempel på. Forutsetningene for å få til en slik koordinering vil naturligvis være bedre om prosjektet i utgangspunktet har en slik forankring. Veien blir naturligvis mye lenger å gå om en starter med enkeltprosjekter på lokalt nivå.

Tabell 15 Hvilke tiltak som ikke er gjennomført som planlagt og årsakene til dette.

Hovedprosjekt		
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark		
Sykkelturisme i Nordland	En dalstrekning er satt på vent som følge av en grunneier som ikke vil inngå avtale. Prosjektet avventer foreløpig situasjonen. Det er også en alternativ trase som kan brukes, dersom man ikke kommer fram til enighet. Man regner med en avklaring i løpet av 2012.	Lønsdal - Kjemåga er ikke gjennomført i den grad at saken ennå ikke har vært oppe Midtre Nordland Nasjonalparkstyre (dispensasjonssøknad). Forhåpentligvis blir den godkjent i 2013. Ikke alle skilt er satt opp/ut – det blir gjort i 2013. Utsetting ut benker/rasteplasser - blir gjort i 2013. Delåpning av prosjektet måtte utsettes - blir gjort i 2013. Brukergruppe for sykkelprosjektet er ikke kommet i gang. Arbeidet med Polarsirkelen – Saltstraumen blir videreført.
Vidda Vinn	Tiltak knyttet til kunnskapsrike formidlere (mentorordning for guidespirer og etablerte bedrifter) er ikke gjennomført på	Alle planlagte tiltak er igangsett, og de aller fleste er gjennomført som planlagt. Noen tiltak tok lengre tid å gjennom-

	<p>grunn av manglende personalressurser til planlegging og gjennomføring. Prosjektet ønsket å få til en helhetlig satsing på dette området fra 2012. Dette blir tatt opp som et eget delprosjekt i 2012 og 2013 i form av "Guidekorps Øvre Telemark".</p> <p>Tiltak knyttet til målrettet markedsføring (felles nettside for Hardangerviddaforprosjekt) er startet opp men man er ikke ferdig med gjennomføring pga. at personalressurser ble prioritert til tilrettelegging i barmarkssesongen. Man satser videre på markedsføringsarbeidet i 2012 og ønsker å få på plass en intensjonsavtale om drift av nettsiden.</p>	<p>føre enn planlagt, men de vil bli fullførte i løpet av prosjektet. Eksempel: Delprosjektet Guidekorps Øvre Telemark: Det tok lengre tid enn ventet å kartlegge guidene, og å bli enige om hva slags type guida produkt som det er størst marked for. Derfor ble det gjennomført en undersøkelse blant reiselivsbedriftene i Telemark, for å se hva slags type guiding det er størst etterspørsel etter.</p>
Villreinen som verdiskaper	<p>Av kapasitetshensyn ble tiltaket knyttet til nettverksbygging mellom de ulike faginstusjonene i regionen utsatt til ny prosjektleder er på plass. Dette vil bli gjennomført første del av 2012. Fangstminneparken på Hjerkinns ble utsatt noe pga. forhold knyttet til reguleringsplan, andre aktører i området og forholdet til disse.</p>	<p>Oppgradering og informasjon knyttet til Venabu planlegges utført 2013. Her har Gudbrandsdalsmusea kommet inn og skal være samarbeidspart mht. gjennomføring/kvalitetssikring. Her har det vært nødvendig med diverse høringsrunder, noe som også er en av årsakene til forsinkelse. Tiltak workshop i regi av iNasjonalparker er under oppfølging og planlegges gjennomført 2013. Flere aktører skal involveres i dette. Tiltak Digitale Dalsida er under oppfølging. Tiltaket er overført Lesja kommune og nødvendige prosesser igangsatt. Her har man også avventet diverse avklaringer mht. prosjektgjennomføringen. I tillegg er det flere prosesser der forankringen tar lenger tid enn forventet. Til dels har nok skifte av prosjektleder ført til at tiden også har vært prioritert mht. arbeidsoppgaver, sette seg inn i prosjekt, justeringer av tiltak, budsjett med bakgrunn i tilbakemeldinger fra DN osv.</p>
Skatter for fremtiden	<p>Det ble kun gjort klart faktaark på sik i Trøndelag. Faktaark på molte var også planlagt, men vil bli utgitt tidlig i 2012. I</p>	<p>På bakgrunn i usikker økonomi har man gjennomført mindre tiltak enn planlagt, og det vil derfor bli gjennomført færre</p>

	<p>Finnmark er det samlet mye tradisjonskunnskap omkring elvemusling, men det har vært en utfordring å få komprimert dette ned på et faktaark. Faktaark om elvemusling utgis også tidlig i 2012. Det samme gjelder temaark om tjæremiler. Temakvelder og temadager er avholdt på alle steder med unntak av Øvre Pasvik.</p>	<p>faktaark enn planlagt. Omfanget av formidling kan det også være aktuelt å redusere.</p>
<p>Mellom fjell, fjord og folk</p>	<p>I hovedprosjektet er studietur i Norge med styringsgruppe og formannskap ikke gjennomført fordi tidspress og kommunevalg gjorde dette vanskelig. Det blir sannsynligvis gjennomført våren 2012. I delprosjekt Infrastruktur er nye turløyper ikke gjennomført. Bare en liten del av budsjettet til oppholdssteder er brukt. Det tok tid å finne tiltak som gir både bedre folkehelsestilbud, økte muligheter for næring og som samtidig har stor nok behovsgruppe. Disse tiltakene er nå identifisert, og man satser på gjennomføring i 2012 og 2013. I delprosjekt Kunnskap er kunnskapsseminar putta inn i bygdevertskurset for å sikre kvalitet framfor kvantitet på seminarene, for å være mer ressurseffektiv i prosjektledelsen og for å rydde opp i det som kunne blitt en tiltaksjungel for utenforstående. I sesongen 2011/2012 er seminarene åpne på grunn av et lavt antall deltakere på bygdevertskurset. Dette kan bli endret dersom bygdevertskurset opplever stor deltakerinteresse neste år. Brefestivalen-seminar ble gjennomført i liten skala, uten støtte fra Naturarven. Årsaken var tidspress og lite ressurser hos arrangøren til planlegging. Delprosjekt Lokal Mat er avsluttet (jf. Tabell 2). Delprosjekt Tematurisme har ikke gått som planlagt pga. manglende interesse (jf. Tabell 2). Delprosjekt Kunst i Landskap er forskjøvet til høsten 2011 pga. kapasitetshensyn.</p>	<p>Dei fleste tiltaka er i gang, men noen tar lenger tid en estimert. Noen tiltak har falt ut.</p> <p>-Turkart: Arbeidet er starta, men stor aktivitet på stimeringsfronten gjør at selve produksjonen/lanseringen utsettes til høsten 2013.</p> <p>-Turstimerking: Det meste er gjennomført, men noen bygdelag må vente til våren med å sette opp de siste skiltene. Rapportering fra disse er derfor utsatt til mai 2013.</p> <p>-Kulturløypa Wittgenstein: Det ble krav om reguleringsplan samt behov for mer finansiering. Må gjennomføres høsten 2013, etter reguleringsprosess.</p> <p>-Frå bygd til bygd i Luster: Prosjektleder for det regionale stiprosjektet "S1-Sognefjordssvegen" ble ansatt ved årsskiftet, og gjennomføres i 2013.</p> <p>-Vassbakken/Åsafossen: Planavklaring og plantegning tok lenger tid enn forespeilet. Det blir trolig igangsett vår/sommer 2013.</p> <p>-Berdalsnosi: Treg grunneierprosess. Dette må avklares i løpet av mars, ellers faller det bort fell det bort.</p> <p>-Aktivitetsknutepunkt: Omorganisering av heile reiselivsnæringen i nytt destinasjonsselskap. Alt av turistinfo etc. er derfor uklart. Deler av funk-</p>

		<p>sjonen blir uansett ivaretatt gjennom infotavler om friluftstilbud i kvart bygdesentrum. "Aktivitetsknutepunkt" knyttet til nærbutikkene faller derfor ut.</p> <p>-Testarrangement: Ble omdisponert til film om Jostedal pga. bygging av Breheimsenteret og utviklinga av bedriftsnettverket Jostedal SigNatur.</p> <p>-Film om Jostedal: Dårlig vær og ønske om film fra vinterhalvåret gjør også at filmen ikke er klar før mai, i forbindelse med åpning av Breheimsenteret.</p> <p>-Sommernaturskole: Tiltakshaver trakk seg. Her er det funnet et godt og bedre forankra alternativ i "Skuleprosjekt i Mørkridsdalen".</p>
Folgefonna – vandring frå fjord til fonn	<p>Prosjektet opplever en forskyving av tiltak fordi tiltakene krever mer planlegging og forberedelser en man har forutsatt. Prosjektet har oppsplitting i kommunale delprosjekter og satt av for lite ressurser til oppfølging når ting ikke går etter planen. Det er mange komponenter, som brukerinteresser, grunneiere, kommunale løyver og andre godkjenninger som må håndteres i riktig rekkefølge før man kan starte opp med gjennomføring av tiltak. Alle tiltakene vil bli gjennomført når de er klare uavhengig av når de sto på tiltaksplanen.</p>	<p>-Blådalen, avklaring av eienomsforhold, treg saksgang hos eier. Blir gjennomført i 2013.</p> <p>- Buerdalen, manglende regulering og godkjenning av planer. Blir gjennomført i 2013.</p> <p>-Bufersdsvegen/pilegrimsvegen, ekstreme forhold som krav større ressurser. Søkt ekstern finansiering i 2013</p>
Sørnorsk Kystnatur	<p>Sørnorsk Kystnatur er et stort prosjekt med mange delprosjekter. I delprosjektet Fugleopplevelser på Lista har delprosjektgruppen definert et helhetlig opplegg for fugleopplevelser på Lista der det totalt inngår 10-12 tiltak med ulik grad av tilrettelegging på i alt åtte ulike steder. Man har i delprosjektet fått arkitekttegnet to fugletårn (utformet mer som broer) som skal oppføres på Kviljodden og Steinsvika. Avtaler med</p>	<p>Delprosjekt 2. Guideopplæring er delvis gjennomført. Høsten 2012 sa delprosjektleder opp sin stilling i destinasjonsselskapet Lister Reiseliv. Det tok noe tid å få den nye delprosjektlederen på plass. Ikke realiserte tiltak er flyttet til 2013.</p> <p>-Delprosjekt 3. Tursti Nordberg Fort - Lista fyr. Delvis gjennomført fordi færre grunneiere enn ønsket har signert. Viktigste deler realisert!</p>

	<p>grunneiere om parkering, adkomst og oppføring er signert, men innvendinger fra naboer, NOF og direktoratet har stoppet opp deler av prosessen. Dette har innvirket på prioriteringen av punkter for tilrettelegging. I tillegg har to nye lokaliteter materialisert seg som mulige i løpet av 2011 og disse har nå blitt inkludert i plan for 2012-2013. Dette gjelder en eiendom på 7,5 dekar beliggende inntil Fuglevika fuglefredningsområde som har blitt sikret som offentlig friluftsområde i regi av Sørnorsk kystnatur. Dette friluftsområdet har spesielt gode muligheter for utvikling, siden adkomsten infrastrukturmessig er veldig god. Det jobbes med en videreutviklingsplan for dette området siden mange av de samme kvalitetene for planlagte tiltak på Kviljodden kan overføres hit. Den andre og største muligheten for utvikling av fugleopplevelser er utviklingen knyttet til statlig overtagelse og privat engasjement knyttet til verneområdet Slevdalsvannet. I løpet av året er Slevdalsvannet også blitt nominert som RAMSAR-område. Det nye og viktige samarbeidet med Lista fuglestasjon og den nyansatte prosjektlederen der har lyktes meget godt så langt. Ny sjøfugl- og uværsku er nå byggesøkt, etter at grunneiers tillatelse ble gitt (Kystverket), og det er gjennomført forundersøkelser med arkeologi og fylkeskonservator samt andre avklaringer inklusive arkitekttegninger. Sparebankstiftelsen DNB finansierer sjøfuglbua som etter søknad fra Lista fuglestasjon fikk tilslag derfra. En gave på 360 000 til ny sjøfuglbu + optikk (kikkerter og teleskop til bruk for publikum) ble gitt fra Sparebankstiftelsen DNB.</p> <p>To av tiltakene under delpro-</p>	<p>-Delprosjekt 4. Delvis realisert. Forsinkelser i prosess knyttet til Slevdalsvann naturreservat. Forhandlinger med grunneiere lyktes først mot slutten av året. Behandling av dispensasjonsøknader hos fylkesmannen har drøyd ut. Forskyving av noen tiltak til 2013.</p> <p>-Delprosjekt 5. Noen tiltak forsinket pga. grunneierforhandlinger som har trukket ut i tid.</p> <p>-Delprosjekt 7. Trukket ut pga. manglende oppfølging fra valgt konsulent. Delprosjekt nedprioritert og innstilt fra 2013.</p> <p>-Delprosjekt 9. Viktige realiseringer gjennomført, men anbud på bygg ble lagt ut først i februar 2013.</p> <p>-Delprosjekt 11. Forsinket byggesøknadsbehandling fra Flekkefjord kommune.</p> <p>Generelt har enkelte fysiske tiltak blitt utsatt som følge av forsinkelser med reguleringsplanarbeid, dispensasjoner og grunneieravtaler. Planen er å gjennomføre alle tiltak i planen for 2013 i 2013.</p>
--	--	---

	<p>sjekt Fugleopplevelser på Lista er stoppet opp. Fylkesmannen gav dispensasjon for etablering av et kombinasjonsbygg "fuglebro" med planlagt funksjon som fugletårn og kanalisering av ferdsel. Dispensasjonen ble påklaget til Direktoratet for naturforvaltning av NOF Lista lokallag. DN tok klagen til følge, bl.a. under henvisning til mangler ved konsekvensutredning. Fra fuglegruppen innstilles det nå på å jobbe videre med realisering av de ukontroversielle tiltakene. Fra grunneiersiden etterlyses klare retningslinjer for hva som kan tillates av tilretteleggingstiltak i verneområdene. Dette behovet spiller inn på den pågående revisjon av forvaltningsplan for Listastrendene, som også er innlemmet som delprosjekt i Sørnorsk kystnatur. Det er veldig viktig for realiseringen av Sørnorsk kystnatures største delprosjekt (fugleopplevelser på Lista) at denne konflikten ikke blir liggende i veien for andre ukontroversielle tiltak. For tiltakene som ikke vil bli realisert, gjøres det gjenbruk av ideene, og det har åpnet seg nye muligheter, bla. gjennom nye offentlig sikrede friluftsområder. Her vil Sørnorsk kystnatur omdefinere tidligere planer og realisere nye tiltak innenfor delprosjektet.</p> <p>I 2010 ble det rapportert om problemer med framdriften turstiprosjektet Nordberg Fort - Pennefeltet - Pennehuset - Pikksteinen - Lista Fyr. Her har man nå fått avklaringer på viktige utfordringer. For første del av turstien er byggesøknad nå sendt inn etter at en hel rekke avklaringer har falt på plass. Kjøp av nødvendig grunn med penger fra Fylkeskommunen, arkeologiske undersøkelser etc. er gjennomført. Byggestart er planlagt våren 2012. Prosjektledelsen er lagt til en nyoppret-</p>	
--	--	--

	<p>tet 100 % stilling i Lister friluftsråd, og prosjektleder har engasjert seg sterkt i delprosjektet.</p> <p>Når det gjelder arbeidet med opplæring av guider, ble grunnplanen for guideopplæringen laget i 2009. I løpet av 2011 har man involvert Kvinnesdal vekst som en aktør som kan overta og videreføre. Fra og med 2012 legges guideopplæringen endelig over til den interkommunale organisasjonen Lister Reiseliv (Region Lister) som også vil videreføre arbeidet etter 2013.</p> <p>I delprosjekt Hidrahei via Brufjell til Åna Sira har det vært utført enkelte mindre tiltak, utarbeidet brosjyre vedrørende skjøtsel på gården Li og gjort en del utbedring av stien til Kjørsfjell. Hovedfokuset har likevel vært, og er, tilrettelegging i Åna Sira i tett samarbeid med Skjærgårdsparken. Det søkes her tilrettelagt et større areal for allmennheten og reiselivet med Brufjell, Sandvika og generelt flott kystnatur som sammen med verdier i stedets bygningsmiljø kan gi et betydelig samlet løft for området. Essensielt i dette har vært bygging av en større parkeringsplass med gode skilt og toalettforhold. Selve parkeringsplassen er ferdig. Tank til toalettet er lagt ned. Toalettet er flyttet i forhold til reguleringsplan, slik at en reguleringsendring må til, noe som har trukket ut grunnet bemanningssituasjonen på plansiden i kommunen.</p> <p>I Delprosjekt Haugelandsstranda i Fedafjorden er det utarbeidet en skisse over hvordan man kan utvikle området med gjenoppføring av gamle høyløer, tilrettelegging og bygge/ilandstigning med toalettanlegg, teltplass/bål plass m.m. Skissen ble sendt grunneier i</p>	
--	---	--

	<p>USA med forespørsel om salg av grunn til kommunen. Man har etter hvert fått gjennomslag for Kvinesdal kommunes ønske. Skjøtet er undertegnet. Skjærgårdsparkens advokat følger opp grunneier videre for å få i orden delingssøknad etc. I 2005 forsvant den ytterste av sjøbuene i vinterstormen. Kvinesdal kommune har detaljerte foto og tegninger av denne og man skal nå undersøke kostnadene knyttet til å gjenoppføre denne. Den er å betrakte som en del av bygningsmiljøet og hvis man ser dette som en enhet man restaurerer, så er det viktig at denne kommer tilbake for å skape det originale bildet. Det skal i løpet av desember 2011 gjennomføres befaring med fagkyndig fra Fylkeskonservator, håndverkere og arkitekt. Planen er å undersøke om dette er mulig, samt legge en detaljert plan for igangsetting av de øvrige tiltakene. Pga. arbeid med å få på plass en kjøpsavtale med grunneier i USA, har oppstart av tiltak blitt satt på vent i 2011. Nå som avtalen er i orden, vil man kunne starte med praktisk arbeid i 2012.</p> <p>I delprosjekt "Naturarv - informasjon i forbindelse med Lister Skjærgårdspark" er det pågående prosesser rundt harmonisering og kvalitetssikring av skilting. Det er også en pågående prosess for etablering av folkearrangement med utgangspunkt i lokale naturbrukstradisjoner.</p> <p>I delprosjekt Kirkehamn Rasvåg, har det, etter som prosjektet har gått sin gang, blitt tydeligere at atkomsten til store deler av landskapsvernområdet fra land er begrenset. Tilrettelegging av enkelte utvalgte interessante steder for god atkomst til Landskapsvernområdet har derfor blitt prioritert og er hovedfokus. Tilnærmet uni-</p>	
--	---	--

	<p>verselt utformet vei/sti til Hågåsen er på det nærmeste ferdig. Dette er et fyrtårnprosjekt som antas å ha stor betydning for området, og blir lagt merke til. Parkeringsplass for Lange-land/Kalven er opparbeidet, men mangler grusing. Utkast til brosjyre er ferdig og støtte til utvikling/formidling av organisasjonsmodellen til Sukkertoppen beite og landskap er utført. I forhold til budsjett er dette overskredet noe i 2011, men dette var i forståelse med styringsgruppen.</p> <p>I Delprosjekt Informasjonssenter er det etter initiativ fra eiere og næringslivsaktører på Lista flyplass igangsatt et forprosjekt med målsetning om å etablere et naturinformasjonssenter på Vest-Lista. Forprosjektet kjører to løp. Ett løp tar utgangspunkt i hva som kan gjøres ut i fra eksisterende virksomheter, bygningsmasse og infrastruktur. Et annet løp er utvidet med målsetning om å etablere et CEPA-senter med utgangspunkt i Vest-Lista som trekkfugl destinasjon.</p> <p>I ”Delprosjekt Informasjonssenter i forbindelse med laksetrapp i Kvåsfossen” pågår planlegging av informasjonssenteret parallelt med reguleringsplanarbeidet for laksetrappa. Sparebankstiftelsen DNB har etter søknad fra Sørnorsk kystnatur gitt 500 000 i gave til informasjonssenteret.</p> <p>I prosjektadministrasjonen er ny prosjektleder (naturforvalter) ansatt fra 1.7.2011. Det er etablert en gruppe på 4 personer for administrasjon og støtte i prosjektet. Denne gruppen består av en prosjektleder, en økonomiansvarlig, en konsulent og en med erfaring fra bygg. Alle er utleid av Farsund kommune.</p>	
Kystarven	Delprosjekt 2 (stiprosjektet)	-Delprosjekt 1 - søppelprosjek-

	<p>har hatt svakere framdrift enn planlagt både i fellesdelen og i profilprosjektene. Dette skyldes først og fremst to skifter av delprosjektledere i 2011, og at det har vært skifte av stiansvarlig i noen av kommunene. Selve trykkingen av turkart er utsatt til våren 2012, men blir finansiert av avsatte midler fra budsjett for 2011. Oppsetting av skilt og tavler vil også skje hovedsakelig i 2012. Geocaching er ikke gjennomført, og blir erstattet av et prosjektsamarbeid med Vestlandsforskning om en tursti-app for Nordsjøløyper og Kystarvstier i Sogn og Fjordane. Dette arbeidet må finansieres i 2012 og 2013. Arbeidet med praktbok er utsatt. Oppfølgingsseminaret for reiselivsvirksomhetene måtte utsettes fra høsten 2011 til våren 2012, og blir nå gjennomført 14. til 16. mars i Værlandet. Kurset er fulltegna, og prosjektet spisser nå de kommersielle naturopplevelsene inn mot vandring. I Saueprosjektet er tiltakene som går på opplevelse og foredling av villsau noe forsinket, men lærerkurset og matprosjektet er nå konkretisert for gjennomføring i samarbeid med Norsk Kystkulturakademi i Solund. Villsaufestivalen i Solund blir forsiktig starta opp i 2012.</p>	<p>tet: - er gjennomført som planlagt i 2012.</p> <p>-Delprosjekt 2 - turstiprosjektet: - turkart for Fjaler og Hyllestad vart ferdig i 2012. Askvoll sitt kart kom i januar 2013. Gulen sitt blir trykt nå og i Solund blir det arbeidet hardt for å få kartet trykt før sommerferien i år (ca. 1. juni). Dette er senere enn planlagt, men vi regner med at hele turstiprosjektet blir komplett gjennomført i prosjektperioden. Ferdigstilling og oppsetting av infotavler og startskilt for stiene har hatt god framdrift i 2012, men blir ikke ferdigstilt før i 2013.</p> <p>-Delprosjekt 3 - kunnskapsprosjektet: Prosjektet har hatt aktivitet som forventet i tiltaksplanen for 2012, men dette er mindre enn opphavelig planlagt. Delprosjektlederen (fylkesmannen) har vært særst opp-tatt med andre dokumentasjonsoppgaver i de samme områdene. På formidlingssiden har nye informasjonsarbeid vært knyttet til åpningen av Norsk Sjøfuglsenter i 2012. Når det gjelder Naturskolen på Værlandet, har prosjektet valgt å kjøpe tjenester fra Norsk Sjøfuglsenter. Dette arbeidet er i gang, men også litt forsinket.</p> <p>-Delprosjekt 4 - saueprosjektet: Her er mobiliseringsaktiviteter i forhold til sauebønder og grunneiere gjennomført som planlagt. Kulturlandskapsseminar i Solund er gjennomført, men oppfølging av noe "gamle» aktiviteter (sauefestival, lærerkurs, matkurs) har måttet utsettes pga. kapasitetsproblem hos "iverksetterne».</p> <p>-Delprosjekt 5 - turismeprojektet: Oppfølgingsseminar etter Skottlandsturen vart gjennomført i 2012. Dette endte med en søknad til NCE om</p>
--	---	--

		gjennomføring av et forprosjekt for Kystvandring. Søknaden ble innvilget, men prosjektet og partneren Visit Fjordkysten klarte ikke å gjennomføre forprosjektet i 2012. Dette blir gjennomført våren 2013. Kystarven og reisemålselskapet profilerer nå Kystvandring aktivt i flere kanaler, og vil fokusere på dette i Norgeskampanjen til Visit Norway.
Økosystem Dokkadelta	Planprosessen for utvikling av uteområde til sentralbarnehagen i Etnedal er gjennomført, men byggeprosessen har blitt forsinket med ett år. Ressurserne ble i stedet brukt på utvikling av en lekeplass i Landsbyen Dokka. Etnedal kommune og Dokkadeltaet Nasjonale Våtmarkssenter AS viderefører samarbeidet om utvikling av uteområdet med lokale håndverkere, og byggeprosessen påbegynnes i mai 2012.	Prosjektlederen har hatt svangerskapspermisjon i store deler av 2013. I permisjonstiden har daglig leder i DNV AS fungert som prosjektleder. I samarbeid med andre medarbeidere i DNV var målet at prosjektet skulle gå som planlagt. Interne utfordringer har imidlertid ført til at det i praksis ikke har vært kapasitet til å gjennomføre alle tiltak i tråd med tidsplan. Fagrådet for ØD har ikke hatt møter der alle representanter har vært samlet, men kontakten til hver enkelt representant er opprettholdt gjennom hele 2012. Det er planlagt å revitalisere fagrådet i 2013. Rutiner for utbetaling av virkemidler har gitt utfordringer for likviditet og dermed gjennomføring av alle tiltak i prosjektet. Dette, samt at en rådgiver sluttet høsten 2012, har medført at noen tiltak i delprosjektet informasjon, skilting og naturveiledning har blitt forskjøvet til 2013. En av våre faste, innleide håndverkere var også syk mesteparten av året. Dette hadde konsekvenser for fullføring av spesielt to tiltak i stedsutvikling. Begge tiltak skal gjennomføres i 2013.
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	Arbeidet med forprosjekter er avgrenset pga. manglende finansiering. Prosjektet har begrenset antallet miljøfyrtårnsertifiseringer. Det var utfordringer med opplegget man benyttet og det ble for dyrt for bedriftene. Prosjektleder har nå sertifisert seg som miljøfyrtårnkonsept og gjør jobben selv i 2012.	Ikke gjennomført på grunn av manglende bevilgningsbrev fra DN: 1. Brosjyrer. 2. Utvikling av websiden: totalt stoppet opp. 3. Bruk av webknapper nett hos Dagens Næringsliv og Aftenposten. 4. Oppfølging av attraksjonsutvikling for Hjerkinnsom fyrtårn i Charterplanen og DN's egen knutepunkt-

	<p>Dette medfører imidlertid betydelig med merarbeid for prosjektleder.</p>	<p>status. 5. Oppfølging kurs i serviceutvikling/vertskap og markedsføring 6. Flere korte rundturløyper/(looped walks). De kan gjennomføres i tråd med Charterplan bare det foreligger bevilgninger til det.</p>
<p>Nærøyfjorden Verdsarvpark – " Verdiskaping skjer i møtet!"</p>	<p>Noen tiltak knyttet til kulturminner, "stadformidling", vertskapsutvikling og læring og skjøtsel og tilrettelegging er bare delvis gjennomført pga. mangel på fullfinansiering og/eller at tiltaket er fullfinansiert først så langt ut i prosjektåret at det ikke er praktisk mulig å gjennomføre tiltaket i samme år. Andre årsaker er mangel på tilgjengelige håndverkere og dårlig vær sommeren 2011. Det har også vært redusert kapasitet og mangel på tid hos delprosjektlederne/parkansatte. Det er videre eksempler på prosjekteiere som har blitt usikre – at tidspunktet ikke er rett – at initiativet trenger mer "modning" før gjennomføring. Fullfinansierte prosjekter og tiltak blir overført/videreført til 2012. Delprosjekt som utgår på grunn av frafall av initiativ fra prosjekteier blir erstattet, dvs. at midler søkes overført/omdisponert tiltak innen samme formål. Dette gjelder særlig kulturminnesatsinga.</p>	<p>Noen deltiltak innenfor innsatsområdene (jfr. handlingsplan 2012): - Kulturminnesatsingen - Stadformidling, vertskapsutvikling og læring - Skjøtsel og tilrettelegging er bare delvis gjennomført pga.: -Mangel på fullfinansiering og/eller at tiltaket er fullfinansiert først så langt ut i prosjektåret at det ikke er praktisk mulig å gjennomføre tiltaket i samme år. -Mangel på tilgjengelig kompetanse/ handverkere. -Redusert/ mangel på kapasitet hos delprosjektledere/ parkansatte pga. fravær/sykdom /slutta i stilling. -Frafall av initiativ hos prosjekteier. -Ikke rett tidspunkt - initiativet trenger mer "modning" før gjennomføring.</p> <p>Fullfinansierte prosjekt og tiltak blir overført/ videreført til 2013. Delprosjekt som utgår pga. frafall av initiativ blir erstatta/ midler søkt overført/omdisponert tiltak innen samme formål.</p>
<p>Varnjargga – Varenkinniemi – Varangerhalvøya</p>	<p>Prosjektet hadde flere tiltak som ikke ble gjennomført i 2011 på grunn av intern omorganisering og forsinkelser i forbindelse med planlegging og organisering. De fleste tiltakene vil bli gjennomført i 2012.</p>	<p>Tilretteleggingsiltak: -Vadsø naturrom: årsaken er at DN holdt tilbake utbetaling på grunn av ønske om lokal prosess på utvikling av tiltaket. -Fuglekickerskjul Skrovnes: Finansiering kom sent på plass i 2012.</p> <p>Tiltakene vil bli gjennomført i 2013.</p>
<p>Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur</p>	<p>I delprosjekt 1, Birdwatching Trondheimsfjord, er det i forbindelse med tiltak knyttet til kurs og opplæring, utviklet et opplegg for guideopplæring i samarbeid med miljøet i Varanger. Kurs vil bli gjennomført</p>	<p>Delprosjekt 1: Birdwatching Trondheimsfjord (Prosjektleder var her sykemeldt i en lengre periode i 2012). Guide/fuglekjennskapskurs ikke gjennomført. Planen var at kurset skulle kjøres høsten</p>

	<p>vinteren 2012.</p> <p>Mediestrategi er foreløpig ikke utarbeidet. Dette vil bli gjort i samarbeid med hovedprosjektet i første halvdel av 2012.</p> <p>Når det gjelder tilrettelegging er det ikke bygget fugleobservasjonsposter på Tautra og Halsøen. På Tautra er det klart for bygging tidlig i 2012. Halsøen er ikke ferdig finansiert, men søknad om medfinansiering er under behandling. I Falstadbukta er det samhandling med miljøvernavdelingen hos Fylkesmannen om etablering av fugletårn. Fugletårn er lagt inn som et tiltak i bestillingsdialogen med SNO, men man har foreløpig ikke blitt tildelt midler til finansiering.</p> <p>I delprosjekt 2, Rovdyropplevelser, er midler avsatt til kurs for rovdryguider besluttet lagt inn i konferansen "Rovdyr i opplevelsesnæringen". Rovdyrguidene fra 2010 fikk rabatt på deltakeravgiften, og 11 av 16 rovdryguider deltok på konferansen.</p> <p>I delprosjekt 3, Destinasjon Dærga, skal det bl.a. etableres en utescene. Fire campinghytter som tidligere stod på plassen er nå fjernet og arealet klart for bygging av utescene. Grunnarbeidet med legging av heller og plassering av fundament for sittegrupper er gjort i 2011. Scenen bygges ferdig innendørs og leveres til våren med lastebil og kran. Det har vært mye aktivitet, og derfor tatt lenger tid enn planlagt å få frigitt arealet for bygging. I forbindelse med tiltaket knyttet til samisk husflid er det ikke innkjøpt utstyr, men det er gjort en vurdering og prioritering, slik at utstyret blir kjøpt inn i løpet av vinteren 2012.</p> <p>I delprosjekt 4, Sørsamisk kul-</p>	<p>2012, men de som skal holde kurset ønsker å ha det våren 2013. Årsaken er at kursene må kjøres når det er mest fugl i området. Fugleobservasjonspost Tautra er under bygging. Prefabrikeres innendørs og settes opp når telen har gått. Riksantikvaren har gjennomført undersøkelser på Tautra, og det har blitt store forsinkelser. Byggesøknad er nå under behandling. Halsøen er fremdeles ikke fullfinansiert, selv om aktørene er svært positive. Prosjektet har bidratt til konstruktiv og spennende prosess mellom Stjørdal kommune, Statoil (grunneier), Avinor og NOF. Bygging av amfiet er ikke startet, men prosessen har bidratt til konkret samarbeid mellom Avinor og NOF om kartlegging og varsling av fugl i tilknytning til flystripa på Værnes. Falstadbukta: Finansiering er klar, det er skrevet avtale med grunneier og entreprenør og alt er klart for bygging når telen har gått. Årsaken til utsettelsen har vært manglende finansiering. Positiv effekt av utsettelsen er at Falstadsenteret (som ligger i samme område) nå er trukket inn i prosess for å benytte observasjonsposten som en attraksjon. De planlegger nå å etablere sti ned til anlegget.</p>
--	--	--

	<p>tur og tradisjon som reiselivsprodukt, er alle tiltak i tiltaksplanen gjennomført.</p> <p>Delprosjekt 5, Bærekraftig naturbasert reiseliv, er et nytt delprosjekt som startet medio 2011 og videreføres i annen form fra medio 2012. Det vil derfor bli rapportert fra delprosjekt 5 i årsrapport for 2012.</p>	
Norges Nasjonalparklandsbyer	<p>Enkelte tiltak er ikke gjennomført pga sein tildeling av tiltaksmidler. De vil bli gjennomført i 2012.</p>	<p>Stillingsbrøker, og stadige utskiftninger, blant koordinatorene har ført til et etterslep når det gjelder gjennomføringsevne. Tiltakene skyves inn i 2013, men ingen er tatt ut av planverket så nær som "Kamera i Reiselva"; fra 2011 som ble overført til 2012. Her er det lokal interessekonflikt som er årsaken.</p> <p>Landsbyene har rapportert inn følgende:</p> <p>-Geilo: Forsinka pga. ansettelse av prosjektleder i 2012. Tiltakene vil bli videreført i 2013. Ingen store nye tiltak vil bli startet i 2013.</p> <p>-Jondal: Informasjon: Startet opp. Vertskapskurs: Mål om gjennomføring i 2013. Miljøsertifisering: Forsøkt, men ikke fullført. Nytt forsøk i 2013. Miljøsertifisering av kommunale virksomheter er et av tiltakene i klimaplanen til Hordaland fylkeskommune. Her er Voss kommune pilot, og er akkurat i ferd med å få på plass sertifiseringa av rådhuset etter en ny sertifiseringsmodell for kommuner. Systemet i denne modellen er at en starter med rådhuset, og så tar ytre enheter etterpå. Planen er at Hordaland fylkeskommune vil invitere andre kommuner i Hordaland til å starte arbeidet med å sertifisere sine rådhus/kommuneadm. etter samme modell høsten 2013. Det er aktuelt at Jondal kommune kommer med her framfor at lokal koordinator skal jobba det fram alene på forhånd.</p>

		<p>-Lom: Arbeidet med å etablere lekesatelitter/stativ for barn startet opp i 2011, og det var først en lang prosess med å få disposisjonsrett over området. Tiltaket er fremdeles under arbeid for å få på plass byggetillatelse og dispensasjon fra reguleringsplan. Lange prosesser og mange kokker har gjort dette til et tiltak som stadig blir utsatt. Ellers er det mange tiltak fra 2012 som er videreført i 2013, bl.a. videreutvikling av Rådyrtråkket, Miljøfyrtårnsertifisering, stiutvikling og revidering av turkart/tavler m.m.</p> <p>-Storslett: Planmessige forhold som gjorde det umulig å gjennomføre. Omdisponerte midlene til andre tiltak som ble utført i 2012.</p>
--	--	---

Selv om tiltak i prosjektplanen av ulike årsaker er blitt utsatt, er det også verdt å merke seg at ni av hovedprosjektene gjennomførte en del tiltak i 2010 og 2011 som ikke lå inne i tiltaksplanen/handlingsplanen (jf. Tabell 16). Tilsvarende antall i 2012 er åtte, men hvilke prosjekter det gjelder, er noe forskjellig. Tabell 12 gir en oversikt over hvilke tiltak som er gjennomført utenfor tiltaksplanen. Flesteparten av tiltakene synes å representere muligheter som har dukket opp, og som det kan være gunstig for prosjektet å engasjere seg i. Mange av disse tiltakene er kompetansebygging (kurs, seminarer, konferanser), formidling og profilering, bl.a. gjennom filmprosjekter, arrangementer og messer. Noen har satt i gang tiltak som følge av tilgang på nye finansieringskilder. Arbeid med forankring, mobilisering og synliggjøring er en oppgave som er krevende, og kanskje også undervurdert. Det er derfor ikke unaturlig at flere av de tiltakene som ikke var en del av tiltaksplanen, nettopp har et slikt fokus. Samtidig er det også viktig å være oppmerksom på at dersom slike tiltak får et stort omfang, kan dette være en indikasjon på at behovet for tiltak og de tiltaksplaner som foreligger, ikke har vært godt nok fundert. Tiltakene som er beskrevet, synes imidlertid å støtte opp om målsetningene for hovedprosjektene på en positiv måte.

Tabell 16 Hvorvidt det er gjennomført tiltak i 2011 som ikke lå inne i tiltaksplanen/handlingsplanen for 2011.

Hovedprosjekt	Tiltak utenfor planen 2010	Tiltak utenfor planen 2011	Tiltak utenfor planen 2012
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	Nei	Ja	Ja
Sykkelturisme i Nordland	Ja	Nei	Ja
Vidda Vinn	Ja	Ja	Nei
Villreinen som verdiskaper	Ja	Nei	Nei
Skatter for fremtiden	Nei	Ja	Nei
Mellom fjell, fjord og folk	Ja	Ja	Ja
Folgefonna – vandring frå fjord til	Nei	Ja	Nei

fonn			
Sørnorsk Kystnatur	Ja	Ja	Nei
Kystarven	Nei	Nei	Nei
Økosystem Dokkadelta	Ja	Nei	Ja
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	Ja	Ja	Ja
Nærøyfjorden Verdsarvpark – " Verdiskaping skjer i møtet!"	Nei	Nei	Nei
Varnjargga – Varenkinniemi – Varrangerhalvøya	Nei	Ja	Ja
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	Ja	Nei	Ja
Norges Nasjonalparklandsbyer	Ja	Ja	Ja

Tabell 17 Hvilke tiltak som er gjennomført som ikke lå inne i tiltaksplanen/handlingsplanen for 2011.

Hovedprosjekt	Tiltak utenfor tiltaksplan 2011	Tiltak utenfor tiltaksplan 2012
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	Prosjektet bruker eksperter på spesifikk tilrettelegging i naturen og til å lage faktaark på sine spesialområder som legges på hjemmesiden og som spres til medlemsbedriftene. Hensikten med å bruke eksterne eksperter er for det første at de er de beste på sitt område, og for det andre at med prosjektet ønsker vi å vise at prosjekteieren ikke er opptatt av å gjøre alle oppgaver selv, men å få de beste løsningene. Der bedriftene har et ønske om å besøke/hospitere hos dyktiggjorte bedrifter/personer, bidrar prosjektet med dekning av de faktiske kostnadene for å kunne gjøre dette. Formålet er at personalet kan få oppleve eksperter arbeide og være sammen med dem under arbeid. Tiltaksplanen i prosjektet er et svært dynamisk dokument hvor de fleste forslag som fremmes tas inn, også nye som framkommer gjennom året, så det er, og blir, en stor utfordring for styringsgruppa å prioritere i forhold til de	Tiltakene skjer innenfor hovedrammen for prosjektet, men man har fått inn noen andre tiltak enn de som opprinnelig var planlagt. Dette er særlig synlig på feltbiologisk tiltak rettet mot skoler, barnehager og eldre sentre, hvor prosjektet setter opp fuglekarnapper. Omfanget har blitt større enn først tenkt. Hensikten med å sette opp fuglekarnapp er å gi sterke og nære naturopplevelser. En kan studere fuglene på under en meters avstand.

	midlene som blir tilgjengelig.	
Sykkelturisme i Nordland	<p>Det arbeides med utvidelse av stien mot Polarsirkelen og mot Saltstraumen. Prosjektet har brukt en del tid på dette. Dette har resultert i at sykkelturneringsprosjektet er kommet inn som et delprosjekt i hovedprosjektet for fylkestingets satsning på reiseliv. De vedtok i 2010 et forprosjekt om sykkelturnering i Nordland og dette er nå et hovedprosjekt. Saltstraumen og polarsirkelen er to turistmagneter som er lette å selge og som i tillegg gir store naturopplevelser i og rundt nasjonalpark. I tillegg har prosjektet dialog med Statens Vegvesen om å se på sykkelstien som et mulig trafiksikkerhetstiltak opp mot Nasjonal Transportplan. Det jobbes videre med dette.</p>	<p>Har laget er kart sammen med Saltedal kommune hvor alle trimkasser og sykkelkasser er plottet inn opp mot sykkelstien (for å vise bruksområdet og tiltrekke flere brukere - dette har fungert kjempebra).</p> <p>Samhandle i ennå større grad sammen med fortsettelsen på verdiskapningsprogrammet til Riksantikvaren Vern gjennom Bruk. Det vil bli tilrettelagt for en sti i Rognanfjæra som skal koble seg på sykkelstien, samt at det vil bli en kultursykelsti i sentrum med fokus på Rognanfjæra. Prosjektet er tatt opp som delprosjekt i hovedprosjektet til Fylkestinget "Sykkelturisme i Nordland".</p>
Vidda Vinn	<p>I forbindelse med Solstien kom Gvepseborg-området inn som case i det nasjonale prosjektet for merking og gradering. Det ble en del ekstra arbeid med dette, men siden det er viktig for Vidda Vinn og andre aktører at det er god og helhetlig skilting på Solstien og i området rundt, ble dette likevel prioritert.</p> <p>Knyttet til arbeidet med Kunnskapsrike formidlere, ble det arrangert kurs i steinsetting. Prosjektet ønsket at lokale krefter skulle få muligheten til å lære steinsetting av sherpaer fra Nepal. Målet med dette var å gi lokale kunnskap om steinsetting, slik at de kunne ta på seg vedlikehold og/eller bygging av steinsatte stier.</p>	

	Kurset fikk over 20 deltaker fra hele Telemark, men ingen av de håndverkerne og entreprenørene prosjektet snakka med som var med på kurset, kunne tenke seg å ta på seg en slik steinsettingsjobb.	
Villreinen som verdiskaper	Kulturskolen og kulturkonsulentene i Lesja og Dovre kommuner søkte om et mindre bidrag til tiltak rettet mot barn og unge. Opplegget hadde tittelen "Jakt og slakt" og var dels knyttet til historikken rundt bruken av villrein, dels dagens bruk av villrein og dels myter og historier knyttet til fjellet. Opplegget gikk som tilbud i alle kommunene i regionen, men med et tak på maks antall deltakere. Opplegget involverte også flere frivillige, samt organisasjoner som Jeger og fisk m.v. Tiltaket hadde svært god oppslutning (fulltegnet med venteliste) og fikk bra dekning i media.	
Skatter for fremtiden		
Mellom fjell, fjord og folk	I delprosjekt Kunnskap er det etablert nye tiltak. Det første er etablering av en naturskole der formålet er å lære om naturen gjennom aktiv bruk. Dette er et sommerferietilbud og målgruppen er 3.-5. klassinger i hele Luster. Videre er det satt i gang et naturfotoprojekt hvor formålet er å knytte sterkere bånd mellom det nasjonale arrangementet Fjellfilmfestivalen og lokalbefolkningen. Man ønsker å lære barn å se naturen og nærmiljøet med nye øyne gjennom naturfotografering. Målgruppen er 5.-7. klassinger i hele Luster, og prosjektet gjennomføres i regi	Film om Jostedal: Løfte Jostedal som "HUB" for aktivitetsbasert turisme i FjordNoreg. Målgruppe: Turister som besøker visitnorway.com, messe-aktiviteter og besøkende på Breheimsenteret. Skoleprosjekt i Mørkridsdalen: Samarbeid mellom Skjolden skole, SNO og lokale kjentfolk for å øke kunnskapen om natur- og kulturlandskapet i Mørkridsdalen. Skal ende opp i læringshefte/video. Målgruppe er elever, foreldre og på sikt andre skoler som vil benytte samme metodikk.

	av skoleverket.	
Følgefonna – vandring frå fjord til fonn		
Sørnorsk Kystnatur	Det er gjennomført ”Landscape ambassadors workshop” – et lærings- og utviklingstiltak i samarbeid med UMB. Formålet var at en gruppe av utenlandske studenter gjennomførte en landskapsanalyse i samarbeid med prosjektgruppen, lokalbefolkning og Fylkesmann. Landskapsanalysen fokuserte på utvalgte temaer som også inneholdt en rekke elementer for utvikling av Lista i en reiselivssammenheng	
Kystarven	I mai ga prosjektet ut en Kystarvavis til alle husstandene i HAFS. Formålet var å styrke prosjektets forankring hos lokalbefolkningen, i lokale lag og organisasjoner (dugnads-gjengen) og i kommunene. Dette betraktes som en del av profilbyggingen, men var ikke detaljplanlagt for aktivisering 2011. Prosjektet deltok også sammen med destinasjonsselskapet Visit Fjordkysten i profilering av vandring i det britiske magasinet Trail Magazine. Prosjektet ønsker sammen med destinasjonsselskapet å bygge en profil som motiverer ”vandre”-virksomheter kan koble seg på i en systematisk satsing på det britiske vandremarkedet.	
Økosystem Dokkadelta	Prosjektet skulle øke kompetansen på våtmarkssenteret på erfaringslære gjennom en studietur til erfaringsfelt i Tyskland. Prosjektet inviterte i stedet veiledere fra erfaringsfelt til Dokka, som bidro til en god forankring av et nokså ukjent konsept. Prosjektet	Mush Synnfjell 4.1. -6.1.2013. Arrangement. Prosjektledelsen fikk presentert en idé om et hundekjørerarrangement fra lokale hundekjører og Torpa Idrettslag i oktober 2012. DNV AS bisto Torpa IL med å søke om løypetillatelse og skisserte et arrangement som ble et samarbeid mellom Torpa IL, Spåtind Sporthotell, DNV AS og prosjektet Ekte Landsbyliv. Arrangementet hadde

	<p>har foreløpig ikke bygd lokal kompetanse på veiledning i erfaringsfelt.</p>	<p>45 deltakere fra Norges hundekjørelite, over 1000 tilskuere, et fullbooket hotell i lavsesongen og inntekter til Torpa IL gjennom servering og dugnadsarbeid. Arrangementet er bestemt å videreføres hvert år første helgen i januar og har skapt stor oppmerksomhet i lokale, regionale og nasjonale medier, både tradisjonelle og i sosiale media. Torpa IL gjennomførte 900 dugnadstimer rundt årsskiftet for gjennomføring av arrangementet.</p> <p>Innovasjonskurs. Prosjektlederen i Dokkadelta inviterte INNOCCO og Sjur Dagestad til et kurs i innovasjon på Dokka. Kurset ble gjennomført med 6 heldagssamlinger på Dokka og gruppearbeid. Tematisk handlet kurset i hovedsak om hvordan en idé blir til et godt produkt etter innovasjonsspiralen behov - løsning - testing prinsippet og hva som er vesentlige suksessfaktorer. Deltakere på kurset var: Landsbyen Næringshage, Rustfrie Berg, Økosystem Dokkadelta, Trevekst, Landkviss, Kreativtetsakseleratoren, Beitostølen Resort AS, Opptur Søndre Land, Ekte Landsbyliv og Nordre Land kommune.</p> <p>Økosystemapplikasjon. Prosjektlederens deltagelse i møte om næringsutvikling i randsonen av nasjonalparken, arrangert av fylkeskommunen med deltagelse av Nasjonalparkstyret for Langsua, fylkesmannen og andre aktører, resulterte i blant annet ideen om en økosystemapplikasjon. Etter anbefaling fra Valdres kultur- og naturpark, tok vi kontakt med Valdres TurApp AS, en nystartet bedrift plassert i Vang i Valdres. Applikasjonen skal fungere som et digitalt kart over attraksjoner, turer, aktiviteter og tilbud i Økosystem Dokkadelta. Dette arbeidet ble begynt høsten 2012 og skal ferdigstilles i 2013.</p>
<p>Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell</p>	<p>Prosjektet har fått en rådgivningsfunksjon ved at prosjektleder skriver faguttalelser til kommuner og andre aktører. I 2011 omfatter dette Norsk Vill-</p>	<p>Det er med hjelp fra midler fra bestillingsdialogen gjennomført følgende: 1. En ny brosjyre om moskus på "kundespråk" for å skape de riktige forventninger hos de besøkende</p>

	reinsenter, Folldal Gruver, Dovre Kommune, Oppdal Kommune og Nasjonalparkriket Reiseliv.	<p>2. Plakater med samme budskap: "Det er veldig artig å se moskus- på avstand". Dette ble gjort i samarbeid med naturveilederne SNO og også fagansvarlig for moskus i området fra SNO. Dette var givende for alle parter. Brosjyren og plakaten distribueres til, bedrifter rundt Nasjonalparkområdet, turistkontorene, direkte til besøkende, til Norsk Villreinsenter hvor naturveilederne SNO og sommerveileder bruker det og til feriemessen Vakantiebeurs i Nederland. Responsen har vært svært god og SNO og Fylkesmannen i Sør-Trøndelag var etter den første sommeren veldig fornøyde.</p> <p>3. Oppfølging og ferdigstilling av sluttrapport til prosjektets deltagelse i Interregprosjektet Parks Benefits. Formålet med prosjektet var sertifisering, samt oppfølging etter det i tråd med Europarcs retningslinjer. Alle tiltak ble godkjent. De har også vært i tråd med oppfølging av tiltak gjennom verdiskapingsprogrammet i tidligere år.</p> <p>4. Kurs for autorisering av moskusguider. Det flotte var at alle tidligere autoriserte guider også deltok.</p>
Nærøyfjorden Verdsarvpark – " Verdiskaping skjer i møtet!"		
Varnjargga – Varenkinniemi – Varangerhalvøya		Søknad på verdiskapingsprogrammet for norske parker. Formålet er å videreføre det prosjektbaserte samarbeidet i VVV-prosjektet inn i et permanent samarbeid basert på parkmodellen.
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	I delprosjekt 1 (Birdwatching Trondheimsfjord) er det satt opp to offentlige fugleforingsplasser, en på Levanger og en på Verdal. Hensikten er å spre fuglekjenning, fugleinteresse og glede blant turfolk, barnehager og fugleinteresserte. Folk tar med seg solsikkefrø, meiseboller osv. og plasserer disse i beholdere som henger i trærne på foringsplassene. Det er på hver av plassene	<p>Delprosjekt 1: Birdwatching Trondheimsfjord har ferdigstilt skiltplan for Tautra (oppdrag fra Miljøvern-avdelingen hos FM). Det benyttes felles skiltmal, og arbeidet koordineres med tiltak som Birdwatching Trondheimsfjord gjennomfører på Tautra. Fugleforingsplass Stjørdal er bygget i 2012. Deltakelse på Workshop sammen med fugleprosjektet i Finnmark (Naturarven). Birdwatching Trondheimsfjord har deltatt på Adventure Travel World Summit i Luzern, 2012.</p> <p>Delprosjekt 2 - Rovdyropplevelser:</p>

	<p>satt opp et skilt (2 x 3 m) som viser bilder av de 20 vanligste fuglene som vil finnes i området. På tavlen står et telefonnummer som de kan ringe hvis det observeres en uvanlig art på plassen. Foringsplassene driftes av de respektive lokallagene i NOF. Foringsplassene ble offisielt åpnet 11. mars 2011 med publikum (to barnehager) og lokalpresse til stede. Pedagogisk testopplegg er gjennomført på Soria Moria Camping. Her er det tilrettelagt for fuglekikking med en stor informasjonsplakat og natursti med fuglekjenning som tema. Opplegget testet ut på 4. klasse fra Mule skole. Opplegget var litt for avansert, og skal testes på 7. klasse i 2012. Fire fugletårn er planlagt bygget i et samarbeid mellom Miljøvernnavdelingen og Naturarven. Naturarven samarbeider med Miljøvernnavdelingen hos Fylkesmannen og Frosta kommune om å utarbeide en skiltplan for Tautra.</p> <p>I delprosjekt 2 (Rovdyropplevelser) var prosjektet med i Magasinet til Dagens Næringsliv 11. mai 2011 - hvor temaet var "Nasjonalparker - vern gjennom bruk". Annonseringen var en samlet annonse for alle delprosjektene i Naturarven i Nord-Trøndelag. Målgruppen var lesere av DN og formålet var å gjøre Naturarvprosjektet kjent for en større gruppe potensielle kunder og besøkende til området.</p>	<p>Deltakelse på produktverksted gjennom Wild Norway. Økosertifisering av Brattvoll gård og hytter, Lierne (finansiert med private midler).</p> <p>Delprosjekt 3 Destinasjon Dærga: - Omlegging av strømforsyning og nedgraving av strømkabel. Montering nye lyspunkt.</p> <p>Delprosjekt 5 - Wild Norway: Har deltatt på 3 regionale mobiliseringsmøter i regi av Fylkesmannen i NT. Wild Norway holdt innledning og deltok i kafédialog med deltakerne etterpå. Samhandlingen fungerte svært bra, og ble en vinn-vinn opplevelse for alle parter. Wild Norway fikk overlevert kunnskap og ga de frammøtte inspirasjon og motivasjon til å tenke naturbasert reiseliv, og Fylkesmannen og det regionale partnerskapet har fått en samarbeidspartner som kommuniserer marked og produktutvikling på en langt bedre måte enn det offentlige er i stand til på egen hånd. På denne måten sikrer man også at alle drar i samme retning.</p> <p>Wild Norway var tenkt å vare i ett år, derfor var finansiering gitt for det ene året. Delprosjektet skulle avsluttes med en erfaringsoverføringskonferanse. Etter at vi startet samarbeidet med Trøndelag Reiseliv ble det fort klart at de ønsket å ta del i den internasjonale kompetansen knyttet til adventure-turisme som Wild Norway har blitt en del av. Det ble derfor arrangert et Adventure-seminar i juni 2012 hvor de tre viktigste internasjonale mentorene til Wild Norway ble invitert for å gi et skråblikk på Trøndelag som Adventure-destinasjon, sett med internasjonale øyne (England, Skottland, Sverige). Seminaret ble et samarbeid mellom Wild Norway, Trøndelag Reiseliv og Midt-Norsk natur (et prosjekt i sør-Trøndelag). - Wild Norway ble etter konferansen med i en arbeidsgruppe som skal jobbe fram et forslag til strategi for naturbasert reiseliv i Trøndelag.</p>
Norges Nasjonalpark-landsbyer		Her har kun to av fem landsbyer besvart spørsmålet. Det er sannsyn-

		<p>lig at det underrapporteres og at man lokalt ikke klarer å fange opp alt skjer som følge av tiltak i nasjonalparklandsbysammenheng.</p> <p>Geilo: I prosjektplanen er det kun tiltak som er finansiert gjennom VSP, mange tiltak i prosjektet er gjennomført utenom dette med andre finansieringskilder (kommune, Innovasjon Norge, Buskerud fylkeskommune). Dette er blant annet arrangement av et mulighetsseminar hvor næringen og andre ble samlet for å presentere framtidsprosjekter og diskutere muligheter framover (hensikten er samspill, proaktiv informasjon og optimisme). Økoturismekonferansen EcoNordic ble arrangert på Geilo i september. (www.econordic.no). Lokalisering som en følge av NPL-statusen. Det er ansatt kommunal turistsjef i 2012, dette blant annet for å ta et grep for å samle næringen, etablere landbyråd (gruppe der kommuner er repr. ved ordfører og turistsjef, VG, GIL, hyttevelforeninger, tettstedsutvalg for Geilo, næringsforening). Dialog, informasjon og nettverksarbeid er viktig i dette grepet hvor kommunen går foran. En rekke tilretteleggingstiltak er gjennomført gjennom nasjonalparkprosjektet i samarbeid med SNO og nasjonalparkforvalter for Hallingskarvet NP. Her er steinlagt sti i Prestholtskardet det største prosjektet, men tilhørende parkeringsplass, skilting etc. Gatebruksplanen for Geilo sentrum kan også sies å være en følge av nasjonalparklandsby-prosjektet, da dette innebærer oppussing av landsbyen i tråd med satsingen på miljø, lokalt særpreg og innfallsport til nasjonalparken.</p> <p>Storslett: Reiseliv: Helårsvert – 100 % stilling med hovedoppgaver innen turistinformasjon, reiselivskoordinerings og markedsføring. Videre er det gjennomført:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Workshop for gründere og utviklingsbedrifter -Reiselivsseminar -Barn og unge: - barnas landsby - sosialt entreprenørskap
--	--	---

		-Bedrifter: - Landsbybedrifter Kurrsrekke med Innovasjon Norge Kurs med sertifisering. -Markedsføring/ omdømme: - Nasjonalparkmagasinet og OpplevReisa.no. - Reisemålsutvikling Vingelen: Eks. «Alltid åpen seter» – pakketilbud til turister, utvikling av turistinformasjon, videreutvikling/ekspansjon av el-sykkelprosjekt, lokalmat-prosjekt (lokalmatdag, arbeid mot skoler/barnehage, profilering i butikk mm.).
--	--	---

6.1.2 Utfordringer i tilknytning til bedre måloppnåelse

Hovedprosjektene ble i 2012, på samme måte som i 2011 og 2010, stilt spørsmål om hva som har vært de viktigste utfordringene for å sikre en best mulig måloppnåelse knyttet til tiltakene, og hvordan disse har vært håndtert. I 2010 var det flere av prosjektene som var i en oppstartsfase. De viktigste utfordringene som ble nevnt da, relaterte seg til finansiering/samfinansiering, kompetanse på offentlige anskaffelser, forankring, medvirkning, tid og menneskelige ressurser og skifte av prosjektledere og delprosjektledere.

Det var mange av de samme utfordringene som ble rapportert også i 2011, men alle prosjektene hadde da kommet over oppstartsfasen. Det var da flere som pekte på utfordringer knyttet til at ting tar lenger tid enn planlagt. Det var ulike årsaker som ble trukket fram. De viktigste årsakene syntes å være at var tidkrevende å få finansiering på plass. Videre ble det gitt uttrykk for at det som oftest var behov for tettere oppfølging enn det man hadde regnet med. Dette omfattet også utfordringer med å koordinere ulike aktører og få til en god samhandling mellom disse. Tilbakemeldingene viste også at det lett kan oppstå uforutsette problemer som må håndteres gjennom møter, dialog og prosesser med ulike aktører. I den forbindelse ble også mangel på tid og menneskelige ressurser i prosjektene trukket fram som en utfordring. Som vi har sett tidligere, har flere av prosjektene undervurdert behovet for styring og oppfølging av prosjektene, og flere har styrket eller vil styrke bemanningen og ressursen til ledelse. Prosesser og beslutninger tar også lang tid fordi det er behov for å skape felles forståelse, enighet og eierskap til delprosjekter og tiltak blant mange involverte. God forankring er en forutsetning for å lykkes, og flere pekte på at det er påkrevet å bruke den tiden som er nødvendig på slike prosesser.

Utfordringer knyttet til ledelse, oppfølging, koordinering, tidkrevende prosesser og finansiering synes å gjøre seg gjeldende i vel så stor grad i 2012, som i 2011. Flere av prosjektene har i den forbindelse også hatt utfordringer knyttet til sykdom og skifte av prosjektleder. Skifte av prosjektleder gjør at det lett oppstår et vakuum, og det kan være krevende for ny prosjektleder å ta over prosjektene. Enkelte føler at de også jobber litt for mye alene og ikke har den nødvendige forankringen og medvirkningen lokalt. Bred verdiskaping og bærekraftig utvikling forutsetter samhandling mellom aktører med ansvar for bevaring og utvikling. Det er klart at prosjekter som har hatt en god forankring blant aktuelle aktører fra dag 1, har en fordel med tanke på oppfølging, framdrift, samhandling og prosess. De av prosjektene som i utgangspunktet har hatt svak forankring, har måttet jobbe med dette som en del

av prosjektet, og for mange har dette vært krevende. For alle prosjektene er det på en eller annen måte en målsetning å gjennomføre prosjekter som bidrar til økt oppslutning om bevaring og utvikling av naturarven samtidig som naturarven også fungerer som ressurs for nærings- og samfunnsutvikling. Flere av prosjektene synliggjør eksempler på at dette er mulig, men dersom man skal lykkes i større skala, kreves bredere forankring og involvering. Det er klart at det kan være en tung vei å gå når en enslig prosjektleder med en liten prosentstilling i en liten kommune skal forankre prosjektet inn i kommunens egen organisasjon, blant reiselivet og andre relevante næringsaktører, blant kunnskapsmiljøer, grunneiere, innbyggere, skoler, lag og frivillinger organisasjoner, fylkesmannens og fylkeskommunens ulike avdelinger og Innovasjon Norge. Når den regionale forvaltningen, som rår over virkemidler knyttet til både vern og utvikling, ikke er koordinert, og ikke klarer å se sine virkemidler i sammenheng, så skaper dette ekstra utfordringer. I ettertid kan det virke som det hadde vært en fordel om alle prosjektene hadde vært forankret i en styringsgruppe hvor representanter for alle de sentrale regionale aktørene også var representert, samt at den overordnede prosjektledelsen sitter på regionalt nivå. Skal man bygge broer mellom vern og næringsutviklingsinteresser, og finne løsninger der vern og næringsutvikling skjer i et gjensidig forsterkende samspill, er det nødvendig at verneinteresser og næringsinteresser sitter ved samme bord, noe man f.eks. har klart å få til i Nord-Trøndelag. På den måten vil man kunne legge bedre til rette for sosial og kulturell verdiskaping, der samhandling, tillit og kunnskap er sentrale stikkord. Gjennom tydelige signaler fra regionalt nivå blir det også lettere å skape den nødvendige samhandlingen på lokalt nivå. Gjennom tidligere årsrapporter er det tatt til orde for en nasjonal strategi for bred verdiskaping, som nå er under utarbeidelse. En tydelig nasjonal strategi vil kunne gjøre det lettere å samhandle, koordinere og prioritere både på regionalt og lokalt nivå.

Tabell 18 De viktigste utfordringene i 2011 og 2012 for å sikre en best mulig måloppnåelse knyttet til tiltakene, og hvordan disse har vært håndtert.

Hovedprosjekt	2011	2012
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	<p>Prosjektet peker på at ting tar lenger tid enn planlagt, og nevner ulike eksempler:</p> <p>Fuglekasser: Siden bedriftene har liten erfaring med feltbiologiske tiltak, blir det mye justering av oppsettinger i etterkant. Prosjektet ser nå at dette må følges opp gjennom hele prosjektperioden.</p> <p>-Produksjon av faktaark: Selv om oppgavene er spredt på mange personer, kreves det mye krefter for å følge opp og få til ferdigstilling - både internt og eksternt. Flere arbeidsoppgaver er utsatt på grunn av en permisjon.</p> <p>-Oppfølging av bedriftenes hjemmesider: Her er det gjort</p>	<p>Det har vært problematiske uoverensstemmelser når det gjelder samarbeidet med VVV-prosjektet og Biotop. DN er informert om dette.</p> <p>Fugleturismeprojektet forholder seg til et 30-talls små bedrifter. De fleste av disse har mer enn nok med å holde seg flytende i hverdagen. Det er ikke lett å få den enkelte bedrift til å prioritere bygging av fuglefaglig kompetanse. Bedriftene har et for sterkt fokus å øke inntjening uten å se at de må ha et mer helhetlig syn på lokale og regionale aktiviteter. Allerede på senhøsten startet prosjektet et arbeid mot å få etablert et bedriftsnettverk som skal fortsette etter at Fugleturismeprojektet er ferdig i 2013. Et eventuelt</p>

	<p>lite i forhold til det som var forventet. Det er ansatt en person, og plan for oppfølging på hele infosiden som lages er under arbeid.</p> <p>-Mangel på personalressurser: Prosjektlederen arbeidet alt for mange og lange dager. Administrativ ressurs kjøpes inn av styrelederen. Prøver å få engasjert en ekstern person som kjenner prosjektet godt på full tid. Arbeidet med å få på plass kontrakt og rapporteringsrutiner i forhold til samarbeidspartner har tatt for lang tid</p>	<p>slikt nettverk skal bestå av de ivrigste bedriftene i prosjektet og eventuelt noen til.</p>
Sykkelturisme i Nordland	<p>I starten av prosjektet var det viktigste å få bygget på hovedtraseen slik at folk får oppleve at det kommer noe ut av det. Prosjektet opplever dette som viktig for at flere har fått tro på prosjektet, og man opplever nå at flere ønsker å delta i kreative prosesser for utvikling. Prosjektet har i løpet av 2011 fått en bedre forankring i kommunestyret, noe som oppleves som viktig. Det har vært ønske om å bruke traseene for snøscooterkjøring på vinterstid, men dette har ikke vært aktuelt verken i forhold til lovverk eller grunneiere.</p> <p>Det har tatt tid å komme i gang med arbeidet mot reiselivsbedriftene, men dette har nå startet opp. Det er sendt søknad til Innovasjon Norge om etablering av bedriftsnettverk. Dette har styrket eierskapet blant bedriftene til sykkelstien som produkt.</p>	<p>Det å holde mot og engasjement oppe hos prosjektleder er uhyre viktig (og det har periodevis vært veldig utfordrende i 2012) - samt at styringsgruppen er engasjert og følger opp.</p>
Vidda Vinn	<p>Prosjektet har de første årene erfart at det er behov for mer arbeidskraft enn først forventet for å gjennomføre tiltakene. Det er derfor nå leid inn noe hjelp som har fått ansvaret for gjennomføring av enkelte tilrette-</p>	<p>Å ha nok reassurer til ledelse og gjennomføring av tiltakene. Det har blitt løst ved å leie inn slik kompetanse.</p>

	leggingstiltak. Dette har bidratt til å løse utfordringer og har gitt bedre måloppnåelse.	
Villreinen som verdiskaper	Prosjektet opplever at de aller fleste delprosjektene har vært godt organisert og vært bevisste på det arbeidet som kreves for å lykkes. I ett annet tilfelle har delprosjektet ikke hatt nok kapasitet og hovedprosjektet har måttet gått inn og bistått noe mer enn planlagt. I ett annet tilfelle har det vært utfordringer knyttet til medfinansiering av et delprosjekt. I prosjektet knyttet til informasjonspunktet på Tverrfjellet gikk hovedentreprenøren konkurs i byggeperioden. Delprosjekteier (Norsk Villreinsenter) gikk selv aktivt inn i prosessen og lyktes med å fullføre prosjektet til planlagt tid og med minst mulig overskridelser.	Brudd i kontinuitet i prosjektledelsen. Overtakelse av et prosjekt med flere delprosjekt som strekker seg over store geografiske områder og mange aktører tar tid å bli kjent med, og sette seg inn i. Enkelte av tiltakene har også krevd mere oppfølging enn hva som var forventet. Flere tiltak krever høringsrunder og dialog med flere aktører enn forventet. Mange interne delprosjekter blir nå omorganisert til eksterne delprosjekt. Til dels manglende gjennomføringsplaner i enkelte tiltak. Håndtering: Innhenting av informasjon og løpende vurderinger. Enkelte av de eksterne delprosjektene har også brukt mer energi på finansiering og administrativ kapasitet.
Skatter for fremtiden		Den største utfordringen for prosjektet har vært finansiering. Det er i 2012 jobbet med å få på plass finansiering og få til et realistisk budsjett ut fra de midler man har til rådighet. Skifte av prosjektleder har også ført til en del ekstraarbeid med å oppdatere ny leder på hva som har skjedd i prosjektet og veien videre.
Mellom fjell, fjord og folk	Prosjektet har hatt utfordringer med forankring blant enkelte målgrupper (jf. Tabell 14). Når det gjelder arbeidet mot reiselivsbedriftene har prosjektet brukt reisemålsselskapet sin kunnskap og deres kontaktnett. Det er arrangert møter med konkrete aktører. Det er utfordringer knyttet til å finne felles visjoner sammen med reiselivs- virksomhetene, noe som gjør at det er vanskelig for prosjektet å vite hvor det skal gå inn. I forhold til å finne gode infrastrukturprosjekt har prosjektet hatt mye kontakt med lokale lag, organisasjoner og noen virksomheter. Prosjektet har lagt vekt på å få fram gode tiltak	Største utfordring: En må pushe på/purre aktører jevnlig for å sikre gjennomføring. Det har vært lite drivkraft hos en del aktører. Håndtering: Det blir stilt strengere krav til aktører som får tilskudd til tiltak. Det blir lagt opp til mer gulerøtter for de som faktisk får gjennomført ting. Tiltakene som er en del av prosjektet skal prioriteres i kommunedministrasjon siste prosjektår.

	<p>med tilstrekkelig innsatsvilje og lokalt eierskap. Flere foreslåtte tiltak har ikke kommet gjennom "nåløyet" på ett eller flere av disse punktene. Det er også utfordringer med å hjelpe fram nye virksomheter. Prosjektet forsøker å være et kontaktledd og videreformidle muligheter. Det oppleves vanskelig å være en relevant og hjelpende aktør for disse når kriteriene for støtte til enkeltvirksomheter oppleves såpass strenge som de er. Prosjektet mener det burde vært mulig med såkornmidler til virksomheter, både til kunnskapsheving, innkjøp av utstyr eller drift.</p>	
Folgefonna – vandring fra fjord til fonn	<p>Prosjektet opplever at arbeidet med prosjektledelse er mer krevende enn forutsatt. Opprettelse av engasjementstilling for resten av prosjektperioden blir tatt opp med styringsgruppen i tiltaksplanen for 2012.</p>	<p>Samordning og lokal framdrift i den enkelte kommune. Utfordringer ved at prosjektorganiseringen er basert på "løse forbindelser» der styringsretten er plassert i kommunen og ikke i prosjektorganisasjonen. Utfordringene er håndtert gjennom samtaler.</p>
Sørnorsk Kystnatur	<p>Manglende kapasitet har vært utfordrende. Det er ansatt ny prosjektleder i 80 % med formell kompetanse som naturforvalter. Videre er det lagt ned stor innsats for å myke opp en fastlåst situasjon i forhold til de ornitologiske miljøene i forbindelse med det største delprosjektet "Fugleopplevelser på Lista". En rekke møter har vært holdt, samt formelle og uformelle samtaler.</p>	<p>Utfordringer: grunneierrtillatelse, behandlingstid av dispensasjonssøknader hos Fylkesmannen, reguleringsplanarbeid, noe senere fremdrift enn forventet fra DNs side. bl.a. knyttet til restaureringsprosess i Slevdalsvann og opphopning av realisering av fysiske/materielle tiltak. Utfordringene har vært håndtert ved å invitere til/arrangere møter der det settes trykk på fremdrift.</p>
Kystarven	<p>Den største utfordringen i hovedprosjektet har vært å sikre framdrift i delprosjekt 2 i forbindelse med to skifter av delprosjektledere. Dette har medført forsinkelser og mange informasjonsmøter for å få utvekslet nødvendig informasjon. Utfordringen har vært håndtert gjennom tett samarbeid med aktuelle kommuner (Askvoll og Fjaler), og rask engasjering av ny prosjektleder og avsetting av nok midler til gjennomføring av disse prosessene.</p>	<p>Den største utfordringen i 2012 har helt klart vært å holdt opp nok trykk i prosjektarbeidet. Noen delprosjekt er ganske selvgående (Sjøppelprosjektet og Saueprosjektet), mens andre krever mer oppfølging fra hovedprosjektleder (kunnskapsprosjektet og turstiprosjektet). Turstiprosjektet er veldig avhengig av ressursbruk i den enkelte kommune og frivillig mobilisering i den enkelte bygd. Dette er krevende å få til å gå i</p>

	<p>I kunnskapsprosjektet har den viktigste utfordringen vært å få på plass et brukergrensesnitt for formidling av innhentet informasjon (artskartlegging, GPS-spor, sauetall, utvikling av beitepress mm.) Dette ser det nå ut til at prosjektet får på plass gjennom Fylkesatlas i Sogn og Fjordane, men prosessen har vært for lang. I Saueprosjektet har prosjektet valgt å samarbeide med en av de lokale opplevelsesvirksomhetene om gjennomføring av kurspakker. Dette har skjedd gjennom aktiv deltakelse fra hovedprosjektet i operasjonalisering av tiltakene (lærerkurs om villsau og matkurs), men prosjektet melder om at det har tatt for lang tid å få dette på plass. Mulige årsaker som trekkes fram er at prosessene ligger direkte under PA og ikke blir styrt av delprosjektlederen direkte. Denne arbeidsdelingen skyldes fordeling av fagkompetanse og motivasjon i leiinga av delprosjektet.</p>	<p>takt. Dermed blir felles bestillinger av skilt og infotavler en utfordring. Mye mannskapskifte i kommunene i prosjektperioden har forsterka dette. Den kommunen som har avsatt ressurser og hatt kontinuitet i ansvarsforholdet har kommet desidert lengst (Fjaler), mens kommuner som har skiftet bemanning eller satt av små ressurser, har saket litt etter (Hyllestad, Solund). Utfordringene har vært handtert med særskilt oppfølging av kommuner som har hatt kontinuitetsavbrudd (Solund, Askvoll). I kunnskapsprosjektet har vi prøvd å sette ut oppgaver, hvor f.eks. Norsk Sjøfuglsenter utreder Naturbruksskolen på Værlandet), men prosjektet har enda ikke funnet en god løsning for utvikling av et brukergrensesnitt for naturkunnskapsformidling i Kystarvområdet. Håpet var at Norsk Sjøfuglsenter skulle kunne autoriseres som Naturinformasjonssenter, men her nådde man ikke fram i første omgang. I turismeprojektet er det ingen innleid delprosjektleder, men her arbeider prosjektet tett sammen med reisemålselskapet Visit Fjordkysten om gjennomføring og forankring av arbeidsoppgavene.</p>
Økosystem Dokkadelta	<p>Det er utfordring med kontinuerlig oppfølging av oppdragsutøvere for å sikre at oppdraget er forstått og at frister blir holdt. Det har også vært utfordringer med finansiering av egenadel fra Søndre Land kommune.</p>	<p>De viktigste utfordringene for Økosystem Dokkadelta i 2012 har vært kontinuitet og kapasitet, knyttet til permisjon (se foran) og vikariater. Dette har resultert i at det er enkelte forsinkelser på noen tiltak. Dette har vært nødvendig for å sikre at de andre tiltakene ble gjennomført med god kvalitet. Forsinkelser er planlagt å rettes opp i 2013.</p>
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	<p>De største utfordringene ligger i frister på offentlige prosjekter. Der mange offentlige etater er involvert, kan lang offentlig behandling lett føre til forsinkelser.</p>	<p>Manglende bevilgningsbrev fra Verdiskapingsprogrammet og manglende svar på henvendelser til programledelsen har skapt utfordringer.</p>

<p>Nærøyfjorden Verdsarvpark – " Verdiskaping skjer i møtet!"</p>	<p>Prosjektet har hatt, og har fremdeles, utfordringer knyttet til samfinansiering/finansiering av tiltak og delprosjekter fra en rekke kilder. Dette oppleves som en (for) tidkrevende prosess som ofte fører til at man kommer for langt ut i prosjektåret før man vet hvilke ressurser som er tilgjengelig for gjennomføring. Dette er en generell utfordring som utover ren søknadsprosess blir forsøkt løst gjennom dialog og arbeidsmøter mv.</p> <p>En annen utfordring er å koordinere innsatsen fra flere aktører, og avklare roller og ansvar i forbindelse med gjennomføring av tiltak og delprosjekt. Prosjektet har her kontinuerlig fokus på bedre samordning og samhandling, bl.a. gjennom etablering av flere møteplasser mellom aktørene.</p> <p>Videre oppleves det som en utfordring å ta vare på ildsjelene i de ulike delprosjektene. Det er sårbart dersom disse sliter seg ut. Parkorganisasjonen prøver innenfor den kapasiteten den har til rådighet å støtte/avlaste der det er mulig og ønskelig.</p> <p>Tilgang på handverkskompetanse oppleves også som en utfordring.</p>	<p>1. Dette er også nevnt tidligere år, men mange av delprosjektene/tiltakene er tuftet på samfinansiering fra flere kilder. En (for) tidkrevende prosess som ofte fører til at man kommer for langt ut i prosjektåret før man vet hvilke ressurser som er til rådighet ved gjennomføring.</p> <p>2. Koordinering av innsats fra flere aktører, avklare roller og ansvar i forbindelse med gjennomføring av tiltak og delprosjekter. Arbeider her jevnt for bedre samordning og samhandling. Etablering av flere møteplasser mellom aktørene. Prosessen rundt handlingsplanen innebærer også etterhvert tidligere rolleavklaring og innsats fra partnerne.</p> <p>3. Vedlikeholde og ta vare på ildsjelene i de ulike delprosjektene. De er sårbare, sliter seg ut og står alene. Parkorganisasjonen forsøker innenfor tilgjengelig kapasitet å støtte/avlaste der det er mulig og ønskelig.</p> <p>4. Tilgang på relevant handverkskompetanse til istandsettings- og restaureringsprosjekt. Dette søkes løst gjennom innleie/samarbeid med andre aktører.</p>
<p>Varnjargga – Varenkinniemi – Varangerhalvøya</p>	<p>Den viktigste utfordringen har vært intern omorganisering av prosjektet. Styreleder i Varanger næringscenter har fungert som daglig leder under omorganiseringen av prosjektet. Prosjektet melder om at dette har vært håndtert på en god måte.</p>	<p>Det er jobbet aktivt med kommunene for å få på plass finansiering til drift av prosjektet og tiltak. Dette har vært svært viktig å få på plass og hyppige møter og god kommunikasjon har vært viktig for oppnå dette. Det er også jobbet mye med media, noe som har ført til at man har fått større blest om prosjektet, og dette har påvirket arbeidet med finansiering positivt.</p>
<p>Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur</p>	<p>Det er en utfordring at tiltak som er knyttet til bygging av fysiske installasjoner har tatt lengre tid enn planlagt. Dette er</p>	<p>Delprosjekt 1- Birdwatching Trondheimsfjord: Prosjektleder har vært sykemeldet deler av året. Sein saksbehandling i</p>

	<p>en utfordring både i delprosjekt 1 - Birdwatching Trondheimsfjord og i delprosjekt 3 - Destinasjon Dærga. For delprosjekt 1 - Birdwatching Trondheimsfjord skyldes dette bl.a. følgende forhold:</p> <p>-Birdwatching Trondheimsfjord har i sin tiltaksplan et punkt om at de skal bidra til tilrettelegging av observasjonsposter, fotoskjulkonsept m.v. Naturarven finansierer planleggingsfasen og legger til rette, men er ut over dette avhengig av grunneiere, kommuner m.fl. for å kunne realisere tiltakene. Det har gått med mye mer tid enn man forutså til arbeid med involvering av mulige samarbeidspartnere og motivering til å benytte fugl som opplevelsesprodukt, både når det gjelder kommersiell ressurs og som et element i generell natur- og miljøforståelse. Uten et slikt engasjement er det umulig å realisere planene om å gjøre Trondheimsfjordområdet til en bastion for fugleturisme.</p> <p>-En annen forutsetning for å kunne realisere bygging av fysiske installasjoner er at man klarer å rigge fornuftige spleiselag. I tillegg skal det sikres at anleggene drives og vedlikeholdes etter at Naturarvprosjektet er ferdig. Dette skjer gjennom å inngå skriftlige forpliktende avtaler. Det er ikke andre måter å løse disse utfordringene på enn å bruke den tiden som trengs, og kjøre de prosessene som er nødvendig i forhold til løsninger som partene føler seg tjent med. Det ser ut som at framgangsmåten gir resultater, og det forventes at man er i mål med de planlagte tiltakene innen utgangen av prosjektperioden. Det er klargjort for bygging av fugleobservasjonspost på Tautra, og her har partene kommet i mål med prosessen. For Halsøen på Stjørdal står det igjen å skaffe den siste finansieringen til byggingen.</p>	<p>kommunen, bl.a. grunnet at Riksantikvaren har foretatt grundige undersøkelser på Tautra i forbindelse med etablering av parkeringsplass. Dette har forsinket arbeidet med fugleobservasjonspost på Tautra vesentlig. Når alt er avklart gjenstår det å få de nødvendige tillatelser for gjennomføring av tiltaket i orden. Dette gjelder bl.a. byggetillatelse. Alt tar tid.</p> <p>Delprosjekt 3 - Destinasjon Dærga: Her har det vært en stor utfordring å få folk til å prioritere arbeidet med de fysiske innretningene/bygging. Reindrifta prioriteres først, og det er ikke flere medlemmer i gruppen enn at det er vanskelig å finne "ledige hender". Ble delvis løst med å kjøpe inn arbeidshjelp i perioder. - Wild Norway tok med 3 internasjonale kapasiteter på Adventure-turisme og "urbefolknings-turisme" på besøk til bl.a. Destinasjon Dærga i juni 2012. De kom med svært positive tilbakemeldinger på det de hadde sett og opplevd. Dette - i tillegg til at åpningsdato nærmet seg - ga medlemmene i Østre Namdal Reinbeitedistrikt et skikkelig løft, og bidro til at det kom ny "kraft" og nytt engasjement inn i prosessen. Ungdommene tok nå tak, og Destinasjon Dærga ble i mye større grad et samarbeidsprosjekt for alle medlemmene enn det har vært tidligere. Alle sto på, og anlegget ble ferdig. Åpningen av Destinasjon Dærga (del 1) 1.september 2012 viste en stolthet over egen kultur og tradisjon som gjør at vi tror det blir lettere å løse oppgavene som skal utføres i 2013. Disse oppgavene er bl.a. knyttet til organisering, driftsform og utvikling av salgbare reiselivsprodukt -/pakker.</p>
--	--	--

	<p>For delprosjekt 3 - Destinasjon Dærga - skyldes utfordringene med framdriften bl.a. disse forhold:</p> <p>-Det er en gruppe reineiere som har initiert prosjektet. Det skal bygges opp et anlegg som skal legge grunnlag for tilleggsnæring til reindrifta. Både planlegging og bygging tar tid, og skal passes inn i hverdagen til næringsutøvere som er knyttet til reinflokkens bevegelsesmønster gjennom året. Barmarkssesongen er forholdsvis kort i Røyrvik, noe som gjør at bygging må skje i en nokså konsentrert periode, og samtidig med at reineierne er mye opptatt med oppgaver som følger av reindriften. Denne utfordringen løses delvis ved at det har blitt leid inn hjelp til å utføre arbeidet, og delvis ved at det blir prefabrikert installasjoner om vinteren som så settes opp på plassen på sommeren. Tiltakene blir derfor gjennomført, men det tar lenger tid.</p> <p>-Et annet forhold er at det nå gjøres noe som er helt nytt og utradisjonelt for reindriftnæringen i Røyrvik. Selv om initiativet har kommet fra Østre Namdal reinbeitedistrikt selv, er det ingen selvfølge at alle 40 involverte brenner like mye for idèen. Det er helt avgjørende at utøverne har et engasjement for saken og blir enige om hvordan ting praktisk og organisatorisk skal løses. Ettersom det ikke er gjort noe tilsvarende fra før, må det her gås opp nye veier. Dette krever involverende prosesser og tar tid, men er helt avgjørende for å få kraft til å gjennomføre prosjektet og lykkes med målsettingene. Denne utfordringen løses gjennom å bruke den tid og de ressurser som er nødvendig for å få med alle på laget. Strategien ser ut til å fungere godt, og engasjementet er økende - både hos reineierne og hos lokalbefolkningen.</p>	<p>Det ser fremdeles ut som at det er vesentlig å ha tid nok til rådighet til å kjøre nødvendige prosesser knyttet til de forskjellige tiltakene. Det er også en utfordring å holde motivasjon og "trykk" oppe over lang tid. Men når man passerer milepæler og ser konkrete resultater av arbeidet, gir dette ny energi til videre arbeid.</p>
--	---	---

<p>Norges Nasjonalpark-landsbyer</p>	<p>Den viktigste utfordringen er involvering av beslutningstakere og andre berørte parter (næringsdrivende). Det er behov for tilstrekkelig tid for gjennomføring og lokale møter/workshops.</p>	<p>Det har vært fravær av prosjektkoordinator i hele prosjektperioden fram til 1. august 2012 da denne ble engasjert i 50 % stilling ut september og 80 % stilling fra 1. oktober. I perioden før prosjektkoordinator var på plass ble denne funksjonen ivaretatt av Geilo sin landsbykoordinator inntil denne sluttet 1. oktober (og ikke kunne rapportere Geilo sin evaluering av 2012). Dette sammen med lave stillingsbrøker fra de andre landsbyene, vakanse, utskifting av koordinatører har ikke bidratt til kontinuitet og framdrift. Utover dette er de fem landsbyene svært forskjellige på mange måter og med forskjellig økonomisk handlingsfrihet. Følgende landsbyer har disse synspunktene og som det er verdt å merke seg:</p> <p>Geilo: Utfordring med at lokal landsbykoordinatorstilling ikke har vært besatt siden 1.10.12. Ny koordinator vil bli ansatt 1. kvartal 2013. Involvering og forankring hos beslutningstakere og andre berørte parter (næringsdrivende). Dette er sikret med tilstrekkelig tid for gjennomføring og lokale møter/workshops. Midlene i kommunen har sittet løst i forhold til prosjektet pga. vilje til å prioritere, god forankring i overordna planverk og tilstrekkelige personalressurser til prosjektledelse.</p> <p>Jondal: Skifte av landsbylos, flere måneders vakanse i stillinga. Handtering: Det er tungt for en person å komme skikkelig inn i et slikt prosjekt som dette, som er stort, uoversiktlig, og som andre har startet opp. Det savnes medvirkning og engasjement av en større gruppe enn bare landsbylos og ordfører.</p>
--------------------------------------	--	--

		<p>Lom: Lokal koordinator har for lite tid til å gjennomføre arbeidsoppgaver på en god måte. I tillegg har det vært et stort arbeid å sette seg inn i prosjektet, noe som har tatt tid uten å gi synlige resultater. Bedrifter og lokalbefolkning har nok vært for lite involvert. Tiltaksplanen for 2012 var ferdig og godkjent alt for seint – skal man involvere f.eks. reiselivet og reiselivslaget på tiltak må dette arbeidet skje utenfor sesong. Det er ikke lett når tiltaksplanen får tilsagn fra DN i mars.</p> <p>Storslett: De eksterne aktørene har lite ressurser til å bidra så mye som de ønsker og burde. Slik som frivillige organisasjoner, små bedrifter og grunneiere.</p> <p>Vingelen: Få nok tid til lokal koordinering, til dels stort arbeidspress for lokal koordinator i tillegg til NPL-oppgaver. Må kunne arbeide ekstra i enkelte perioder når det trengs. Det har vært en fordel å kunne fordele ressursbruken, ikke ha fast 50 % koordinatorstilling med faste timer hver uke/måned. Arbeidsmengden vil variere veldig gjennom året.</p>
--	--	---

6.2 Hovedmål I: Bevaring av naturarven

6.2.1 Effekter av tiltakene

Et viktig formål med Naturarven som verdiskaper er at naturarven skal bidra til verdiskaping til beste for befolkning, næringsliv, lokalsamfunn og regioner, samtidig som man også skal bidra til at naturen blir tatt godt vare på, og at oppslutningen om vernet øker. En viktig del av dette er å utvikle og spre kunnskap om naturvern og vise sammenhenger mellom naturarven, naturvern og sosial, kulturell og økonomisk utvikling. I forbindelse med rapportering for 2010 ble det utarbeidet en oversikt over hvilke hovednaturtyper ressursgrunnlaget for prosjektene knyttes til. Denne er vist i vedlegg (Tabell 58). Her ser vi at både type

og omfang av naturtyper varierer mellom prosjektene. Det har også vært en målsetning med programmet å plukke ut hovedprosjekter med forskjellig geografisk beliggenhet og fokus. Det er to prosjekter som har fokus på de fleste naturtyper. Det er Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark og Sykkelturisme i Nordland. Dette indikerer at fugleturismeprosjektet har fokus på et bredt spekter av lokaliteter og biotoper. Sykkelturismeprosjektet i Saltdal kan karakteriseres som et strekningsbasert prosjekt, hvor det er naturlig at prosjektet og opplevelseskvalitetene kommer i berøring med et bredt spekter av naturtyper.

Hovedprosjektene ble i 2010 bedt om å angi navn på verneområde(r) de har fokus på (jf. vedlegg Tabell 59). Oversikten viser at hovedprosjektene direkte eller indirekte jobber med tiltak som berører et stort antall verneområder. Med hensyn til verneform inngår både nasjonalparker, landskapsvernområder, naturreservat og fuglefredningsområder. I tillegg inngår også Ramsarområder og verdensarvområder.

Hovedprosjektene ble også i 2011 og 2012 bedt om å angi hvordan tiltakene i tiltaksplanen bidrar til bedre ivaretagelse av naturarven, og hva slags effekter gjennomførte tiltak har hatt så langt (jf. Tabell 19). Her rapporteres det om både direkte kortsiktige effekter og effekter av mer langsiktig karakter. Kortsiktige effekter er knyttet til skånsom tilrettelegging, kanalisering av ferdsel bort fra sårbare områder og rydding og skjøtsel av naturområder. De langsiktige effektene er relatert til økt kunnskap og bevissthet gjennom kartlegging, overvåking, planlegging, guiding, formidling, involvering og utvikling av stolthet og eierskap til natur- og kulturverdiene. Det at det legges til rette for at flere kommer seg ut i naturen og opplever og lærer om natur- og kulturkvalitetene, er noe som både på kort og lang sikt kan bidra til øke forståelsen og oppslutningen om bevaring og vern av de verdier og kvaliteter som naturarven representerer. Økt forståelse av de verdier og ressurser som natur- og kulturarven representerer i eget område, kan også skape et positivt engasjement for den framtidige utviklingen av området.

I 2011 var det ett prosjekt som meldte om mulige negative effekter av planlagt tiltak. Dette knyttet seg til delprosjektet om rovdyropplevelser i Nord-Trøndelag. I forbindelse med mulighetsseminaret "Rovdyr i opplevelsesnæringen" i Namsskogan 24.-25.10.2011 ble flere inspirert til å jobbe videre med konsept knyttet til fotografering av rovdyr, spesielt bjørn. Det ble under konferansen påpekt svært tydelig fra svenske foredragsholdere at fotosafari på rovdyr var nærmest utenkelig uten å benytte åte. Naturarvprosjektet i Nord-Trøndelag kunne ha vært en arena for å etablere et forsøk på dette under forutsetning av at rettighetshaverne var villige til å delta. Etter drøftinger med reindriftsnæringen i etterkant av konferansen erfarte man at det er stor skepsis hos reindriftsnæringa til bruk av åte, og at dette kunne bidra til konflikter som man ikke ønsker å ha. Naturarvprosjektet i Nord-Trøndelag ønsker derfor ikke å være pådriver for å få på plass bruk av åte, blant annet med hensyn til reindrifta. Man har også kommet fram til at man kan ha vel så gode opplevelser uten slik tilrettelegging. Dyrene kan oppleves og sees i Namskogan Familiepark, mens man i Lierne kan oppleve spor og lære om bjørn og andre rovdyr i sitt naturlige element, og at dette kan gi rom for "ekte opplevelser" som kan vær vel så spennende og lærerike.

I 2012 er det ett prosjekt som rapporterer om uheldige konsekvenser av tilretteleggingstiltak. Dette gjelder prosjektet på Varangerhalvøya. Her er Hornøya et naturreservat hvor det kommer mange besøkende for å oppleve de store sjøfuglkoloniene som holder til der. I regi av prosjektet er det tilrettelagt med fotoskjul for bedre tilgjengelighet og opplevelser. Det har i den forbindelse vært registrert noen uheldig episoder ved at besøkende har klatret for tett inntil reir, og at fuglene har blitt skremt som følge av dette. For å unngå at dette utvik-

ler seg til et problem, har alle involverte aktører gått sammen for å søke å finne løsninger på hvordan situasjonen skal håndteres.

Tabell 19 Hvordan tiltakene i tiltaksplanen bidrar til bedre ivaretagelse av naturarven, og hva slags effekter gjennomførte tiltak har hatt så langt.

Hovedprosjekt	2011	2012
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark		<p>Prosjektet har gjort to ting som er viktig her:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Det er skapt en bedre forståelse for at det er viktig å ta vare på naturen lokalt blant bedriftene, også den som ligger utenfor verneområdene. 2. Gjennom at det skrives masse om fugler i lokale medier (se egen statistikk), ser vi at antallet bilder av fugler som sendes inn til hovedavisen "Finnmarken" øker (egen statistikk viser dette).
Sykkelturisme i Nordland	Traseen som er tilrettelagt i 2011 er gjort med hjelp av fagfolk (skogbruksjef, jordbruksjef, grunneiere og utmarkskonsulent). Her har man tilrettelagt ut fra naturens premisser.	
Vidda Vinn	Solstien på Rjukan nevnes som et godt eksempel på dette. Prosjektet ser tydelig at tilrettelegging er et godt verktøy for å kanalisere ferdsel bort fra sårbare naturområder.	<ul style="list-style-type: none"> - Kanalisering av ferdsel i randområdene utenfor Hardangervidda nasjonalpark, og med hensyn til villreinen. - Tilrettelegging minsker terrengslitasjen.
Villreinen som verdiskaper	Norsk Villreinsenter sitt informasjonspunkt på Tverrfjellet har hatt 10 000 besøkende siden åpningen, med tilhørende formidling av kunnskap om natur og kulturhistorie i området. Guiding fra hesteryggen har gitt mulighet for en direkte-kommunikasjon med publikum hvor man også har kunnet få til en konstruktiv dialog knyttet til utfordrende tema rundt natur og verne spørsmål. Kulturskolens prosjekt "jakt og slakt" engasjerte de unge på en veldig direkte og positiv måte. Det er kommet mange positive tilbakemeldinger på dette	<p>Mye arbeid er nedlagt mht. formidling/informasjonsarbeid mot ulike målgrupper og er et av de viktigste verktøyene for å skape holdninger og slik bedre ivaretagelse av naturarven. Effekten fra enkelte tiltak har vært overveldende positivt, eksempelvis fra arbeidet på Høvringen og Formokampen (kompetansehevingskurs for vertskap, guidede turer som ny innfallsvinkel til informasjonsarbeid). Her er flere andre tiltak og mange aktører inn, noe som har bidratt til at dette til sammen har fått et meget positivt fokus. Positivt og parallelt med delprosjekt har vært feiringen av Rondane 50 år, kunnskapsoppbygging, samkjøring av prosjektet (eks. For-</p>

	<p>opplegget i ettertid.</p> <p>Tiltakene samlet har bidratt til at deler av reiselivet i regionen som tidligere var skeptisk til "nok et prosjekt" har snudd og nå er viktige pådrivere og støttepillere. De følger aktivt opp og etterspør jevnlig hva som skjer sentralt og hvilke utsikter det er til videre finansiering.</p>	<p>mokampen), økt involvering av Reiselivet. Effekt:</p> <ul style="list-style-type: none"> -mer fokus på bruk og vern mer fokus på villreinfangst som interesseområde. -større oppmerksomhet omkring villrein og biologi. -villrein får en høyere status. - ønske om videreføring av prosjekt i forhold til reiseliv og guidede turer. -ønske om videreføring av prosjekt i forhold til ungdom nasjonalt og internasjonalt fra Reiselivets side. -bedre samarbeid mellom aktører - bedre tilrettelegging for opplevelser. -kompetanseheving hos deltagende aktører. -større forståelse for hverandres arbeidsområder. <p>Man har satt fangstkultur på kartet, god dekning i media, økt informasjonsarbeid i kombinasjon med ivaretagelse av natur.</p>
Skatter for fremtiden	Ved innhenting av tradsjonskunnskap omkring naturbruk bidrar prosjektet til å skape en forståelse om hvor viktig det er med bærekraftig og skånsom bruk av naturarven.	Innhenting av kunnskap/opplysninger viser at det er viktig å ta vare på erfaringsbasert kunnskap før denne forsvinner (endring i bruk av utmark fører til tap av kunnskap). Prosjektet viser at det er viktig å skape forståelse av bærekraftig bruk av naturen. Skal man kunne nyttiggjøre seg av naturen i framtiden er det viktig å kjenne dens begrensninger/sårbarhet/bæreevne.
Mellom fjell, fjord og folk	<p>Prosjektet synes det er vanskelig å peke på konkrete effekter. Generelt sett gis det uttrykk for at delprosjektet om kunnskap skal bidra til økt bevissthet om naturarven. Barn og ungdom får gjennom naturskole, naturfotoprojekt og aktivitetskurs et erfaringsgrunnlag for bruk av naturen på ulike måter. Håpet er at dette også øker deres identifisering med naturen i deres lokalmiljø.</p> <p>Gjennom delprosjekt Infrastruktur, med 59 nymerka</p>	<p>-Delprosjekt Kunnskap: Kunnskapstiltakene generelt skal øke bevisstheten om naturarven. Barn og ungdom får gjennom skole, naturfotoprojekt og aktivitetskurs et erfaringsgrunnlag for bruk av naturen på ulike måter. Håpet er at dette også øker deres identifisering med naturen i deres lokalmiljø.</p> <p>-Delprosjekt Infrastruktur: Med 70 nymerkede stier med tydelig gradering blir terskelen for å benytte seg av naturområda lavere. Mer bruk genererer også bedre holdninger og mer eierskap til naturen. Konkrete effekter så lang er et sterkt engasjement i lokal-</p>

	<p>stier med tydelig gradering blir terskelen for å benytte naturområdene lavere. Mer bruk genererer også bedre holdninger og mer eierskap til naturen. Det som oppleves som konkrete effekter så langt er et sterkt engasjement i lokalsamfunna for å gjennomføre tiltakene. Ting tyder på økt bruk i de områder som er ferdigstilt.</p> <p>Gjennom delprosjekt Tematurisme har testturer som intensjon å gi reiselivsvirksomheter mer kjennskap til aktiviteter og mulighetene som ligger i naturen. Håpet er at de skal forstå at bedre kjennskap til naturmiljøet gir mer fornøyde kunder og flere overnattinger. Effekten har vært relativt lav som følge av til dels lav respons hos virksomhetene. De andre delprosjektene har kommet for kort til at man kan se noen effekter.</p>	<p>samfunnene for å gjennomføre tiltaka. Ting tyder på økt bruk i de områda som er ferdigstilt.</p> <p>-Delprosjekt Tematurisme: Effekten har trolig vært relativt låg som følge av til dels lav respons hos virksomhetene.</p> <p>-Delprosjektet Menneske i landskap lanseres til våren. Man kan derfor ikke se noen effekter av dette ennå.</p>
Folgefonna – vandring frå fjord til fonn	Tiltakene og aktivitetene blir positivt mottatt i lokalsamfunnene og kommunene. De ser at storsamfunnet setter pris på verdiene gjennom tildeling av midler for bevaring, tilrettelegging og verdiskaping. Bygging av parkeringsplass på Bondhus har f.eks. medført at lokale aktører vil bidra med personlig innsats ved åpningen, og foreldrelaget på skolen har meldt seg til dugnadsinnsats på arbeid ved parkeringsplassen.	<p>-Ny parkeringsplass i Bondhusdalen med toalett, rasteplass og hvilebu svært godt mottatt. Sanitære forhold er betydelig bedret</p> <p>-Tursti opp Reisetelia åpner for ferdsel og ivaretar kulturarven tilbake til 1300- tallet ved pilgrimsvegen og Bufordsvegen</p> <p>-Tiltakene har skapt et positivt omdømme for naturarven.</p> <p>-Tiltakene skaper større bevissthet om eigen naturarv som økonomisk verdi.</p> <p>-Tiltakene styrker lokalmiljøene sine tanker og planar for økonomiske aktiviteter på grunnlag av naturarven og tilrettelegging</p>
Sørnorsk Kystnatur	Prosjektet håper at informasjons- og tilretteleggingstiltak, som kanalisering og ny tilgang til natur for brukergrupper med bevegelsehemninger, gir ny forståelse og innsikt i bakgrunn og behov for naturvern. I møteaktiviteter som Nordbergkonferansen har man poengtert gjentatte ganger at det er	<p>-Kanaliserings av ferdsel utenom sårbare naturområder.</p> <p>-Bidrag til større oppmerksomhet omkring og verdsetting av naturverdiene hos allmennheten (festival, konserter, medieoppslag, konferanser, naturveileder).</p> <p>-Økt verdiskaping hos reiselivsbedriftene (nye produkter/produktark, arrangementer)</p> <p>-Reverserte gjengroingsprosesser</p>

	<p>naturarven som utgjør den viktigste "egenkapitalen" for en kommersiell naturopplevelsesbasert virksomhet. Med de nye tiltakene som er under etablering forventes de direkte virkningene å bli mye større, spesielt gjelder dette saken knyttet til restaurering av Slevdalsvann naturreservat.</p>	<p>gjennom økt husdyrbeite og vegetasjonsrydding. -Bedret infrastruktur for naturovervåkning (sjøfuglbu for trekkteflinger med tilhørende optikk).</p>
Kystarven	<p>I delprosjekt 1 (søppelprosjektet) er det sendt 70 m³ søppel til Sunnfjord Miljøverk. Dersom dette søppelet har samme egenvekta som søppelet som ble plukket i 2010, utgjør dette 5 tonn. 37 personer deltok i arbeidet og 4380 meter strandlinje er rydda. Dette tilsvarer 495 arbeidstimer. Prosjektet holder naturreservatet omtrent rent for søppel og innhenter viktig erfaringer for utvikling av framtidige permanente løsninger.</p> <p>I delprosjekt 2 (turstiprosjektet) er 80-90 av i alt 100 kystarvstier i HAFS merket, ryddet og GPS-registrerte. Dette bidrar til mer bruk av naturen, større legitimitet for skjøtsel og vern og potensial for verdiskaping for lokale reiselivsbedrifter.</p> <p>Delprosjekt 3 (kunnskapsprosjektet) er delt i registreringstiltak, lagringstiltak og formidlingstiltak. Mye ny naturinformasjon er framskaffet. Skoleelever har deltatt på fugletelling. Det er etablert et kystarvgrensesnitt i Fylkesatlas for Sogn og Fjordane. Her vil innsamlet materiale bli gjort tilgjengelig for allmennheten. Av formidlingsprosjektene er det laget en utredning om etablering av en SNO-naturveileder for kysten av Sogn og Fjordane.</p> <p>I delprosjekt 4 (saueprojek-</p>	<p>-I søppelprosjektet er det stor pågang etter de avsatte "rydderesursene». Motivasjonen for å rydde mot litt betaling er høy. Store mengder søppel blir hvert år fjerna fra reservatet. Prosjektet får etterhvert en god statistikk over tilvekst av søppel, og konkluderer allerede nå med at modellen virker - ryddemotivasjonen blir opprettholdt over tid. Det opparbeides kunnskap, men utfordringen er å finne de permanente langsiktige løsningene.</p> <p>-Turstiprosjektet har hatt særdeles store motiveringseffekter. Mange er engasjerte. Mange oppdager nye sider ved kystnaturen. Mange har fått et positivt eierskap til kystkulturkvalitetene som de ikke hadde tidligere. Turkarta blir godt imottatt og hjelper folk til å ta seg fram i kystlandskapet. Kunnskapsprosjektet har gitt en del nye rapporter og bakgrunnstall, men prosjektet savner fremdeles det optimale brukergrensesnittet som kan skape kystnaturbegeistring hos nye grupper.</p> <p>-Saueprojektet har skapt mer oppmerksomhet om villsauen sin betydning for kystnaturen. Økt beiting i lyngheiene hindrer gjengroing. De gjennomførte kursa i lyngbrenning er også viktige for å sikre bærekraftig skjøtsel.</p>

	<p>tet) har mobiliseringsarbeid skapt økt antall sauer i kjerneområdene i Askvoll og Solund. Det er gjennomført to kurs i lyngsviing. Mer sau og mer kunnskap bidrar til mere og bedre skjøtsel av kystkulturlandskapet.</p> <p>I delprosjekt 5 (reiselivsprosjektet) blir det i samarbeid med reisemålselskapene og utvalgte reiselivsbedrifter nå satset på vandring i kystnaturen. Man håper dette skal gi lokal verdiskaping av tilrettelegging og aktiv skjøtsel av kystnaturen.</p> <p>I delprosjekt 6 (profilering) brukte man i Kystarvavisa mye av registreringsmaterialet sammen med rapporter om aktiviteter i kystarbeidet. Prosjektet tror således at det har klart å øke kunnskapen om de unike kvalitetene som knytter seg til naturtypene på kysten.</p>	
<p>Økosystem Dokka-delta</p>	<p>Prosjektet har bidratt til økt forståelse for naturarven gjennom naturveiledning og temakvelder. Gjennom kunst i natur og erfaringslære vektlegges det estetiske i naturen. Mennesket ønsker å ta vare på det estetiske. Prosjektet kanaliserer trafikk og opplevelsesprodukter til naturrom som tåler trafikk eller til en tid når de tåler trafikk. Stort besøk gir grunnlag for økt kompetanse på naturarven i regionen.</p>	<p>Effekten av gjennomførte tiltak er ikke satt i noe målbart system (bortsett fra turbøker ved erfaringsstolene). Men det er likevel ønskelig å trekke fram noen eksempler på gjennomførte tiltak.</p> <p>Tiendeklassinger fra Torpa barne- og ungdomsskole har vært med på å skjømte slåttemyra Bjørnhaugmyr, en trua naturtype med stor forekomst av orkideer. Bjørnhaugmyr ligger ikke langt unna skolen. Tiltaket imøtekommer flere aspekter:</p> <ul style="list-style-type: none"> -å flytte undervisning ut av klasserommet og forholde seg til en reell problemstilling (trua naturtype) -ta i bruk de nære naturområdene -bli bedre kjent med sitt naturnærmiljø <p>Bevaring av slåttemarkene i vår region har vært et av tiltakene vi har gjennomført i 2012. Slåttemarker i Land og Etnedal ble registrert. I neste omgang ble grunneiere invitert til temakveld "Slåttemark». Deretter lyktes prosjektet</p>

		<p>med å få 32 grunneiere med på å søke støtte til gjennomføring av "kulturslått" på sine marker. Dette skjer også i samarbeid med andre prosjekter som våtmarks-senteret har.</p> <p>For tredje året på rad har prosjektet markert Verdens våtmarksdag 2. februar (inkludert 2013). Dette er gjort ved å skape en erfaringsstol i is i Ramsarområdet Dokkadeltaet naturreservat. Fra 2011 til 2013 har interessen og nysgjerrighet for iskunsten i naturrommet Dokkadeltaet naturreservat vært økende og ført til at det på åpningshelgen kom nærmere 500 mennesker. Prosjektet opplever at lokalbefolkningen har tatt iskunsten til seg. God dekning gjennom media (lokal- og regionavis og NRK Østnytt), Dokkadeltaets blogg og facebookside har også gjort at mennesker fra hele regionen tar turen over isen. De gode opplevelsene av naturrommet håper vi vil også føre til et ønske om å ivareta vår naturarv.</p> <p>Økosystem Dokkadelta har satt vassdragsnaturen og våtmark i Land og Etnedal på kartet og skapt et konsept der besøkende oppsøker de små naturrom for rekreasjon, opplevelse, informasjon og erfaringer. Det har videre skapt en lokal bevissthet. Gjennom Økosystem Dokkadelta har naturarven i våre kommuner blitt en merkevare.</p>
<p>Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell</p>	<p>Prosjektet har hatt direkte fokus på bevaring av naturarven, styring av trafikk (kortere rundløyper fra Follal Gruver og en løype ved utsiktspunktet på Hjerkin). Ved Hjerkin var det telling på stien, og ca. 15 prosent av de som gikk opp brukte turløype rundt/ned fremfor bare å gå rundt uten styring. Prosjektet har stimulert til bruk av organisert ferdsel gjennom en aktivitetsbrosjyre. Det er igangsatt tiltak på Mardalsfossen som man</p>	<p>1. Hos Nasjonalparkstyret er det skapt en forståelse av hvordan man både kan drive med verdiskaping og ivaretagelse av naturen samtidig. Nøkkelordet er å etablere en holdning rundt bærekraftig praksis:</p> <ol style="list-style-type: none"> a. Hvis man skal i gang med tiltak: Sjekk først mulige konsekvenser gjennom et forprosjekt eller en rapport om tiltaket er forsvarlig ja/nei. b. Trafikkstyring er bedre enn ikke-styring og spredning av trafikk. <p>2. Hos både styret, SNO og til en</p>

	<p>antar vil gi stor uttelling. Dette dreier seg om styring av trafikk og tilrettelegging for flottere opplevelser enn tidligere. Samlet sett (inkludert utsiktspunkt, organisert ferdsel og registrerte besøk på ulike punkter) har ca 60 000 blitt møtt med budskapet om at det er verdt å ta vare på naturen rundt Dovrefjell.</p>	<p>viss grad nasjonalparkforvalterne har man fått inn tankegangen rundt en besøksstrategi: Hvordan å legge til rette for besøkende, gi god informasjon slik at man får både bedre atferd og at man kan unngå skader</p> <p>3. Etter hvert som bedrifter har sett tiltakene og vært samarbeidspartner f.eks. ved kortere rundturløyper, så har de lært hvordan det er mulig å arbeide mere i tråd med vern, samtidig som man utvikler f.eks. 4 korte rundturløyper etter forslag fra Kongsvold Fjeldstue. Etter at prosjektet gjennomgikk forslaget så skjedde følgende:</p> <ul style="list-style-type: none"> - prosjektet etterfulgte deres ønsker om flere informasjonstavler - men med grunnlag i kartlegging av villreinstrekket i forhold til traseene, og to av løypene ble kuttet ut. Nå er man innstilt på at begge løyper klargjøres i 2013 via bestillingsdialogen.
Nærøyfjorden Verdsarvpark – " Verdiskaping skjer i møtet!"	<p>Gjennom bred involvering og hjelp til å få fram initiativ til tiltakene og delprosjektene, ønsker man å fremme økt forståelse for, sterkere verdsetting av, og sterkere lokalt eierskap til naturarven. "<i>Det du bryr deg om og verdset vil du gjerne samstundes ivareta.</i>" Det langsiktige målet for prosjektet er å synliggjøre handlingsrommet/naturarven som kilde til en verdiskapende og bærekraftig utvikling. Så langt registrerer parken generelt økt interesse og økt aktivitet knyttet til bevaring og istandsetting, samt konsept-/produktutvikling, pakking og salg, arrangements- og aktivitetsutvikling.</p>	<p>Gjennom bred involvering og hjelp til å få fram initiativ til tiltakene og delprosjektene, ønsker man å fremme økt forståelse for, sterkere verdsetting av, og sterkere lokalt eierskap til naturarven. "<i>Det du bryr deg om og verdset vil du gjerne samstundes ivareta.</i>" Det langsiktige målet for prosjektet er å synliggjøre handlingsrommet/naturarven som kilde til en verdiskapende og bærekraftig utvikling. Så langt registrerer parken generelt økt interesse og økt aktivitet knyttet til bevaring og istandsetting, samt konsept-/produktutvikling, pakking og salg, arrangements- og aktivitetsutvikling. Videre økt oppmerksomhet – "awareness" - knyttet til verdsarvstatus og naturarven.</p>
Varnjargga – Varenkinniemi – Varangerhalvøya	<p>Generelt sett er oppfattelsen i prosjektet at deltagerne i ferdsel med å få utviklet en ny forståelse for hvordan naturområder kan være en ressurs for region og lokalsamfunn. Delprosjektene som omfatter samarbeid, tilrettelegging og læring har bidratt</p>	<p>Prosjektet har bygget flere tilretteleggingstiltak i naturreservat og verneområder og utviklet en studie for tilrettelegging og destinasjonsutvikling basert på naturarven. Vi merker at dette har bidratt til økt forståelse av verdien av naturarven blant mange aktører i vår region. Denne økningen av verdsetting ser vi fører til økt fo-</p>

	<p>til dette. Noen konkrete eksempler som nevnes i den forbindelse: Enaristiprojektet har bidratt til bedre tilrettelegging og kanalisering av ferdsel i forbindelse med vandring i samarbeid med Reinbeite distrikt 6. Etablering av fuglekickerskjul har bl.a. bidratt til økt forståelse av Barvikmyra som viktig naturområde, og mindre skadelig ferdsel i sårbart område. Skoleprosjekter har bidratt til økt forståelse av Varangerhalvøya som viktig naturområde. Mulighetsstudien har bidratt til økt forståelse for hvordan man kan tilrettelegge for naturopplevelser og dermed hindre skadelig bruk.</p>	<p>kus på ivaretaking av de samme kvalitetene.</p>
<p>Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur</p>	<p>Prosjektet melder om at tiltakene i tiltaksplanen generelt sett bidrar til å gi økt kunnskap, interesse og forståelse for både bruk og vern av naturarven. Følgende eksempler trekkes fram:</p> <ul style="list-style-type: none"> ◆ Birdwatching Trondheimsfjord har etablert to fugleforingsplasser i Levanger og Verdal, med informasjonstavler som forteller om de 20 vanligste fugleartene i området - og med foringsstasjoner hvor alle som ønsker det kan ta med seg solsikkefrø, meiseboller o.l. for å fore fuglene. På tavlen står det navn og telefonnummer du kan ringe hvis du observerer en uvanlig art på plassen. Foringsplassene driftes av de respektive lokallagene i NOF. Tiltaket er visstnok det første i sitt slag, og har skapt et stort engasjement blant barnehager, skoler og publikum forøvrig i området. Kunnskapen omkring arter og leveområ- 	<p>Generelt ser prosjektet at alle tiltak som skaper interesse for å utvikle naturbasert reiseliv også skaper interesse for å ta vare på naturarven. Man ser også at økt kunnskap gir eierskap og økt motivasjon til å ta vare på naturverdiene.</p> <p>I prosjektperioden har Åbotneset på Tautra blitt fuglefredningsområde. Tidligere ville dette avstedkommet motstand fra grunneier. Nå er det i ferd med å realiseres bygging av en fugleobservasjonspost på Tautra, og grunneier kan utnytte den ressursen som bl.a. ærfugl representerer til både miljømessig og økonomisk verdiskaping.</p> <p>Regjeringen har bestemt at det skal være rovdyr, bl.a. bjørn, i Indre Namdal. Dette har vært en stor utfordring for beitebrukere i lang tid, og over en periode er nesten hele sauenevinga i Lierne kommune utradert. Dette har skapt mange vonde følelser, og en negativ holdning til rovdyr. Gjennom Naturarven - og delprosjekt "Rovdyropplevelser" har vi prøvd å snu dette, og gjøre det til en mulighet i stedet for en trussel. I lø-</p>

	<p>der har økt, og det forventes et økt engasjement for å ta vare på leveområdene og den verdien dette representerer. Dette kan bli viktige faktorer i forbindelse med f.eks. framtidige byutviklingsplaner i Levanger, eller videre utvikling i tilknytning til industri/næringsområder på Verdal. Når man har kunnskap om mangfoldet av arter og det er skapt et engasjement omkring dette, vil sjansen for at områdene blir tatt vare på øke.</p> <ul style="list-style-type: none"> ◆ Innenfor temaet bærekraftig naturbasert reiseliv har det vært gjennomført flere tiltak i løpet av året. Det har vært holdt kurs og produktverksteder for aktører som ønsker å utvikle produkter og aktiviteter knyttet til naturverdier og naturopplevelser. ◆ Rovdyropplevelser arrangerte en konferanse med tema "rovdyr i opplevelsesnæring" hvor det kom 64 deltakere fra hele landet. Konferansen fokuserte tydelig, gjennom bruk av eksempler fra andre deler av verden, på at bærekraftig naturbasert reiseliv fremmer bevarelsen av karismatiske og trua dyrearter. Konferansen var begynnelsen på å skape en ny holdning til rovdyrene i Nord-Trøndelag og til at disse kan bli trekkplaster som skaper ny næring og gir positiv lokal identitet. Med så bred deltakelse ble nye nettverk dannet. Med både aktører, politikere, destinasjonssel- 	<p>pet av siste år har Namsskogan Familiepark presentert spennende utviklingsplaner, hvor det bl.a. ble laget et kart. Her var "bjørnens rike" plassert i Namsskogan. Når vi da opplever at lokalbefolkning i Lierne gir uttrykk for at "Namsskogan ikke skal få ta bjørnen fra dem", har det skjedd en formidabel holdningsendring siden prosjektet startet.</p> <p>Formidlingen til barn gjennom figuren Mikkelta Fjellrev setter fokus på en kritisk truet art.</p> <p>Bevaring av reindriftskulturen gjennom formidling og informasjon om samenes bruk av naturen som matkammer og apotek, og grunnlag for handverk og levemåte. Reindriftens kontinuerlige skjøtsel av kulturlandskap gjennom årstidsbeiting bidrar til bevaring av biologisk mangfold og dyrearter som er avhengig av reinens tilstedeværelse, bl.a. de store rovdyra og rype.</p> <p>Wild Norway - hvor mange av produktene er tuftet på gode, gamle norske friluftslivstradisjoner, bidrar til å markedsføre naturverdier på en positiv måte og synliggjør hvilken betydning ressursen ren og uberørt natur kan være i reiselivssammenheng. Jo bedre dette kommer fram, jo større fokus får vi på å ta vare på naturverdiene våre.</p>
--	---	--

	<p>skap, regionale og nasjonale myndigheter m.fl. til stede, vil man stå mer samlet i framtidige mobiliserings- og utviklingsprosesser lokalt.</p> <ul style="list-style-type: none"> ◆ Produktutvikling av rovdyropplevelser både i Namsskogan Familiepark og i Lierne nasjonalparksenter har formidling av naturkunnskap som et viktig element. Dette bidrar til bevissthet og forståelse rundt betydningen av vern og bærekraftige produkt. ◆ Naturkunnskap og kunnskap om rovdyr er også temaet for rovdyrskolen som holdes for 5. klassene og 7. klassene i fylket. 5. klassene drar til Namsskogan familiepark for å få grunnleggende kunnskap om rovdyr i parken. I 7. klasse får de samme elevene anledning til å delta på rovdyrskole i Lierne nasjonalparksenter med et mer praktisk fokus - hvor de bl.a. er ute på sporleiting. Miljøvern avdelingen hos fylkesmannen finansierer transporten. ◆ Informasjonen som bygges opp på Destinasjon Dærga vil bidra til at de som ferdes i fjellet får økt forståelse for mangfoldet i sårbare fjellområder gjennom illustrasjoner, informasjon og interessante fortellinger. 	
Norges Nasjonalparklandsbyer	Prosjektet rapporterer om mye fokus på forankring av prosjektet og formidling av verneverdier, økt tilrettelegging og informasjon. Økt kunnskap og forståelse for	Mye fokus på forankring av prosjektet og formidling av verneverdier, økt tilrettelegging og Informasjon, ambassadørsamlinger, økt kunnskap og forståelse for verneverdier gir bedre ivaretagelse

	<p>verneverdier gir bedre ivaretagelse av naturarven. Økt fokus og tilrettelegging for bærekraftig næringsutvikling hindrer forringelse av naturarven.</p>	<p>av naturarven. Økt fokus og tilrettelegging for bærekraftig næringsutvikling hindrer forringelse av naturarven. Videre tas dette opp der det er naturlig, som under nettverkssamlinger, foredrag mv.</p> <p>Det har vært en rekke tiltak for barn og unge. I et langsiktig og overordnet perspektiv har det vært arbeidet med utvikling og systematisering av undervisningsopplegg for skolene på barnetrinnet i alle landsbyene. Overordnede målsettinger: Elevene skal ha kunnskap om og tilhørighet til NPLs natur- og kulturhistorie gjennom aktiviteter og opplevelser:</p> <ul style="list-style-type: none"> -kunnskap om naturen i og rundt verneområdet. -kunnskap om Nasjonalparklandsbyens historie. -kunnskap om kultur- og næringslivet i bygda. -kunnskap om grunnlaget for vernet og geografisk utstrekning. -fremme tilhørighet til bygda og naturen gjennom opplevelser og egne erfaringer. <p>Dette arbeidet fortsetter i 2013. Skarveskola for 6. klasse er godt integrert i Høl kommune hvor den nå er en del av kommunens planverk. Dette er et samarbeid med lokalt SNO. I Lom er rådyrtråkket en natursti med naturlig sjablonger av dyr i naturlig størrelse, og som det er naturlig å se i nasjonalparken. Tiltaket skal vekke barnas nysgjerrighet for dyr i norsk natur og gleden ved å være i naturen.</p> <p>Lett tilgjengelige turstier, turtavler og turkart ut fra sentrum har gjort naturarven og nasjonalparkene mer synlige for både tilreisende og lokalbefolkning. I Geilo har man steinsatt en sti inn i Hallingskarvet Nasjonalpark og utbedret parkeringsarealet som følge av økt trafikk. Stien sørger for at flokkdyret "mennesket" holder seg på stien og man unngår synlige skader på natur med påfølgende ero-</p>
--	--	---

		<p>sjon. Dette har ikke vært et av tiltakene i 2012, men bør nevnes uansett.</p> <p>Bokpakke og roll-ups med informasjon om nasjonalparkene er med på å øke kunnskapen om naturarven vår – det samme gjør nasjonalparkmagasinene og annet informasjonsmateriell.</p> <p>Visitor point som ovi raishiin i Reisadalen er et naturlig utgangspunkt for turer inn i nasjonalparken. Her bidras det med tilstrekkelig og riktig informasjon. God tilrettelegging gir god og ansvarlig bruk.</p> <p>På generelt grunnlag øker kunnskapen om nasjonalparken og forståelse for dens egenverdi. Stolthet og økt bevissthet lokalt omkring verdien av internasjonalt og nasjonalt viktige områder bidrar til ivaretagelse av naturen for ettertiden.</p>
--	--	--

6.3 Hovedmål II: Kunnskap og formidling

6.3.1 Kunnskapsutviklings- og formidlingstiltak

Kunnskapsutvikling og formidling er sentrale målsettinger i Naturarven som verdiskaper. I den forbindelse er det i rapporteringen stilt spørsmål om hvilke kunnskapsutviklingstiltak som har vært gjennomført i 2011 og 2012. Oversikten i Tabell 20 viser at det samlet sett gjennomføres et bredt spekter av kunnskapsutviklingstiltak. Hovedtyper av kunnskapsutviklings- og formidlingstiltak som gjennomføres, er som følger:

- ◆ Gjennomføring av fagsamlinger rettet mot både bredere og mer avgrensede målgrupper
- ◆ Gjennomføring av temakvelder/fagdager/tematurer
- ◆ Utarbeidelse av faktaark, plansjer, skilt, håndbøker, fagbøker og annet informasjonsmateriell
- ◆ Etablering av informasjonssider på internett
- ◆ Arrangering og deltakelse på seminarer og konferanser
- ◆ Sammenstilling av faglitteratur
- ◆ Gjennomføring av registreringer, kartleggingstiltak og analyser
- ◆ Presentasjoner av prosjektet i ulike fora
- ◆ Etablering og gjennomføring av ulike kurs, også kompetansegivende kurs
- ◆ Deltakelse i FoU-prosjekter

- ◆ Bruk av coacher i arbeidet med produktutvikling
- ◆ Etablering av produktverksteder
- ◆ Utarbeidelse av undervisningsopplegg i grunnskolen
- ◆ Arrangering av konferanser
- ◆ Bruk av media
- ◆ Etablering av utstillinger

Kunnskapsutviklings- og formidlingstiltak er et selvstendig mål i programmet. Inntrykket er at fokuset på kunnskapsutviklings- og formidlingstiltak har vært økende gjennom prosjektperioden. Vi har også tidligere sett at gjennomførte tiltak som ikke har vært en del av prosjektplanen, retter seg mot tiltak knyttet til kunnskapsutvikling og forankring. Dette er også et uttrykk for at behovet for slike tiltak i utgangspunktet har vært undervurdert. Dette understreker at kunnskapsutvikling blant prosjektdeltakerne og blant målgruppene som prosjektene retter seg mot, er avgjørende for å nå målsettinger knyttet til bred verdiskaping som ressurs for utvikling av livskraftige lokalsamfunn. Vi ser også at kompetansetiltakene retter seg mot et bredt spekter av målgrupper. Dette ut fra en økende erkjennelse av at mange aktører må trekke i de samme trådene dersom natur- og kulturarven skal kunne utnyttes som ressurs for bærekraftig lokal samfunnsutvikling. Det er også verdt å merke seg at det er de prosjektene som i utgangspunktet hadde den sterkeste forankringen, dvs. hadde et fundament å spille på gjennom tidligere prosjekter, som har de bredeste og mest omfattende kompetansetiltakene. Disse prosjektene synes også i større grad å klare å samhandle med et bredere spekter av aktører, som for eksempel barn og unge, ulike næringsaktører, lokale og regionale lag og organisasjoner, kompetansemiljøer og sentrale aktører på internasjonale arenaer. Prosjektet i Nord-Trøndelag utmerker seg spesielt på dette området, og prosjektet inngår nå også som en del av en regional reiselivsstrategi for hele Trøndelag. Innovasjon Norge sentralt har også uttrykt stor tilfredshet med hvordan man har arbeidet med å utvikle naturbasert reiseliv. En utfordring lokalt og regionalt er imidlertid at Innovasjon Norge ikke har virkemidler som er tilpasset reiselivsbedriftenes behov og utfordringer.

Flere av prosjektene har gitt uttrykk for at det er bra at Naturarven som verdiskaper er et langsiktig program, slik at det har vært mulig å jobbe mer langsiktig enn det som ellers vanligvis er mulig. Likevel viser erfaringene fra programmet at bygging av kunnskap, endring av holdninger og etablering av nye adferdsmønstre er prosesser som vil måtte strekke seg langt ut over programperioden. Programmet har imidlertid vært viktig for å synliggjøre utfordringer og gi innblikk i hva som kreves for lykkes.

Tabell 20 Kunnskapsutviklingstiltak som er gjennomført i 2011.

Hovedprosjekt	Kunnskapsutviklingstiltak 2011	Kunnskapsutviklingstiltak 2012
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	Det er gjennomført to fagsamlinger for bedriftene. BirdId er etablert og satt i drift med 60 fulglearter, og det er utarbeidet 10 faktaark. Man har startet på arbeidet med etablering av infrastrukturside for fugleturisme www.finnmarkbirding.no . Bedriftsrepresentanter har deltatt på eksterne	<ol style="list-style-type: none"> 1. To fagsamlinger for bedriftene. 2. Guidekurs for naturbasert tilrettelegging på Svanhovd i april. 3. Samling av norske og russiske turistbedrifter på Svanhovd i april hvor de presenterte sine bedrifter. Forslag til videre samarbeid. Dette finansiert gjennom det norsk-russiske miljøsam arbeidet, ikke Verdiskapingsprosjektet. 4. To representanter fra NOF Aust-Agder gjorde fuglekartlegginger på Varanger i bedriftsnære områder i juni/juli.

	seminarer og besøk til eksperter innen tilrettelegging for fuglefotografering av ørn. Man har et ambulerende bibliotek som sendes mellom bedriftene. Bedriftene mottar fagbøker på fagsamlingene.	5. Besøk til verneområder i Portugal og Spania for å lære om fysisk tilrettelegging i verneområder. 6. Besøk til Falsterbo Birdshow i august hvor bedriftsrepresentantene fikk innsikt i hvordan bedrifter presenterer seg på Skandinavias største fuglemesse. 7. Besøk til BirdFair i England i august hvor bedriftene fikk innsikt i hvordan Europas største fuglemesse er organisert og hvordan en kan selge seg selv på en slik messe. 8. Staffan Widstrand, direktøren for Wild wonders of Europe testet bo-, spise- og aktivitetstilbud hos prosjektets bedrifter på Varanger i mars. Ga spesi- fikk tilbakemelding til bedriftene. 9. Trond Vidar Vedum startet arbeidet med tilrettelegging av en familiesti hos BirkHusky i september.
Sykkelturisme i Nordland		
Vidda Vinn	Prosjektet er presentert i ulike sammenhenger lokalt/regionalt. Det er gjennomført kurs i steinsetting.	Presentasjoner av Vidda Vinn lokalt, regionalt og nasjonalt. I regi av delprosjektet guidekorpset: Vertskapskurs.
Villreinen som verdiskaper	Når det gjelder "Informasjon knyttet til villrein ved Høvringen og Venabu" har dette vært en del av et FOU prosjekt hvor Østlandsforskning og Gudbrandsdalsmusea har vært involvert. Her legges det opp til at resultatene også skal bidra til å øke reiselivets verter sin kunnskap og kompetanse innen tematikken. Når det gjelder Norsk villreinsenter har naturveilederne vært på kurs i metodeutvikling og en av dem har startet på utdanning innen pedagogikk. Fagkonsulentene har vært på Svalbard i forhold til erfaringsutveksling.	-Kompetansehevningskurs for vertskap. -Guidede turer med evaluering. -Formokampen. Produksjon av brosjyremateriell. -Formokampen. Internasjonal konferanse med egen sesjon, jf. tiltak Internasjonal kontakt. -Ny kunnskap i forbindelse med prosjektering - kunnskapsoverføring/tiltak for barn og ungdom (Ungdomscamp).
Skatter for fremtiden	Prosjektet har gjennomført temakvelder, temadager, tematurer og utarbeidet faktaark.	Temadager, temakvelder, naturvandring med aktuelle tema, faktaark og oppskriftsark.
Mellom fjell, fjord og folk	Det vises til tidligere svar (Tabell 15 og Tabell 17)	-Aktivitetskurs for ungdom. -Naturfotoprojekt på to barneskoler. Skoleprosjekt i Mørkridsdalen. -Seminar om Jostedalsbreen Nasjonal-

		<p>park.</p> <ul style="list-style-type: none"> -Naturfotoworkshop. -Bygdevertskurs. -Stølsseminar.
Folgefonna - vandring frå fjord til fonn	<p>Det er utarbeidet to kvar-tærgeologiske rapporter fra to av delprosjektene. Det er startet arbeid med innsamling av historisk materiale ved to andre prosjekt.</p>	<ul style="list-style-type: none"> -Innsamling av informasjon om dyre-, fugle- og plantelivet og utarbeidelse av info-skilt til hvert delprosjekt. -Innsamling at kulturhistorisk materiale i Blådalen for info-skilt. -Innsamling av kulturhistoriske materiale om pilegrimsvegen for å lage et info-hefte.
Sørnorsk Kystnatur	<p>Det er gjennomført diverse informasjonstiltak og presentasjoner. Nordbergkonferansen er arrangert to ganger, og det er gjennomført studietur. Prosjektet har vært involvert i utforming og kvalitetssikring av nye plansjer til RAMSAR områdene. Landscape ambassadors workshop - læring og utvikling, er gjennomført i samarbeid med UMB. En internasjonal studentgruppe opererte på Lista over to uker, og intervjuet grunneiere, lokalbefolkning, vernemyndigheten og kommunen. Rapport ble fra dette levert høsten 2011. Rapporten er publisert på Farsund kommunes nettsider.</p>	<ul style="list-style-type: none"> -To Nordbergkonferanser (vår og høst). -Kunnskapsbase Lister (beta-lansert). -Hummerfestival med åpent hummerklekkeri. -Søppelhytteaksjon og åpningskonsert. -Ansatt naturveileder (fulltid) på Lista fyr/Lista fuglestasjon.
Kystarven	<p>Prosjektet har registrert naturtyper og sjøfugl. Det er utarbeidet en plattform for etablering av en naturveilederstilling for kysten av Sogn og Fjordane. Det er foretatt innsektregistreringer på Værlandet og i Solund, og gjennomført kurs i lyngbrenning. Prosjektet har satt i gang en pollenanalyse av jordlaget i Sørværet Naturreservat, og gjennomført systematisk kartlegging og registrering av tilført søppel i Sørværet Naturreservat og i randsonen til reservatet. Prosjektet har informert etablerte og potensielle sauebønder</p>	<ul style="list-style-type: none"> -Vintertelling av fugl i samarbeid mellom FM og skoleelever. -Kulturlandskapsseminar i Solund. -Kurs i lyngbrenning. -Ferdigstilling av første fase av utstillinga i Norsk Sjøfuglsenter. -Diverse skolebesøk med innlagt quiss i utstillinga til Norsk Sjøfuglsenter. -Søppelregistrering i Sørværet med statistikk og analyse. -GPS-kurs for skimerkere i samarbeid med Sogn og Fjordane fylkeskommune. -Turistvertsamling på Værlandet med opplæring innen internasjonal vandreturisme.

	om utfordringene med å holde villsau eller annen utegangersau. Man har utarbeidet et eget sauekurs for lærere som ønsker å bruke sauen som innfallsvinkel i undervisninga.	
Økosystem Dokka-delta	Det er gjennomført tema-kveld om slåttemark for grunneiere. Torpa ungdomsskole har vært med på skjøtsel av orkidémyr. Det er gjennomført undervisning for 350 skoleelever i våtmark. Man har hatt utstillinger og erfaringstiltak i deltaet som har vært godt besøkt. Man har arrangert fugleturer og orkidéturer med naturveileder, og det er foretatt registreringer av naturtyper og arter.	I 2012 etablerte ØD et samarbeid med fire skoler fra Nordre og Søndre Land for å bruke naturarven i nærområde som undervisningsressurs. ØD ser på dette arbeid som svært viktig og samarbeidet skulle også eksistere og utvikles uavhengig av om skolene søkte støtte fra den naturlige skolesekken. Det ble i løpet av høsten gjennomført kartlegging av skolenes nærmiljø. På høsten holdt prosjektet arbeidsverksted i Land Art og bærekraftig utvikling i skolen. Elleve lærere fra regionen deltok i verkstedet som fant sted på Våten ved Dokka-deltaet naturreservat og ved elva Etna. Våtmarkssenteret åpnet verkstedet med en innføring i erfaringslære og praktiske sanseøvelser før Jan-Erik Sørenstuen, universitetslektor i kunst og håndverk ved Universitetet i Agder inviterte deltagerne til estetiske naturopplevelser gjennom bilde, ord og praktisk arbeid ved elva Etna. Tolga skole ved rektor og elevene Martin og Gaute avsluttet dagen med sin suksesshistorie om å integrere sauesanking, jegerprøve, elevbedrifter, skolehage, overnattingsturer, kortreist mat og mere i undervisningen fra 3.trinn til 10. trinn. Arbeidsverkstedet koblet naturens skjønnhet og estetiske muligheter med kunstens, skolens og økologiens utfordringer. DNV AS fikk støtte fra den naturlige skolesekken for prosjektet "Naturveiledning og skolens nærmiljø", der DNV AS blant annet skal utvikle et undervisningskonsept for naturveiledning og kartlegging av skolers nærområde. Alle fire skoler fikk først avslag på sine naturesekk-søknader. Så fikk DNV AS tilsagn på sin søknad og det negative vedtaket skolene hadde fått ble gjort om til tilsagn. DNV AS sitt arbeid er ikke avsluttet enda. Rapporteringsfristen til naturesekken er 1.mai 2013. Innovasjonskurs er gjennomført. De ansatte i DNV AS tok del i diverse kurs, elvebekkekurs, geologikurs og vann og vassdrag.
Område- og tra-	Prosjektet har klargjort	Kurs for moskusguider. På slutten av

fikkutvikling rundt Dovrefjell	og gjennomført prøvekurs i vertskap. Man har innhentet artikler og ca. 40 bøker fra ledende miljøer rundt markedsføring av natur- og kulturarv, ledelse av bærekraftig reiseliv, ledelse og utvikling av naturbaserte attraksjoner, utvikling av besøksstrategier for nasjonalparker og naturbaserte attraksjoner og økonomisk utvikling rundt nasjonalparker/verneområder. Prosjektleder er i startfasen på utvikling av en fagbok, en håndbok i besøksstrategier og en håndbok i utvikling av naturbaserte attraksjoner. Disse er ment til bruk i områdene rundt Dovrefjell og andre prosjekter i programmet.	2012 har prosjektleder påbegynt arbeidet med oversettelse av rapporten "Practical, profitable and protected" som er Europarcs veiledningsrapport for bærekraftig reiselivsutvikling.
Nærøyfjorden Verdsarvpark - "Verdiskaping skjer i møtet!"	Verdsarvparken har gjennomført bygdevertkurs og videreutviklet dette med tanke på et kompetansegivende alternativ. Det er også utviklet et tilpasset kurs rettet mot reiselivsvirksomheter (førstelinetjenesten): "Aurlandsmodellen" et kompetansegivende pilotkurs (15 stp.) i "Stadbasert entreprenørskap og læring".	-Videreutvikling av vertskapskurs rettet mot/ tilpassa 1. linjetjeneste hos ulike virksomheter i regionen. -Gjennomføring av kursmodulen «Stadbasert entreprenørskap og læring» som grunnlag for ny stedsbasert næringsvirksomt (15stp.). Se: http://sjh.no/ressurscenter/2012/11/21/samling-3-i-kurset-stadbasert-entreprenorskap-og-laering-9-til-11-november-2012/ . -Økt samarbeid med barn - og ungdomskulene i Verdsarvparken gjennom ulike prosjekt; særlig mot ungdomskulene i Aurland og Lærdal. -Studieturer for tilsatte og partnere, tematiske møter og seminarer, mottak av studieturer og utveksling av erfaringer både nasjonalt og internasjonalt.
Varnjargga - Varenkinniemi- Varrangerhalvøya	Tundra schoolnet er etablert som et samarbeid med Universitetet i Tromsø. Lærere i grunnskolen i de fire kommunene er samlet i et nettverk. Det utarbeides undervisningsopplegg i samarbeid med lærerne som gjør at elever i grunnskolen kan lære om tundraøkologi og forsk-	Mulighetsstudien ble ferdigstilt i 2012 sammen med et lanseringsseminar og med etterfølgende presentasjoner av studiens innhold. Dette har vært svært viktig for utvikling av kunnskap knyttet til fuglekikking og destinasjonsutvikling.

	ning på Varangerhalvøya. Det er gjennomført en mulighetsstudie som har samlet unik kunnskap om hvordan man kan tilrettelegge for fuglekikkeropplevelser på Varangerhalvøya.	
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	<p>Magasinet Magisk ble utgitt for andre gang i 2011. Denne gangen ble det distribuert til alle husstander fra Mo i Rana til Trondheim, til sammen 101.000 husstander. I tillegg ble det trykket opp 4.000 eksemplarer til bruk på turistinformasjoner og arrangement hvor MOVOINN er representert. Målet med Magasinet er at både tilreisende og fastboende i Midt-Norge skal bli bedre kjent med naturkvalitetene i området, og få kunnskap om noe av det som foregår innenfor naturbasert reiseliv i regionen. Etter en oppsummering av erfaringene så langt, mener styringsgruppen at det er fornuftig å se på alternativ kunnskapsformidling i 2012. Trykk og distribusjon av papirmagasin koster mye penger. Det vurderes som sannsynlig at man for det samme beløpet kan få mye mer igjen ved å f.eks. produsere små filmklipp og lysbildeserier. Dette vil kunne gi et mye større nedslagsfelt, også internasjonalt. Det er vist til små filmklipp fra området som er lagt ut på YouTube, som har hatt 20-30 000 treff.</p> <p>Det er etablert et nytt delprosjekt "Bærekraftig naturbasert reiseliv" i 2011. Formålet har vært å hjelpe aktører med produkter/aktiviteter innen-</p>	<p>-Fotokurs for aktører på produktverksted i regi av Wild Norway.</p> <p>-Utarbeidelse av grunnlagsdokument som vurderer det reiselivsfaglige potensialet i Trongfossen i Namsskogan kommune. Utarbeidet av Naturarven på etterspørsel fra Miljøvernvedlingen i NT i forbindelse med behandling av konsesjonssøknad for utbygging av Trongfossen til kraftproduksjon.</p> <p>-Hjemmesiden til Wild Norway: http://wild-norway.com/.</p> <p>- Bloggen til Wild Norway: http://blog.wild-norway.com/.</p> <p>-Wild Norway og Birdwatching Trondheimsfjord har innledet samarbeid med Wild Scotland og West Highland College i Scotland (Adventure studies) om kunnskapsutvikling innenfor bærekraftig naturbasert reiseliv</p> <p>-Produktverksted/produktutviklingskurs gjennom Wild Norway.</p> <p>-Adventure-seminar i samarbeid med Trøndelag Reiseliv og Midtnorsk natur.</p> <p>-Konferanse "Bærekraftige destinasjoner" på Røros vinter 2012.</p> <p>-Deltakelse på ITB - Berlin, sammen med Trøndelag Reiseliv.</p> <p>-Deltakelse på NTW.</p> <p>-Sammen med Trøndelag Reiseliv.</p> <p>-Deltakelse på ATTA World Summit - Luzern, sammen med aktører i Wild Norway.</p> <p>-Jevnlig kontakt med internasjonalt nettverk for kunnskapsutveksling.</p> <p>-Deltakelse på Fylkesmannens 3 mobiliseringssamlinger for matreiselivsbedrifter.</p> <p>-Rovdyrskole på Namsskogan Familiepark og undervisningsopplegget "Å leve med rovdyr" ved Lierne nasjonalparksenter.</p> <p>-Opplegg for barnehager og skoleklasser knyttet til informasjons- og fugleforingsposter på Levanger, Verdal og</p>

	<p>for temaet bærekraftig naturbasert reiseliv med den økonomiske verdiskapingen. Prosjektet erfarer at dette ofte er den mest kritiske faktor for små reiselivsbedrifter. Alle delprosjektene i MOVOINN skal nyte godt av erfaringene som høstes gjennom dette delprosjektet. Delprosjektet har underveis tatt navnet "Wild Norway" og har allerede høstet mange, gode erfaringer. Prosjektet benytter allerede etablerte aktører innenfor spesielle nisjer som coacher for nye aktører som vil utvikle produkter inn mot både det nasjonale og det internasjonale markedet. Dette har igjen ført til nye samarbeidskonstellasjoner og nye produktmuligheter som kan utvikles kommersielt fram i tid.</p> <p>Gjennom produktverkstedet samler Wild Norway aktører for å bli kjent med hverandre, og diskutere produktideene sine med hverandre og erfarne coacher, og derigjennom stå bedre rustet til å utvikle produkter i tråd med det markedet ønsker. Det er utviklet et godt internasjonalt kontaktnett, delprosjektet har deltatt på en internasjonal messe for bærekraftig opplevelsesturisme (ATTA) og det er etablert tett kontakt med både Trøndelag reiseliv og Norsk Økoturismeforening. Samarbeidet med disse aktørene anses som svært viktig videre i prosjektperioden. Målet er at Norsk Økoturisme og Wild Norway kan samhandle under Adven-</p>	<p>Stjørdal.</p> <ul style="list-style-type: none"> -Namsskogan Familiepark arbeider med figuren Mikkelita Fjellrev. Målet er å bruke Mikkelita Fjellrev til å utvikle formidlings- og opplevelsesprodukt rundt fjellrev og rovdyr. -Namsskogan, Lierne og Røyrvik har gjennom Namsskogan Familiepark sin satsing startet arbeidet med felles nettportal for "Rebellas Børgefjellunivers". Kan benyttes til å formidle både generell naturkunnskap og informasjon om opplevelsesprodukter i området. -Ferdigstillelse av Destinasjon Dærga (del 1). Informasjon om sørsamisk kultur og tradisjon og reindrift i fortid og nåtid. -Vandreutstillingen "Mather Ahka», en utstilling av tre søstre Wilks og tre kvinner Tapió, som har urmoderen i sørsamisk kultur som tema. Presenteres gjennom duodji (sløyd/handverk), bilder, dikt samt tradisjonsplagg i ny design. -Kunstscole for barn. -Kurs i Smykkedesign . -Naturarven, og da Rovdyropplevelser, er tema for bacheloroppgave for to studenter ved HiNT. Oppgaven skal være ferdig mai 2013. Naturarven har involvert studentene og formidlet informasjon om arbeidet i prosjektet.
--	--	--

	<p>ture Travel World Summit i Sveits i oktober 2012. I forbindelse med deltakelsen på ATTA ble det etablert et nettsted - www.wild-norway.com - som har gitt trønderske adventure-produkter og prosjektet et internasjonalt utstillingsvindu. Ellers vises til at de fleste tiltak i prosjektet omfatter både kunnskapsutvikling og tiltak for å bedre ivaretagelsen av naturarven.</p> <p>MOVOINN har også vært representert ved flere andre, store konferanser som man mener har hatt relevans for arbeidet i prosjektet. Den siste var konferansen på Røros om "Bærekraftige destinasjoner". Birdwatching Trondheimsfjord har deltatt på Nordbergkonferansen med foredrag om prosjektets arbeid for å utvikle fugleturismen rundt Trondheimsfjorden. Delprosjektet har også tatt initiativ til å samle alle fugleprosjektene under Naturarven i et eget nettverk, "Birdwatching Norway".</p> <p>Det sørsamiske prosjektet på Snåsa tok i februar 2011 imot 35 elever og 15 lærere fra videregående skoler i Spania, Belgia, Tsjekkia og Olav Duun videregående skole i Namsos. Dette var gjennom et EU-prosjekt "Utopia". Her fikk søstrene Wilks sammen med Bernt Arvid Jáma i "Rein og Godt" fin anledning til å praktisere både kunnskapsformidling og servering av samisk tradisjonsmat som de har jobbet med gjennom Natur-</p>	
--	--	--

	<p>arven. Besøket fikk behørig omtale i lokalavisene. Søstrene Wilks har laget flere formidlingskonsep-ter gjennom Naturarven. Som eksempel kan nevnes "Samisk eldreomsorg i norsk institusjon", "Samiske barns oppvekst i reindrift", "Duedtie - fra tradisjon til ny design". De har også laget og prøvd ut fire forskjellige kursopplegg bl.a. innenfor mønsterkonstruksjon og tradisjonssøm. Søstrene Wilks har gjennom Naturarven hatt anledning til å jobbe tett opp mot Visit Sapmi. Her har de laget en utstilling som viser hvordan en med kulturtradisjonen som utgangspunkt kan få til nyskaping og næringsutvikling. Den samiske kulturarven er basert på naturkunnskap. Det er laget en temautstilling med utgangspunkt i arven fra Madterahka - urmoderen i samisk mytologi. Den viser hvordan kunnska-pen gir liv til ny design av produkter. Utstillingen består av kunsthåndverk, klesdesign, poesi og billedkunst. Utstillingen er et samarbeid mellom tre kvinner Wilks i Norge og tre kvinner Tapio i Sverige. Det er en vandretutstilling som skal vises både i Norge og Sverige (sommeren 2012 er den å se på Saemien Sijte på Snåsa.)</p> <p>Destinasjon Dærga har laget ferdig "Reinens kalender" og beskrevet de 8 årstidene innenfor reindriften. Plakat og informasjon skal settes opp bl.a. på den temabaserte naturstien på Dærga sommeren 2012.</p>	
--	---	--

	<p>MOVOINN har kontakt med en student på naturforvalterlinjen på Høgskolen i Nord-Trøndelag som ønsker å skrive bacheloroppgave på temaet rovdyropplevelser. Studenten har tidligere en bachelor fra reiselivsfag. Dette er et interessant spor å følge, og vedkommende ble bl.a. invitert til konferansen "Rovdyr i opplevelsesnæringen" for å bli bedre kjent med prosjektet og deltakerne. Dette er også et viktig tiltak for kunnskapsutvikling.</p>	
<p>Norges Nasjonalparklandsbyer</p>	<p>Prosjektet har gjennomført vertskapskurs på Geilo, blåisdag for skoleelever i Jondal, rådyrråkket i Lom, nasjonalparkinformasjon på bedrifter i Lom, nasjonalparkmagasinet på Geilo, infotavler i Vingelen, og "visitor point" på Storlsett.</p>	<p>Geilo:</p> <ul style="list-style-type: none"> -Vertskapskurs: "e veit litt meir kurs og e veit enda litt meir", en generell del og videre en fordypelse i spesielle tema. -Samlinger for «nasjonalparkambassadører» med innblikk i lokalt næringsliv, og fortellinger fra lokale kjentfolk. -Nasjonalparkmagasinet. -Infotavler ved utfartspunkt. -Skarveskola. -Prosjekt rekrutt. -Skilting. -3D modellen av nasjonalparken med infoskjerm. -Mulighetseminar. -Barnehagene har laget pølser, og lært om lokal mat. <p>Jondal:</p> <ul style="list-style-type: none"> -Utstillinger og foredrag. <p>Lom:</p> <ul style="list-style-type: none"> -Gratis brosjyrer og opplegg knyttet til Rådyrtraket i Presthaugen. -Ungt Entreprenørskap for 4. klasse (vårt lokalsamfunn). -Barske Glæder (opplegg for barneskole, Norsk Fjellmuseum). -Bokpakke og rollups til bedrifter. <p>Storslett:</p> <ul style="list-style-type: none"> -Mijøfyrtårnsertifisering av 8 nye bedrifter. -Vertskapskurs (desember 2012). -Reiselivskonferanse, 21 bedrifter. -Workshop for gründere og utviklings-

		bedrifter. -Innovasjon Norges kurs i Lønnsomme opplevelser og Bærekraft. -Reiselivsworkshop, 20 bedrifter. -Sosialt entreprenørskap i skolene, tema Trivsel i Nasjonalparkkommunen. -Forskningsdagene; omdømme, Fjellforskningsprosjektet, Landsbyen Otta. Vingelen: -Generelt vertskapskurs (Destinasjon Røros) våren 2012. -Lokalt vertskapskurs (Tolga) juni 2012.
--	--	--

Det drives mye kunnskapsutviklingstiltak i prosjektene, og det er også et økende antall prosjekter som sier at de har utarbeidet et opplegg for å sammenstille og formidle kunnskap, erfaringer og resultater fra prosjektet. I 2012 er det åtte prosjekter som sier at de har utarbeidet et slikt opplegg, og ett prosjekt som melder at de har det under arbeid. I 2011 var det kun to prosjekter som hadde gjort dette, men det var sju som hadde det under arbeid. Tabell 21 viser at opplegg for å sammenstille og formidle kunnskap, erfaringer og resultater fra prosjektet gjøres på ulike måter. Noen har innhentet statistikk og gjennomført evalueringer av ulike tiltak. Det informeres på ulike måter, men flere har løsninger hvor det formidles via internett, faktaark, håndbøker, brosjyrer, kart og husstandsaviser. Noen informerer også gjennom temakvelder, seminarer og film. I 2011 var det åtte prosjekter som sa at de brukte sosiale medier i formidlingsarbeidet. Dette antallet er økt til 11 i 2012. Hvilke sosiale medier som brukes, går også fram av Tabell 21, og vi ser at flesteparten av disse bruker Facebook, og noen har også blogg.

I Trøndelag vises det også til at satsingen er tatt inn i regionale reiselivsstrategier, dvs. at man har formidlet erfaringer og kunnskap som flere ser nytten av, og som bedrer forutsetningene for varige resultater. Her har også et utviklingselskap på Verdal (Proneo) hatt prosjektledelsen i to av delprosjektene til Naturarven i Nord-Trøndelag. Dette selskapet har også ansvar for etablereropplæring i Nord-Trøndelag. Det innebærer at det i Proneo er oppmagasinert mye kompetanse knyttet til utvikling av bærekraftig naturbasert reiseliv, som vil utvikles videre og tilbys etter at prosjektperioden er over. At man har klart å organisere og forankre erfaringene på den måten, synes å gi et godt grunnlag for videre arbeid. For videre arbeid vil det være avgjørende at man også har et opplegg for å formidle kunnskap og erfaringer også etter at programmet er over.

Tabell 21 Hvordan opplegg for å sammenstille og formidle kunnskap, erfaringer og resultater fra prosjektet gjennomføres.

Hovedprosjekt	Formidlingsopplegg	Bruk av sosiale medier
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	Dette gjøres gjennom produksjon av faktaark innen forskjellige områder som fugl som kulturfenomen, karakterarter, gode lokaliteter for å se fugl. Påbegynt arbeid med å områdebeskrive de enkelte destinasjoner. Begynt å innhente statistikk på kundetilstrømming/grupper.	
Sykkelturisme i Nord-		Aviser, internett.

land		
Vidda Vinn		Facebook
Villreinen som verdiskaper	Der er i forbindelse med guidede turer bl.a. på Formokampen foretatt evaluering med gjester som grunnlag til videre utvikling og kvalitetssikring. Meget gode tilbakemeldinger og interesse fra Reiselivet om fortsatt fokus på et slikt opplegg. I tillegg er det planer om å gjennomføre en pilot på Venabu, der det skal lages informasjonsbrosjyre for vandrere mht. villrein før og nå, kulturminner, natur etc. Her vil det bli lagt opp til spørreskjema for gjester for å evaluere effekten av et slikt tiltak i samarbeid med Gudbrandsdalsmusea. Vedr. tiltak ungdomscamp har man også foretatt nyttige evalueringer med tanke på framtidig aktivitet.	Delprosjektene er flinke til å bruke sosiale medier slik som profilering på egne hjemmesider, facebook, markedsmateriell. Hovedprosjektets egen nettside har ikke blitt nok prioritert pga. kapasitet.
Skatter for fremtiden	Gjennom presentasjon av ett og ett tema f.eks. på temadag/kveld. Utforming av faktaark.	
Mellom fjell, fjord og folk	Via nettsidene til prosjektet kommer det ut info løpende. Via nyhetsbrev kommuner det ut info sporadisk. Skoleprosjekt i Mørkridsdalen skal ende opp i læringshefte/video. Bygdevertskurs får utarbeidet kompendium om lokal kunnskap.	Facebook, vimeo.
Følgefonna - vandring frå fjord til fonn		
Sørnorsk Kystnatur	Driftsplan, kunnskapsdatabase på nett, brosjyrer, informasjonsplansjer og kart.	Facebook i delprosjekt.
Kystarven		Facebook.
Økosystem Dokkadelta		Blogg, Facebook.
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	Dette er gjort i Charterplanen hvor totalt 10 prinsipper for bærekraftig reiselivsutvikling er dokumentert og fulgt opp i etterkant DVs fra juni 2010 frem til i dag.	
Nærøyfjorden Verdsarvpark - "Verdiskaping skjer i møtet!"		Facebook.
Varnjargga - Varenkinniemi- Varangerhalvøya	Prosjektet skal jobbe aktivt med kommunikasjon i 2013. Det skal lages flere videoportretter som forteller om viktige resultater for prosjektet og bruke sosiale medier aktivt for å kommunisere ut resultater og erfaringer.	facebook og blogger.
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	Etableringen av Wild Norway. Wild Norway skal være et verktøy for å videreføre arbeidet fra Naturarven. I løpet av 2013 vil Wild Norway finne sin endelige form. Bloggen	Blogg og Facebookdelinger.

	<p>http://blog.wild-norway.com/ er opprettet, og her formidles informasjon om små og store ting som skjer både i hovedprosjektet og i delprosjektene. Adventure-seminaret i Trondheim i juni 2012 var et tiltak for å sammenstille og formidle kunnskap og erfaringer fra Naturarvprosjektet og Wild Norway. Samarbeidet med Trøndelag Reiseliv gjør at det nå jobbes med å utvikle en strategi for naturbasert reiseliv for Trøndelag. Dette kommer som et tillegg til eksisterende Reiselivsstrategi (som er felles for begge fylkene) og vil bli behandlet i løpet av 2013. Proneo (et utviklingsselskap på Verdal, som også har ansvar for etablereropplæring i Nord-Trøndelag) har hatt prosjektledelsen i to av delprosjektene til Naturarven i Nord-Trøndelag. Det innebærer at det i Proneo er oppmagasinert mye kompetanse knyttet til utvikling av bærekraftig naturbasert reiseliv. Denne kompetansen vil utvikles videre og tilbys etter at prosjektperioden er over. Erfaringene er eller dokumentert gjennom årlige rapporter til Telemarksforskning.</p>	
<p>Norges Nasjonalparklandsbyer</p>	<p>Arbeidsgruppa (prosjektkoordinator og de 5 lokale koordinatorene) bruker Dropbox for å dele dokumenter. Videre har arbeidsgruppa en egen lukket gruppe på Facebook som brukes til å gi meldinger, kommunisere, diskutere og dele informasjon. Alle i arbeidsgruppa er på SKYPE, men denne audiovisuelle muligheten for kommunikasjon ble ikke tatt i bruk i 2012. Arbeidsgruppa gjennomfører også egne workshops flere ganger i året. Styringsgruppe og arbeidsgruppe gjennomfører også workshops sammen inntil 4 ganger i året. Her inviteres gjerne eksternt kompetanse som kan bidra til at tiltakene får best mulig resultat. Workshops og styringsgruppemøter legges til de forskjellige landsbyene når det er mulig. Lokalt ivaretas dette av landsbyråd og lokal styringsgruppe. Flere tiltak har overføringsverdi, eks. kompetanseprogrammet for barn og unge, vertskapskurs, ambassadør-program, Vingelen Turist prosjekt (nettverk, arbeidsmodell), elsykkelprosjekt, Landsbybedrifter mm.</p>	<p>Facebook.</p>

Dersom man skal gjennomføre et målrettet formidlingsarbeid, er det viktig å være bevisst hvilke målgrupper man retter seg mot. Tolv av prosjektene har pr. 2012 utpekt spesielle målgrupper med tanke på formidling og kompetanseheving (jf. Tabell 22). I 2010 var det elleve prosjekter som hadde pekt ut slike målgrupper. Målgruppene som trekkes fram, i er stor grad sammenfallende med tidligere rapporteringer, men flere prosjekter synes å være mer konkret i forhold til hvilke målgrupper som er av interesse og hvordan de skal nås. Med utgangspunkt i det arbeidet som er utført, har man også mer å formidle. Enkelte har f.eks. filmer med utgangspunkt i delprosjektene. En del av formidlingsarbeidet går på å informere om og skape bevissthet om kvaliteter og verdier til et bredt spekter av målgrupper, både kommuner, reiselivsaktører, nasjonalparkforvaltere, andre næringsaktører, grunneiere, skoler og besøkende. Mange tiltak dreier seg om ulike former for kurs for å øke kunnskapene om naturarven og opplæring i forhold til hvordan kvaliteter knyttet til naturarven skal formidles. Utvikling av en god vertskapsrolle vil være av avgjørende betydning for alle prosjekter som retter seg mot reiselivet på en eller annen måte. Flere har kurs for lærere og involverer elever i konkrete tiltak. Det siste er tiltak som er viktig som et ledd i realisering av langsiktige målsetninger. I mange av prosjektene er formidlingsaktivitetene rettet mot aktører lokalt i områdene, hvor målet er å styrke kunnskapene og kompetanse som grunnlag for å bruke naturarven som utgangspunkt for verdiskaping og utvikling. I prosjektet i Nord-Trøndelag har man, gjennom delprosjektet "Wild Norway", spesielt rettet blikket mot utenlandske turoperatører innenfor adventureturisme. Formidling og kompetanseheving har derfor vært konsentrert om lokale reiselivsaktører og turoperatører både nasjonalt og internasjonalt. Dette dreier seg om en samlet markedsføring og profilering av mindre bedrifter som baserer seg på naturbaserte reiselivsopplevelser i regionen. Erfaringene fra dette prosjektet vil være av spesiell interesse for arbeidet med økonomisk verdiskaping også for de andre prosjektene som er med i programmet.

Ellers er det verdt å merke seg at formidling inngår som en sentral del av den brede verdiskapingsstrategien i mange av prosjektene. Mange av forretningsideene omfatter guiding, tilrettelegging for økt bruk av naturen, godt vertskap som inkluderer formidling av kunnskap, og opplevelser av ulike sider ved naturarven og bruken av denne. Dette omfatter næringsaktiviteter som i seg selv kan bidra til å skape økt forståelse for naturverdiene og økt oppslutning om bevaring av disse.

Tabell 22 Målgrupper og formidlingskanaler

Hovedprosjekt	2011	2012
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	Viktige målgrupper er de ansatte i turistbedriftene som trenger kompetanseheving. Prosjektet har fokusert på dette bl.a. gjennom arbeidet med BirdId. Ellers oppfordres det til individuelt tilrettelagt kompetanseutvikling der det finnes interesse og kapasitet.	-Ansatte i turistbedrifter, arts-kunnskap på fugl, nettbasert -BirdId: Ansatte i turistbedrifter, kunnskap om andre bedrifters tilbud. -Fagsamlinger: Ansatte i barnehage, skole og eldrecenter. Lære om det lokale fuglelivet gjennom drift av foringsplasser for fugl i institusjonen, veiledning fra prosjektet -Ansatte i turistbedrifter: kunnskap om gode fugleområder i regionen, faktaark. -Ansatte i turistbedrifter: markedsføring av naturbaserte produkter, besøke Birdshows.

		<p>-Kommunestyre og bygdelag: bevisstgjøre rundt lokale naturverdier og hvordan disse kan brukes i verdiskaping, foredrag i møter.</p> <p>-Pedagogiske institusjoner, bevisstgjøre rundt lokale naturverdier og hvordan disse kan brukes i verdiskaping, forelesninger og praktisk arbeid.</p>
Sykkelturisme i Nordland		<p>-Skoleklasser.</p> <p>-Grupper som ønsker guidede turer (det skal utdannes nasjonalparkverter og nasjonalparkambasadorer som vil kunne bistå med dette). Dette vil bli gjort sammen med Nordland Nasjonalpark.</p>
Vidda Vinn	<p>Viktige målgrupper som trekkes fram er innbyggere i kommunene som ser en framtidig næringsvei innen guiding, eksisterende reiselivs/guidebedrifter, offentlig ansatte som arbeider med reiseliv og barn og unge. Hyttefolk, innbyggere og turister er viktige målgrupper for formidlingen langs turveiene. De viktigste formidlingskanalene for å nå disse er e-post, annonser eller artikler i lokalavisa med informasjon om tilbud og kurs i regi av delprosjektet Guidekorps Øvre Telemark. Facebook-gruppa til Vidda Vinn er også en viktig formidlingskanal.</p>	<p>Viktige målgrupper er innbyggere i kommunene som ser en framtidig næringsvei innen guiding, eksisterende reiseliv/guidebedrifter. De viktigste formidlingskanalene for å nå disse er e-post, annonser eller artikler i lokal-avisa med informasjon om tilbud og kurs i regi av delprosjektet Guidekorps Øvre Telemark. Facebook-gruppa til Vidda Vinn er også en viktig formidlingskanal.</p>
Villreinen som verdiskaper	<p>Når det gjelder målgrupper for formidling er barn og unge valgt som hovedfokusgruppe. I forbindelse med tiltakene på Høvringen og Venabu er det spesifikt tatt utgangspunkt i de turistkategoriene som allerede bruker området for å styrke tilbudet til disse. Målsettingen er m.a. både å øke besøket gjennom flere tilbud og å øke kvaliteten på oppholdet for de som allerede bruker bedriftene. I forhold til kompetanseheving er det fokus mot reiselivet og deres vertskapsrolle. Det innebærer at reiselivets førstelinje-</p>	<p>-For tiltak rettet mot ungdom var målet ungdom mellom 18-25 år. Viktige formidlingskanaler er bruk av nettet, sosiale medier, munn til munn, skoler og ungdommens fylkesting.</p> <p>-Tiltak rettet mot turister/reiselivsbedrifter/aktuelle guider /innbyggere (framtidig kompetanse og næringsutvikling)-</p> <p>Formidlingskanaler: God dialog/utveksling, personlig formidling, installasjoner, anlegg, natur, teknologisk utvikling med tilrettelagt mobilapp-løsning i dekningsnsvake områder (unngår skilting), hjemmesider lokalt, regionalt, nasjonalt, infomateriell/brosjyre.</p>

	tjeneste/vertene skal få en økt kompetanse i forhold til villrein, villreinfangst, naturmiljø og verneformål.	
Skatter for fremtiden	Viktige målgrupper er skoler, lokalbefolkningen og næringsaktører.	-Befolkningen i de ulike landsdelene. -Bedrifter/næringsaktører som bruker tradisjonskunnskap i sin virksomhet. -Skoler – formidling av tradisjonskunnskap. -Beste formidling skjer ved tilstedeværelse i lokalsamfunnet.
Mellom fjell, fjord og folk		
Følgefonna - vandring frå fjord til fonn	Viktige målgrupper er barn og unge, innbyggerne generelt og tilreisende. Informasjonskanalene omfatter i hovedsak skilting og utarbeiding av skriftlig informasjonsmateriell	
Sørnorsk Kystnatur	Delprosjektene dekker ulike målgrupper (reiselivsaktører, andre næringslivsaktører og grunneiere). Formidlingskanaler er konferanser, kurs, workhops, lokalaviser og internett.	
Kystarven	Skoleelever er en viktig målgruppe som nås gjennom involvering i aktiviteter (fugletelling, søppelrydding og løyperydding med mer). Videre er det tilbud om kurs for lærere (sauen i undervisninga). Facebook, Norsk Sjøfuglsenter, Naturskolen på Værlandet og Norsk Kystkulturakademi i Solund er viktige formidlingskanaler. Sauebønder er målgruppe som nås gjennom målrettet kursing om villsauhold, lyngbrenning mm. Informasjonen blir spredd gjennom landbrukskontorene og faglagene. Videre er det etablert kurs for turistverter som fokuserer på utvikling av vandreturisme og naturformidling. Det er også kurs i matlaging basert på villsau, samt kurs i å lage opplevelsesprodukter av villsau. Prosjektet benytter reiselivsorganisasjonene til å nå ut	-Skoleelever: Disse når vi gjennom direkte involvering i aktiviteter (fugletelling, søppelrydding, løyperydding, sjøfuglquiss mm) og undervisning (sauekurs for lærere, sjøfugl som tema i undervisninga mm). Etterhvert er det ønskelig at Naturskolen på Værlandet, Norsk Kystkulturakademi i Solund og utstillinga på Norsk Sjøfuglsenter i Værøyhamna kan utvikles til gode formidlingsarenaer. Det arbeides også for å få Norsk Sjøfuglsenter autorisert som naturinformasjonssenter med egen naturveileder som kan jobbe i forhold til skolene i regionen. -Sauebønder: Målrettet kursing om villsauhold, lyngsviing mm. Informasjon spredd gjennom landbrukskontorene og faglagene. -Turistverter: Kurs i utvikling av vandreturisme og naturformidling. -Man samler etterhvert de mest motiverte i et prosjektarbeid omkring utvikling av kystvandring, slik at man i fellesskap kan utvikle

	med informasjon. For lærere er det holdt sauekurs på Norsk Kystkulturakademi og naturfagkurs på Naturskolen på Værlandet. Informasjon blir også spredd gjennom Skuleregion HAFS og rektormøte i Skuleregion HAFS.	produktpakker. -Lærere: Sauekurs, Naturfag-kurs mm.
Økosystem Dokkadelta	Viktige målgrupper er grunneiere, skoler, hyttefolk og reiselivsbedrifter. Det er utarbeidet infohefter, kart over erfaringsstoler og opplegg for naturveiledning. Lærere som kurses sertifiseres. Det drives veiledning i erfaringsfelt og den viktigste formidlingskanalen er naturveiledere.	-Naturveiledning for lærere og elever. -Innovasjonskurs for bedrifter og prosjektledere. -Temakvelder/tematur/kurs for familier, grunneiere, spesielt interesserte. -Slåttemark, blomstertur, 1. mai tur. -Iskunst på Verdens Våtmarksdag og opplevelse av naturrommet Dokkadeltaet naturreservat vinterstid. -Kajakk og vannopplevelse på den Nordiske Våtmarksdagen De viktigste formidlingskanalene har vært å arrangere arbeidsverksteder, temadager/kvelder, kurs og undervisningsopplegg for skoleklasser. Det er holdt arbeidsverkstedet Land Art for pedagoger, erfaringsstoler i Økosystem Dokkadelta for kunstnere og håndverkere, våtkurs og slåttekurs for alle interesserte. Det har vært et mål å gjennomføre kursene i sitt rette miljø. Land Art ble gjennomført ved elva Etna. Våtkurset i Dokkadeltaet og elva Etna. Slåttekurset ble gjennomført som en reell slått av en slåttemark i Etnedal.
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	Viktige målgrupper er bedrifter rundt Dovrefjell, reiselivsorganisasjoner rundt Dovrefjell, kommunene rundt Dovrefjell, Dovrefjell nasjonalparkstyre og andre prosjekter i verdiskapingsprogrammet.	1. Styret. Sakene til behandling og et par nyhetsbrev. 2. Bedriftene. Orienteringer i forbindelse med kartlegginger, tall, trafikk og tiltak. 3. Nasjonalparkforvalterne. Deltakelse på Europarckonferansen i Belgia for å lære, samt tatt med til en nasjonalpark i Nederland med samme formål.
Nærøyfjorden Verdsarvpark - "Verdiskaping skjer i møtet!"	Viktige målgrupper er eksisterende og framtidige partnere, barn og unge og bosatte i og rundt Verdsarvparken. Parken har et spesielt	Under dette punktet er det lite som har endret seg fra tidligere år. Verdsarvparken er som nevnt etablert som en langsiktig samarbeidsplattform tuftet på Parkpla-

	<p>fokus på utvikling av det verdiskapende møtet mellom fastbuande/bygdevertar og gjester. Barn/unge er målgruppe som nås gjennom deltakelse i forbindelse med gjennomføring av skjøtselstiltak, skilting mv. Prosjektet samarbeider med skolene og formidler informasjon gjennom egen nettside www.naroyfjorden.no og Facebook. Videre gjennomføres det kurs, arbeidsverksteder, seminarer, informasjonsmøter, partnermøter og parkmøter. Det er utarbeidet informasjonsbrosjyre, turbok (Opptur Nærøyfjorden) og turkart.</p>	<p>nen sine strategier og målsetninger. Med grunnlag satsingsområdene stedsformidling, vertskapsutvikling og læring er fremdeles dette viktige målgrupper:</p> <ul style="list-style-type: none"> -Nåværende og framtidige partnere. -Barn og unge. -Busette i og omkring Verdsarv-parken. -Sesongpersonell -Gjester <p>Kanaler er:</p> <ul style="list-style-type: none"> -1:1 - det verdiskapende møtet mellom fastboende/ bygdevertar og gjester. -barn/ unge som deltar ved gjennomføring av skjøtselstiltak, skilting mv (samarbeid med skolene - leirskole). -nettsiden www.naroyfjorden.no og Facebook. -kurs, arbeidsverksteder, seminar -informasjonsmøter/ partnermøter/parkmøte. -egen informasjonsbrosjyre. -turbok slik som f.eks. "Opptur Nærøyfjorden" og turkart. <p>I 2012 er det lagt inn økt innsats på etablering og gjennomføring av møteplasser.</p>
Varnjargga - Varenkinniemi- Varangerhalvøya		<p>Målgruppene for formidling og kompetanseheving er kommunene, fylkeskommunen, Fefo, fylkesmannen, Destinasjon Varanger, grunnskoler, barnehager og innbyggere.</p> <p>De viktigste kanalene har vært mulighetsstudien, aviser, foredrag og presentasjoner. Prosjektet ønsker i 2013 å ta i bruk web og utarbeide videoportretter som kan brukes på sosiale medier.</p>
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	<p>Alle innbyggere i Midt-Norge har vært målgruppe for utgivelsen av magasinet Magisk. Barnehager og skoleklasser har vært viktigste målgruppe for etablering av foringsplasser for fugl på Levanger og Verdal. Skoleelever er målgruppen for pedagogisk opplegg med natursti på Soria Moria Camping på Verdal. Skoleelever er også målgruppe for</p>	<p>Formidling rettes mot barn, unge, lokalbefolkning generelt, mat- og reiselivsaktører i Nord-Trøndelag, aktører innenfor naturbasert reiseliv, regionalt partnerskap, offentlige myndigheter, destinasjonsselskaper, potensielle kunder både lokalt, nasjonalt og internasjonalt m.fl.</p> <p>Viktigste formidlingskanaler:</p> <ul style="list-style-type: none"> -Filmen om Naturarven og Wild Norway. Formidles gjennom

	<p>rovdyrskole i Namsskogan Familiepark (5. kl) og Lierne nasjonalparksenter (7. kl).</p> <p>Kursene i regi av søstrene Wilks retter seg mot målgruppen sørsamer.</p> <p>I 2011 har prosjektet gjennom "Wild Norway" spesielt rettet blikket mot utenlandske turoperatører innenfor adventureturisme. Formidling og kompetanseheving har derfor vært konsentrert om lokale reiselivsaktører og turoperatører både nasjonalt og internasjonalt. Formidlingskanalen er her i hovedsak www.wild-norway.com samt personlig kontakt gjennom bl.a. møter og messedeltakelse.</p>	<p>Blogg og via Facebook.</p> <ul style="list-style-type: none"> -Hjemmesiden til Wild Norway. -Foringsplasser med informasjonstavler som gir oversikt over fuglearter i området. -Rovdyrskole i Namsskogan Familiepark. Fast pedagogisk opplegg for skoleklasser i Nord-Trøndelag. Pedagogisk opplegg "Å leve med rovdyr" hos Lierne nasjonalparksenter (rettet mot barn og unge, samt tilreisende gjester). -Mobiliseringssamlinger høsten 2012 for mat- og reiselivsaktører. Formidlet gjennom annonsering og e-post. -Kurs og pedagogiske opplegg i regi av sørsamisk delprosjekt Snåsa. Personlig formidling. -Destinasjon Dærga - personlig formidling, informasjonstavler, historiefortelling. Tilbudet formidles gjennom bl.a. hjemmesiden til Visit Børgefjell.
<p>Norges Nasjonalparklandsbyer</p>	<p>Viktige målgrupper er næringsdrivende og innbyggere. Viktige formidlingskanaler har vært aviser og kurs.</p>	<p>Reiseliv:</p> <ul style="list-style-type: none"> -Turistinformasjonene. -Lokale nettsider/Nettsider destinasjonsselskap, sosiale medier. -Turstier, turkart, infotavler, skilting. -Landsbyvakt/-vaktmester. -Nasjonalparkmagasin, brosjyrer. -Tilrettelegging i sentrum (benker, badeplass, grillbu m.m.). -Landsbydag. -Helårsvert. -Konferanser. <p>Bedriftene:</p> <ul style="list-style-type: none"> -Miljøfyrtårnsertifisering. -vertskapskurs. -Landsbybedrift-kursrekke. <p>Barn og unge:</p> <ul style="list-style-type: none"> -Kompetanseprogrammet for barn og unge. -Barnas Landsby, snølekeplass, lekeplass på Trekanten. -Sosialt/Ungt entreprenørskap. <p>Innbyggere:</p> <ul style="list-style-type: none"> -Vertskapskurs.

I og med at økt kunnskap om naturarven er en selvstendig målsetning i programmet, er det i det i 2011 og 2012 stilt spørsmål om i hvilken grad naturarven har fått økt betydning som

formidlingsressurs. På en skala fra 1-6, der 1 = ikke i det hele tatt og 6 = i svært stor grad, ligger de gjennomsnittlige svarene på 4,8. Vi ser at naturarven har fått økt betydning som formidlingsressurs på ulike måter (jf. Tabell 22). Naturarven har gjennom arbeidet i prosjektene i økende grad blitt en ressurs for kunnskapsutvikling gjennom ulike former for kurs og som ledd i utvikling av undervisningsopplegg i skoleverket. Videre har naturarven fått større betydning som formidlingsressurs i profilering og markedsføring av områder og tilbud. I og med at fokuset på naturarven og kvalitetene knyttet til denne har økt, ser vi også økt interesse for natur i eksisterende formidlingskanaler, f.eks. gjennom økt interesse fra media. Vi ser også eksempler på at nasjonalparksentrene får styrket sin rolle som formidlingsaktør, at etterspørselen etter kunnskap om naturen øker, og at det er behov for bedre tilgjengeliggjøring av eksisterende informasjon, bl.a. når det gjelder forskningsformidling. Sammenlignet med i 2011, synes i 2012 ulike delprosjekter og tiltak i seg selv å spille en større rolle i formidlingen. I en tidlig fase var i større grad formidlingen knyttet til prosjektet selv. Dette er en naturlig utvikling etter hvert som tiltak blir realisert.

Gjennom nye måter å formidle og oppleve naturarven på, skapes økt bevissthet, eierskap og stolthet knyttet til verdiene og kvalitetene i egne områder. Dette er viktig som grunnlag for å sikre et balansert samspill mellom vern og bruk knyttet til framtidig utviklingsarbeid. Det er klart at dette krever langsiktig arbeid som må leve videre etter at programmet er over. I Nord-Trøndelag har Naturarven blitt et begrep i Trøndersk reiselivssammenheng. Det er bl.a. arrangert Adventure-seminar for Trønderske reiselivsaktører i samarbeid med Trøndelag Reiseliv og Midt-Norsk natur. Ett av resultatene av seminaret var at det ble nedsatt en arbeidsgruppe som skal jobbe fram et forslag til Trøndersk strategi for naturbasert reiseliv. Dette har ikke vært et aktuelt tema for reiselivssatsingen tidligere, og kan være et viktig grunnlag for å bygge videre på det fundamentet som er skapt gjennom Naturarven som verdiskaper.

Tabell 23 På hvilken måte naturarven har fått økt betydning som formidlingsressurs.

Hovedprosjekt	2011	2012
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark		Prosjektleder brukes som spesialist av lokalavisa Finnmarken. Gjennom det økte arbeidet med feltbiologisk tilrettelegging i barnehager, skoler og eldresentre, gis det økt kompetanse fra prosjektet til alle disse institusjonene.
Sykkelturisme i Nordland	I de sammenhenger hvor prosjektledelsen formidler og er i kontakt med media, legges det vekt på å formidle verdier og kvaliteter knyttet til naturarven. Prosjektet er bevisst på å gjenta det samme budskapet i ulike sammenhenger. Samtidig meldes det om at Nordland nasjonalparksenter har gjort en god jobb i formidlingen av prosjektet. Saltdal kommune har i større grad enn tidligere fokusert på at kommunen er nasjonalparkkommune,	Folk ser på dette på en annen måte når de får presentert muligheten av en sykkelopplevelse hvor man kan vise frem områder med vern. Det at folk blir mye mer observant på dette og, ser dette på nært hold, bidrar til at vern ikke er et negativt ladet ord og noe man ikke ønsker å ha noe med. Det er jo et kvalitetsstempel. Prosjektet synes at man i kommunen erfarer en viss endring av oppfattelsen av vern, og at folk tenker mer på hvorfor vi er en nasjonalparkkommune og at dette faktisk er knyttet til en kvalitet.

	noe som videre har vært med på å synliggjøre at man er med i et verdiskapningsprogram.	
Vidda Vinn	Naturarven har fått økt betydning som formidlingsressurs ved at landskap og naturmiljø er gjort lettere tilgjengelig for opplevelse.	-Gjennom formidlingsopplegget på Solstien. -Landskap og naturmiljø gjøres lettere tilgjengelig for opplevelser.
Villreinen som verdiskaper	Ved Norsk Villreinsenter er naturarven som formidlingsressurs noe av kjernevirksomheten. Ved reiselivsbedriftene er dette kommet inn som en naturlig del av det arbeidet de nå gjør i forhold til å øke kvaliteten på egen formidling.	Villreinen har fått større status. Dybdekunnskap er interessant for mange, sammenhengen mellom biologi og historie er interessant, og dagens forvaltningsutfordringer er fokusert. God kompetanse på formidling av natur og kulturminner, eks. guidede turer gir en annen og større opplevelse, noe som ble evaluert fra tiltak i 2012.
Skatter for fremtiden	Ved innsamling av tradisjonskunnskap omkring naturbruk bidrar prosjektet til å skape en forståelse for hvor viktig det er med bærekraftig og skånsom bruk av vår naturarv. Skal vi i fremtiden også kunne høste av naturen må vi ha kjennskap til dens sårbarhet.	Siden prosjektet har mat og tradisjonskunnskap som fokus blir det viktig å vise at skal man høste av naturen i fremtiden må bruk av naturen foregå på en bærekraftig måte.
Mellom fjell, fjord og folk	Naturarven er brukt mer som formidlingsressurs gjennom, bygdevertskurs, naturskolen, aktivitetskurs, naturfotoprojekt, ny merking og gradering i heile kommunen. I alle disse tiltakene blir naturarven formidlet på en ny måte, enten i kraft av å være nyskapende eller i kraft av å nå ut til nye målgrupper.	Noen skoler har tatt tematikken inn undervisninga gjennom tiltak i prosjektet. Bygdevertskurset har naturarv og formidling som et hovedpunkt i sin kursrekke.
Folgefonna - vandring fra fjord til fonn	Naturarven har fått økt betydning som formidlingsressurs gjennom tilføring av økonomiske ressurser til gjennomføring av ulike tiltak og formalisering av samarbeidet med forsknings- og undervisningsmiljø.	Tilrettelegging av område, og innsamling av kunnskap om områder.
Sørnorsk Kystnatur	Det synes å være en økende lokal oppmerksomhet og stolthet knyttet til den lokale naturarven. Dette registreres bl.a. gjennom økende hyppighet av oppslag om natur i lokalavisene.	Naturveileder, nettside, hummerressurs, skjærgård profilering, kunnskapsbase, info-plansjer i Ramsar områder (under ferdigstilling). Debatt om verdiskapingskapittel i revidert forvaltningsplan for Li-

		stastrendene.
Kystarven	<p>I vandreprosjektet blir kystnaturen trukket fram som selve grunnen til å komme til Vestlandet nord for Bergen. Gjennom oppslag og annonsering i Trail Magazine formidler prosjektet dette til det britiske markedet. Samspillet med Norsk Sjøfuglsenter har satt fokus på sjøfuglen som en spesiell, men hardt pressert ressurs i vårt område. Kystlyngheiene opplever et stadig sterkere fokus, og aktivitetene som blir satt i gang, f.eks. i Solund og i Sørværet, trekker fram kystlyngheia som en unik kvalitet i området. For framtiden venter prosjektet at Kystlyngheia kan bli en profilbygger for de ytterste kystområdene i regionen.</p>	<p>Norsk Sjøfuglsenter øker attraktiviteten til Værlandet Gjestehamn. Senteret hadde ca. 1000 besøkende i åpningssesongen, men målet er å nå opp i 3000 besøkende.</p> <p>De nye turkartene gjør landskapet mer tilgjengelig for gjester, og blir derfor et særdeles viktig aktivum for reiselivsnæringen. Mange reiselivsbedrifter er derfor med på Kystvandringprosjektet i regi av Visit Fjordkysten og Kystarven. Kystarven blir benyttet som profil-element på sosiale media og logoen går igjen på alle turskilt og informasjonstavler.</p> <p>Kystarven (som blir oppfattet som et vernebasert verdiskapingsprosjekt) blir generelt positivt oppfattet i kommunene.</p> <p>Forståelsen for god forvaltning av sårbar natur har nådd ut til flere og blitt forsterket hos mange gjennom Kystarvprosjektet. Dette skyldes mye at man har fokusert på det positive som allmennheten kan oppnå gjennom god forvaltning og tilrettelegging istedenfor å fokusere på restriksjonene som følger med vernet.</p>
Økosystem Dokkadelta	<p>Prosjektet hevder at Landregionen har generelt lav "selvtillitt" til naturarvens attraksjonsverdi i området. Vassdragsnatur og våtmark oppleves nasjonalt å ha lav status både som reiselivsmål og i formidlingssammenheng. Kommunene har gjennom prosjektet fått en bevissthet om sin naturarv og vassdragsnaturen i Land. Naturarven i Land får plutselig nasjonal oppmerksomhet. Lokalbefolkningen i Land blir stolte over bildene som vises fra iskunsten i "deres" Dokkadelta. Kommunene har blitt bevist på at de trenger kompetanse for å utvikle naturarven og er villig til å investere i det.</p>	<p>Vår tilnærming til naturarven har vært å fokusere på et økosystem framfor et avgrenset naturområde med vernestatus. Dermed blir det også riktig for en skole å fokusere på utvikling av undervisningsopplegg i nærmiljøet, framfor å måtte oppsøke et vernet område for gjennomføring av uteundervisning. Kartlegging av skolers nærmiljø for utarbeiding av undervisningskonsepter og økt uteundervisning er en av oppgavene som DNV AS jobber med gjennom den naturlige skolesekken. Terskelen for lærere å ta i bruk skolens nærmiljø er langt lavere, noe som er mer økologisk, økonomisk og effektivt i tidsbruk. Det er i 2012 registrert at lærere ønsker nettopp dette men trenger hjelp med å løse oppgaven.</p>

		<p>Kunst i natur "Erfaringsstoler i Økosystem Dokkadelta" tar i bruk de små naturrom i hele økosystemet. Kommer man tilfeldigvis forbi en erfaringsstol, blir man informert om hele utstillingen (dette arbeid er påbegynt og planlagt fullført i 2013) og verdiene som ligger i vår naturarv. Et mål DNV AS og ØD har hatt i arbeidet med registrering og skjøtsel av slåttemarker i Land og Etnedal har vært å få flere grunneiere engasjert i å ta vare på sine slåttemarker på en måte som sikrer det biologiske mangfoldet. Et annet mål er å invitere mennesker til å oppleve slåttemarker med forekomst av arter som hører hjemme i vår region. Det er en estetisk, botanisk interessant og sanselig opplevelse. Tilrettelegging for dette er påbegynt og skal ferdigstilles i 2013.</p>
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	Når naturarven blir fokusert og synliggjort, og forståelsen for hvor flott og attraktivt området er, så øker etterspørselen blant både bedrifter og kunder.	<p>Det er gjort i alt fra brosjyrer til web (mangel på bevilgning til videreføring gjør det vanskelig å følge opp og vedlikeholde). Destinasjonsselskapene har reklamert for organiserte turer og aktiviteter, noe som innebærer bedre styring, samt bedre grunnlag for at guidene kan fortelle om området. Moskusguidene har fått oppdatert informasjon om området og betydningen av å ta vare på naturen i området.</p>
Nærøyfjorden Verdsarvpark - "Verdiskaping skjer i møtet!"	Verdsarvparken sin visjon uttrykt i Parkplanen er at " <i>Verdsarvparken skal utvikle eigarskap til landskaps- og kulturverdiane og aktivt fremje internasjonale verneverdiar gjennom lokal økonomisk, kulturell og identitetsmessig utvikling</i> ". Natur- og kulturarven er allerede en sentral ressurs i parksamarbeidet generelt og i formidlingsarbeidet spesielt. Fokus på naturarven er i stor grad innbakt i det daglige arbeidet enten dette skjer gjennom direkte møter, presentasjoner, nettsider, brosjyrer, infotavler, kurs- og møte-	<p>Prosjektet viser til omtalen fra 2011 understreker at dette har et langsiktig fokus. Verdsarvparken sin visjon uttrykt i Parkplanen er at "<i>Verdsarvparken skal utvikle eigarskap til landskaps- og kulturverdiane og aktivt fremje internasjonale verneverdiar gjennom lokal økonomisk, kulturell og identitetsmessig utvikling</i>". Natur- og kulturarven er allerede en sentral ressurs i parksamarbeidet generelt og i formidlingsarbeidet spesielt. Fokus på naturarven er i stor grad innbakt i det daglige arbeidet enten dette skjer gjennom direkte møter, presentasjoner, nettsider, brosjyrer, infotavler, kurs- og</p>

	virksomhet, strategiseminar mv.	møtevirksomhet, strategiseminar mv.
Varnjargga - Varenkinniemi- Varangerhalvøya	Prosjektets tiltak har bidratt til at media i større grad skriver om naturverdier i regionen.	Prosjektet har fått mye medieoppmerksomhet og det har lansert en studie som viser hvordan Varanger kan bli en sterkere destinasjon for fuglekikkere.
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	<p>Gjennom Wild Norway har prosjektet i 2011 gått opp nye veier i forhold til å utvikle det kommersielle potensialet i delprosjektene samt i andre nettverk innenfor bærekraftig naturbasert reiseliv. Arbeidet har hatt spesielt fokus på internasjonalisering av naturbasert reiseliv i Trøndelag. Prosjektet har etablert Wild Norway, noe som har blitt svært godt mottatt både blant utøvere og øvrige samarbeidspartnere. Delprosjektet skal i løpet av våren 2012 finne en fornuftig vei for det videre arbeidet. Dette må skje i nært samarbeid med Trøndelag reiseliv og andre sentrale aktører. Wild Norway ble før jul invitert av IN Nord-Trøndelag til et eget møte med reiselivsdirektøren i Innovasjon Norge for å fortelle om prosjektet og hvilke tanker prosjektet har om arbeidet og den videre satsingen. Det ble et konstruktivt møte med mange gode innspill. Tilbakemeldingene var så positive at prosjektet mener det er riktig å videreføre arbeidet: "Wild Norway er det norsk reiseliv skal være i fremtiden" (IN). Det har i løpet av prosjektperioden vært aktiv kontakt med operatører i det internasjonale markedet for bærekraftig opplevelsesturisme. Tilbakemeldingene fra utenlandske turoperatører viser at vi sitter på naturressurser og muligheter som kan få stor betydning for lokalt reiseliv hvis arbeidet gjøres riktig. Markedet for sustainable tourism - og ekte, au-</p>	<p>- Naturarven har blitt et begrep i Trøndersk reiselivssammenheng. Det er arrangert Adventureseminar for Trønderske reiselivsaktører i samarbeid med Trøndelag Reiseliv og Midt-Norsk natur.</p> <p>- Ett av resultatene av seminaret var at det ble nedsatt en arbeidsgruppe som skal jobbe fram et forslag til Trøndersk strategi for naturbasert reiseliv. Dette har ikke vært et aktuelt tema for reiselivssatsingen tidligere.</p> <p>- Filmen om Wild Norway har fått god mottakelse. Materialet skal brukes til å lage flere, små filmsnutter som aktørene kan benytte i sin markedsføring - og for å visualisere naturarvens betydning i reiselivssammenheng.</p> <p>Destinasjon Dærga har blitt åpnet, og er nå en av flere mulige opplevelsesprodukter knyttet til reiseliv i Indre Namdal og Røyrvik. Den samiske kulturen er eksotisk for både norske og utenlandske gjester. Sørsamisk kultur og tradisjon har fått en mye større plass i bevisstheten hos "vanlige folk" i Indre Namdal, og verna arter som fjellrev og snøugle, samt verna naturområder har fått en langt større plass i markedsføringen av Røyrvik gjennom bl.a. http://www.visitborgefjell.no/.</p>

	<p>tentiske opplevelser øker. Alt dette bidrar til at naturarven får status som noe mer enn en sak for "naturvernere og miljøaktivister", og at langt flere innser at dette er en verdifull, men knapp ressurs, som kan bringe inntekter til regionen om den forvaltes riktig og godt.</p> <p>Gjennom delprosjektet om Sørsamisk kultur og tradisjon har det vært en økende profilering. Forståelsen for samisk kultur og tradisjon vil forhåpentligvis øke i takt med kunnskapen. Dette kan ha betydning både i spørsmål knyttet til arealforvaltning, rovdyrpolitikk m.v. Det at man blir bedre kjent med hverandre kan også virke konfliktdempende på sikt.</p>	
<p>Norges Nasjonalparklandsbyer</p>	<p>Formidling av naturarvens verdier, spesielt nasjonalparker, er et vesentlig innsatsområde i prosjektet. Lokale kvaliteter og særpreg, og da nærhet til større vernede naturområder er bidrag til stolthet, engasjement og fellesskapsfølelse, og et viktig mål for verdiskapingen i nasjonalparklandsbyene.</p>	<p>-Generelt: Fokus har dreid fra kun vern til verdiskaping i og rundt verneområdene forutsatt ivaretagelse av verneverdiene. Dette har gjort det mye enklere å få til en god dialog mellom forvaltnings- og brukersiden. Verdiskapingsprogrammet har stilt midler til rådighet slik at tiltak som normalt ikke ville blitt gjennomført nå er det, eller vil bli det i framtida.</p> <p>-Geilo: Undervisningsopplegg direkte knyttet til nasjonalparker. Brukt i næringsssammenheng av hoteller, overnattingsteder og spisesteder.</p> <p>-Jondal: Profilering: gir effekt på nasjonalparken mht. bevisstgjøring. Blåisdag for skoleklasse gir ungdommen større følgelse av tilhørighet og kunnskap om miljøet der.</p> <p>-Lom: Tiltakene synliggjør verdien av å ha 3 nasjonalparker i kommunen. Gjennom Rådyrt-racket og Barske Glæder er fokus nettopp på naturarven. Økt for-</p>

		<p>ståelse gjennom Barske Glæder og rådyrtrakk hos elever gjennom formidlingsoppleggene som har naturarven og naturmangfold som tema for oppleggene.</p> <p>-Storslett: Tilretteleggingen åpner for bruk av områdene for skole, næring, reiseliv som formidlingsarena for kultur og naturarv. Natur og kulturarven som sådan er styrket som salgsvare.</p>
--	--	--

6.3.2 Mediedekning

Mediedekning er viktig for å synliggjøre og skape oppmerksomhet og engasjement rundt prosjektarbeidet. Alle prosjektene har hatt oppslag i lokale/regionale medier, men antallet varierer naturlig nok betydelig mellom prosjektene (jf. Tabell 24 og Tabell 25). Samlet sett ble det i 2011 rapportert om 132 oppslag i lokale og regionale aviser, men det var da ett prosjekt som ikke har oversikt over dette. Ti prosjekter rapporterte om til sammen 31 oppslag i radio, fem rapporterte om 8 TV-innslag, og åtte prosjekter rapporterte om 11 oppslag i nasjonale aviser. I 2012 har oppslag i lokale og regionale aviser økt til 300. Elleve prosjekter melder om til sammen 25 oppslag i radio, åtte melder om 17 TV-innslag, og sju prosjekter melder om 9 oppslag i nasjonale aviser. Det har slik sett vært en betydelig økning av oppslag i lokale og regionale aviser, samtidig som det også har vært noen flere TV-innslag.

Dersom media skal fungere som en god kanal for formidling og profilering av prosjektene, er det viktig å ha en strategi for mediehåndtering. Dette er et tema som også er belyst i forbindelse med de nasjonale nettverkssamlingene.

Tabell 24 Prosjekter som har hatt ulike typer medieoppslag i 2011.

	Radio	TV	Nasjonale aviser	Lokale og regionale aviser	Internett
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	1	1	1	1	1
Sykkelturisme i Nordland	1	0	1	1	1
Vidda Vinn	0	0	1	1	1
Villreinen som verdiskaper	1	1	1	1	1
Skatter for fremtiden	0	0	0	1	0
Mellom fjell, fjord og folk	1	0	0	1	0
Folgefonna - vandring frå fjord til fonn	0	0	0	1	0
Sørnorsk Kystnatur	0	0	0	1	1
Kystarven	1	0	0	1	0
Økosystem Dokkadelta	1	1	1	1	1
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	1	1	1	1	1
Nærøyfjorden Verdsarvpark - "Verdiskaping skjer i møtet!"	1	0	0	1	1

Varnjargga - Varenkinniemi- Varrangerhalvøya	1	0	0	1	1
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	1	1	1	1	1
Norges Nasjonalparklandsbyer	0	0	1	1	1
Sum	10	5	8	15	11

Tabell 25 Prosjekter som har hatt ulike typer medieoppslag i 2012.

	Radio	TV	Nasjonale aviser	Lokale og regionale aviser	Internett
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	1	1	1	1	1
Sykkelturisme i Nordland	0	0	0	0	0
Vidda Vinn	1	1	0	1	1
Villreinen som verdiskaper	1	0	0	0	0
Skatter for fremtiden	1	0	0	1	0
Mellom fjell, fjord og folk	1	0	0	1	1
Folgefonna - vandring frå fjord til fonn	0	0	0	0	0
Sørnorsk Kystnatur	1	1	0	1	1
Kystarven	0	1	0	1	1
Økosystem Dokkadelta	1	1	1	1	1
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	1	0	0	1	1
Nærøyfjorden Verdsarvpark - "Verdiskaping skjer i møtet!"	1	0	1	1	1
Varnjargga - Varenkinniemi- Varrangerhalvøya	1	1	1	1	1
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	1	1	1	1	1
Norges Nasjonalparklandsbyer	0	0	0	0	0
Sum	11	7	5	11	10

6.3.3 Kompetansebehov

Utviklingsprosjekter med fokus på ulike former for verdiskaping og med involvering av mange ulike aktører, innebærer også behov for, og tilgang på, et bredt spekter av kompetanse. At dette er tilfellet, bekreftes også av Tabell 26, hvor hovedprosjektene har angitt ulike former for kompetansebehov i 2011 og 2012. Det er verdt å merke seg at de områdene med minst kompetansebehov i 2010 var etablererkompetanse og markeds- og salgskompetanse. Det synes å være noe økende behov for slik kompetanse i 2011 og 2012. Dette har sannsynligvis sammenheng med at flere prosjekter i den første fasen av prosjektet i større grad har vært opptatt av mer infrastrukturpregede prosjekter med vekt på kartleggings- og tilretteleggingstiltak. Etter hvert som det er økende fokus på produktutvikling og økonomisk verdiskaping, er det naturlig at behovet for etablererkompetanse og markeds- og salgskompetanse blir mer synlig. Ellers er det verdt å merke seg at kompetansebehovet ikke avtar etter hvert som prosjektene går sin gang.

13 av hovedprosjektene rapporterer om at de har hatt samarbeid med spesielle kompetanseinstitusjoner i 2012. Dette er samme antall som i 2010 og 2011. Tabell 26 gir en oversikt over hvilke institusjoner dette gjelder. Flere av prosjektene har et omfattende samarbeid med ulike kompetanseinstitusjoner, og det virker også som flere av prosjektene har utvidet samarbeidet i løpet av perioden. Kompetanseinstitusjonene er viktige med tanke på å tilføre kunnskap, men også med tanke på å generere og formidle ny kunnskap, noe som vil gagne prosjektene og utviklingsarbeidet på sikt.

Tabell 26 Kompetansebehov i 2010 og 2011.

Hovedprosjekt	Prosess/prosjektleder- kompetanse		Samhandlings- kompetanse		Kulturfaglig kompetanse		Naturfaglig kompetanse		Økonomisk kompetanse		Etablerer- kompetanse		Markeds- og salgskompetanse		Annet	
	2011	2012	2011	2012	2011	2012	2011	2012	2011	2012	2011	2012	2010	2012	2011	2012
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	1	0	1	0	1	1	1	1	1	1	0	0	1	1	0	0
Sykkelturisme i Nordland	1	1	0	1	1	1	1	1	1	0	1	1	1	1	0	0
Vidda Vinn	1	1	1	1	1	0	1	1	1	1	0	0	1	1	0	1
Villreinen som verdiskaper	1	0	0	0	1	0	1	1	0	1	0	0	1	0	0	0
Skatter for fremtiden	1	1	0	0	1	1	1	1	1	1	0	0	0	0	0	0
Mellom fjell, fjord og folk	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	0	0	0	1	0	0
Følgefonna - vandring frå fjord til fonn	1	0	1	0	1	1	1	0	0	0	1	0	0	0	0	0
Sørnorsk Kystnatur	1	1	1	1	0	1	1	1	0	1	0	1	1	1	1	0
Kystarven	1	1	1	1	0	0	1	1	1	1	0	0	1	1	0	0
Økosystem Dokkadelta	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	1	1	1	0	0	0	1	1	1	1	0	0	1	1	0	0
Nærøyfjorden Verdsarvpark - "Verdiskaping skjer i møtet!"	1	1	0	0	1	1	1	0	1	1	1	1	1	1	0	0
Varnjargga - Varenkinnemi- Varangerhalvøya	1	1	1	1	0	0	1	1	1	1	0	0	0	1	0	0
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	1	1	1	1	0	1	1	1	0	1	1	1	1	1	0	0
Norges Nasjonalpark-landsbyer	0	1	0	1	0	1	0	1	0	1	0	1	1	1	0	1

Tabell 27 Oversikt over spesielle kompetanseinstitusjoner som hovedprosjektene har samarbeidet med i 2010 og 2011.

Hovedprosjekt	2010	2011	2012
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	Nordøstkompaniet i Vardø (fuglefaglig kompetanse og arkitektkompetanse knyttet til opparbeiding av skjul), Varanger samiske museum (innsamling av materiale på "Folk og fugl"), Horisont Varanger (skrivning av teamhefter knyttet til de tre internasjonalt verneverdige områdene som ligger innenfor prosjektets geografiske område).		Høgskolen i Nord-Trøndelag, Høgskolen på Hedmark, Agder naturmuseum, Oppdal kommune, Varanger samiske museum.
Sykkelturisme i Nordland	Nordland Nasjonalparksenter, SALTIN (Næringshage i Saltdal).	Nordland nasjonalparksenter, Nordland fylkeskommune (Kulturminneavdelingen) og Nordlandsmuseet.	Nordland Nasjonalparksenter, Kulturmyndighet, Nordlandsmuseet, Fortidsminneavdelingen, Jernbaneverket.
Vidda Vinn	Høgskolen i Lillehammer (kurs i interpretasjon), Norsk Villreinsenter/SNO (villreinkompetanse og naturveiledning), SNO (tilretteleggingsteam), Telemark Fylkeskommune – kulturminneavdelingen, Prokonsult AS (rådgiver offentlige innkjøp, anbudsdokument bygg og anlegg), landskapsarkitekt, Innovativ Fjellturisme.	Høgskolen i Lillehammer, NINA, Høgskolen i Telemark, Norsk Villreinsenter Sør, SNO naturveileder/oppsyn, Telemark fylkeskommune kulturminneavd., Fylkesmannens miljøvern-avdeling, Kongsberg Prosjektservice (rådgiver bygg/anlegg og offentlige innkjøp).	UMB, TØI, Høgskolen i Telemark, Telemarksforskning/VRI, Norsk Villreinsenter Sør, Statens Naturoppsyn, Kulturminneavdelinga på fylkeskommunen.
Villreinen som verdiskaper	NINA + institusjonene i styret.	Arkitektfirmaet Snøhetta, NTNU, Gudbrandsdalsmusea, NINA, Universitetet i Tromsø, Oppland fylkeskommune, Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo og Østlandsforskning.	Gudbrandsdalsmusea, Villreinsenteret, Østlandsforskning, Oppland Fylkeskommune, SNO, Lesja Kommune. I tillegg har delprosjektene en lang liste med samarbeidspartnere fra museum, Universitetet i Tromsø, Russland og Frankrike, ulike råd/nemder.
Skatter for fremtiden		Det er knyttet kontakt til det svenske NAPTEK-prosjektet og til det nyoppstartede MONA-prosjektet i SNO	Institutt for kjemi, bioteknologi og matvitenskap ved Universitetet for miljø- og biovitenskap, Sjøsamisk Kompetansesenter og RiddoDuottarMuseat, Porsanger Museum og Rørosmeieriet
Mellom fjell, fjord og folk	Breheimsenteret.	Høgskolen i Sogn og Fjordane (prosjektleder har undervist i naturbasert reiseliv og Naturarvprosjektet for studenter på reiseliv og friluftsliv). Luster Vidaregåande Skule arrangerer	Høgskolen i Sogn og Fjordane, Rockefarm AS Luster Videregående Skule, Reisemål Sogndal og Luster, SNO, Div. kunstmuseum og Sogn folkemuseum.

		bygdevertskurs i lag med prosjektet.	
Folgefonna - vandring frå fjord til fonn		Universitetet i Bergen og reiselivskontor.	
Sørnorsk Kystnatur	Agderforskning (etablering av "Kunnskapsbase Lister" delprosjektet).	Universitetet for Miljø og Biovitenskap (UMB), Agderforskning, Lista fuglestasjon, NINA (innledende samtaler).	
Kystarven	Norsk Landbruksrådgjeving i Sogn og Fjordane, Universitetet i Bergen, Lyngheisenteret på Lygra.	Bioforsk på Fureneset (felles fagmøte og faglig oppfølging på Kystlynghei), Vestlandsforskning i Sogndal (utvikling av open source sti-app for Sogn og Fjordane), Universitetet i Bergen (pollenanalyse i Sørværet, kurs i lyngbrenning, med mer.), Kystlyngheisenteret på Lygra (kurs i lyngbrenning).	Vestlandsforskning i Sogndal (utvikling av sti-app), Bioforsk på Fureneset (kulturlandskapsseminar i Solund), Kystlyngheisenteret på Lygra/ Universitetet i Bergen (lyngsviing), Visit Fjordkysten (reiselivsutvikling).
Økosystem Dokkadelta	Fylkesmannen i Oppland, Høgskolen i Telemark, KunstKulturKonzeption (Tyskland). Erfahrungsfeld Kassel (Tyskland). Erfaringslære ved Walther Sigfried Hahn, NINA, M8, Gaia Arkitektene.		Fylkesmannen i Oppland, Høgskolen i Telemark, SNO, Skoler i Land.
Område- og trafikktutvikling rundt Dovrefjell	Miljøfyrtårn/sertifisert miljøfyrtårnkonsept.	Høgskolen i Lillehammer, Europarc Consulting, Europarc Federation og BI.	1. NINA Om tall for området, deres meninger om trafikkstrømmer og farer. Ekstra mye om utvikling av villreinstamme og grunnlag for formidling: Hvorfor skal man være ekstra var med trafikk i forhold til villrein på Dovrefjell sammenlignet med andre områder? Villreinen i Dovrefjell (og Rondane) flykter 1,5 - 2,5 km ved forstyrrelse mens de i andre områder bare drar 500 meter unna. Skal være grunnlag for en brosjyre i 2013, akkurat som for moskus. Får publikum, og ikke minst bedriftene, dette budskapet så øker forståelsen. Dette er ikke formidlet før. 2. SNO naturveilederne. SNO er viktige samarbeidspartnere når det gjelder formidling. En av dem fra Hjerkin var med på feriemessen Vakantiebeurs i 2012. SNO var flink i formidling og de lærte hva de besøkende som planlegger sitt besøk spør etter. 3. Høgskolen i Lillehammer. Tidligere fagpre-

			<p>sentant for styringsgruppe ved Chartersøknaden, Thor Flognfeldt er en fast diskusjonspartner. Han ble tatt med til Europarckonferansen for både å lære og være diskusjonspartner under og etter konferansen. Han er også sparringspartner på innhold og avklaring av verdiskapingsbegrepet, som ledelsen for VSP programmet har endret i løpet av 2012 i forhold til vårt prosjekt, men ikke i forhold til andre prosjekter i samme program.</p> <p>4. BI Georg Kamfjord på BI har ved et par møter og gjennom mail vært sparringpartner på avklaring av markedsrelaterede begreper dvs. for et faglig forankret rammeverk på verdiskaping og informasjon, markedsføring og produktutvikling.</p>
Nærøfjorden Verdsarv-park - " Verdiskaping skjer i møtet!"	Aurland Naturverkstad AS, Vestlandsforskning Sogndal, Telemarksforskning, Sogn Jord- og Hagebruksskule i Aurland, Høgskulen i Sogn og Fjordane i Sogndal.	Campus Aurland (Aurland Naturverkstad, Sogn Jord- og Hagebruksskule), UMB, Telemarksforskning og Fossekall A/S.	Campus Aurland ved Sognefjorden Næringshage, Aurland Naturverkstad AS, Sogn Jord- og Hagebruksskole, Fossekall AS, UMB, Karlsens AS og Telemarksforskning.
Varnjargga - Varenkinnemi- Varangerhalvøya	Fylkesmannens miljøvernavdeling, Universitet i Tromsø, Destinasjon Varanger, Bioforsk Svanhovd.	Universitet i Tromsø og Vadsø videregående skole.	Biotope AS (Arkitektbyrå). Blått blick media (kommunikasjon), Fylkesmannen i Finnmark, Destinasjon Varanger.
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	Naturens Bästa og Svensk Ecoturismeforening (Sverige), HiNT, Rovdyrsentret på Namsskogan, Järvzoo Interregprosjekt på fjellrev, Visit Sapmi Samernas Utbildningssentrum i Jokkmokk.	Naturens Bästa i Sverige, ATTA (Adventure Travel Trade Assosiation), Francis Ford Coppola Ecolodges, Responsible Travel, Travel Traders, Høgskolen i Nord-Trøndelag, Trøndelag Reiseliv, Innherred Reiseliv, Visit Sapmi, Proneo Verdal, Innovasjon Norge både lokalt og sentralt, Norsk Økoturismeforening, Fylkesmannen i Nord-Trøndelag (landbruk og miljø), Nord-Trøndelag Fylkeskommune.	Proneo AS, Lierne Nasjonalparksenter, Joma Næringspark, Samien Sijte, Mære landbruksskole, Høgskolen i Harstad, Samidoudji Sverige, Visit Sapmi, Sintef, HiNT, Høgskolen i Lillehammer, West Highland College, Scotland (center for adventure studies), Trøndelag Reiseliv, Innherred Reiseliv, Wild Scotland, Responsible Travel, Travel Traders (Anne Marte Solberg), ATTA v/Chris Doyle, Direktoratet for naturforvaltning, Norsk Økoturismeforening, Neil Rogers Consulting, Svensk Økoturismeforening / Naturens Bästa, Norsk Ornitologisk Forening, Statens vegvesen, Avinor, kommuner Fylkesmannen i Nord-Trøndelag (landbruk og miljø),

			Nord-Trøndelag Fylkeskommune, Innovasjon Norge - lokalt samt flere utenlandskontorer.
Norges Nasjonalpark-landsbyer	Universitetet i Tromsø, Universitetet i Bergen.	Siste Skrik kommunikasjon AS.	Folgefonna Nasjonalparksenter i Rosendal, Norsk Kulturarv, Norsk Fjellmuseum, Jotunheimen og Reinheimen nasjonalparksenter, Nord-Troms studiesenter, Halti nasjonalparksenter, Innovasjon Norge, Sametinget, Fylkeskommunen i Troms og Rådet for nasjonalparksenter.

6.4 Hovedmål III: Bred verdiskaping

Et sentralt utgangspunkt for arbeidet med bred verdiskaping er at natur- og kulturarven utgjør en viktig ressurs for nærings- og samfunnsutvikling. Natur- og kulturarven har betydning for folks identitet og trivsel. Den gir steder særpreg og egenart, og den er grunnlag for lokalsamfunnsutvikling og for andre former for verdiskaping. Kultur- og naturarven er et viktig reiselivsprodukt. Reiselivsmarkedet etterspør unike opplevelser og steder med særpreg, levende kulturlandskap og stor-slått natur. Innen reiselivsmarkedet er det derfor et stort potensial for verdiskaping med utgangspunkt i kultur- og naturarven.

Et sentralt poeng med bred verdiskaping er også at økt bruk av natur- og kulturarven skal bidra til økt kunnskap og forståelse av de verdier den representerer, og at man derigjennom også skal bidra til økt oppslutning om vern og bevaring av natur- og kulturarven. Slik sett er bred verdiskaping også en utviklingsstrategi som legger avgjørende vekt på å understøtte en bærekraftig utvikling.

Gjennom bred verdiskaping legges det således vekt på å skape et gjensidig forsterkende samspill mellom miljømessig, kulturell, sosial og økonomisk verdiskaping. Et slikt forsterkende samspill vil også være en forutsetning for bærekraftig utvikling.

- Miljømessig verdiskaping innebærer å styrke kvalitetene og verdiene knyttet til kulturminner, kulturlandskap og natur. Miljømessig verdiskaping oppstår ved at disse verdiene skjøttes, holdes i hevd og bevares slik at kulturarven og natur-mangfoldet sikres. Dette oppnås blant annet gjennom god helhetlig planlegging og forvaltning av det fysiske miljø, istandsetting, tilrettelegging, skjøtsel, gjenbruk og god ressursforvaltning.
- Kulturell verdiskaping innebærer økt kunnskap og bevissthet om lokal kultur- og naturarv, særpreg, tradisjoner, historiefortelling og symboler som gir grunnlag for formidling og utvikling av en stedlig identitet og stolthet.
- Sosial verdiskaping innebærer utvikling av felles forståelse, engasjement, tillit og tilhørighet som oppstår gjennom samarbeid, samhandling, dugnad, frivillighet, fellesskap og nettverk.
- Økonomisk verdiskaping innebærer økt lønnsomhet gjennom produksjon og salg av varer og tjenester og økt sysselsetting for lokalsamfunnet, for eksempel som følge av innovasjon, merkevare- og omdømmebygging.

Bred verdiskaping har et sentralt fokus i Naturarven som verdiskaper. Programmet skal synliggjøre hvordan naturarven kan være en ressurs for både miljømessig, kulturell, sosial og økonomisk verdiskaping. Vi er i den forbindelse opptatt av både dokumentasjon av hver enkelt av verdiskapingsformene og vektleggingen og sammenhengen mellom de ulike formene for verdiskaping. Der som man skal lykkes med utviklingsstrategier forankret i bred verdiskaping, er det en forutsetning at man klarer å få til et gjensidig forsterkende samspill mellom de ulike formene for verdiskaping.

6.4.1 Miljømessig verdiskaping

I forhold til miljømessig verdiskaping har vi i rapporteringsskjemaet valgt å ha hovedfokus på hvilke miljømessige (fysiske) tiltak som har blitt gjennomført som kan bidra til å sikre naturverdiene på en bedre måte. Både i 2010, 2011 og 2012 er det stilt spørsmål om det er gjennomført regi-strerings-, skjøtels- eller andre typer forvaltningstiltak for å ivareta naturverdier i regi av prosjek-

tet. Åtte av hovedprosjektene har svart ja på dette spørsmålet i 2010, seks i 2011 og ni i 2012. Tabell 28 gir en oversikt over hvilke tiltak som er gjennomført, hvilke naturtyper og hva slags naturverdier det dreier seg om. Flere av prosjektene har gjennomført ulike former for natur- og kulturfaglige kartlegginger og registreringer. Noen kartlegginger har som formål å få økt kunnskap og natur- og kulturkvalitetene som grunnlag for forvaltning, formidling og profilering av områdene. Noen registreringer gjennomføres også som konsekvensutredninger som grunnlag for gjennomføring av eventuelle tilretteleggingstiltak. Noen har også gjennomført rydde- og skjøtelsesprosjekter med det formål å bevare og fremme både natur- og kulturlandskapsverdier på en bedre måte. For å kunne tilrettelegge og bruke naturverdiene på en måte som øker sannsynlighetene og mulighetene for at naturverdiene sikres og bevares, er det behov for kunnskap om de naturverdiene som finnes i områdene. Det er således naturlig at det er fokus på å skaffe seg oversikt over naturkvaliteter og naturverdier i en tidlig fase av prosjektene.

Tabell 28 Oversikt over registrerings-, skjøtelses- eller andre typer forvaltningstiltak i ulike naturtyper for å ivareta naturverdier i regi av prosjektet som er gjennomført i 2010 og 2011.

Hovedprosjekt	Tiltak og naturtyper 2010	Tiltak og naturtyper 2011	Tiltak og naturtyper 2012
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	Det er startet en prosess om geografisk valg av lokaliteter for tre tilrettelagte naturstier i kystnatur, frodig bjørkeskog og høgfjell. Det er også startet en prosess på å skaffe tillatelse til å tilrettelegge for begrenset turisme i et naturreservat (fuglefjell i Kongsfjordreservatet)	Det er gjennomført befaring av tilrettelegging for natursti i fuglefjell (Kongsfjord), i frodig bjørkeskog (Masjok) og i høgfjell (Tørrvatna). Det er startet kartlegging av fuglefaunaen i Tanamunningen - et 12 måneders prosjekt.	NOF'ere kartla fuglefaunaen rundt turistbedrifter på Varanger. Befaring av hekkeplass for jaktfalk på Veidnes med henblikk på å tilrettelegge for en observasjonsplass for turister.
Sykkelturisme i Nordland	NINA har utført registrering av biologisk mangfold i Saltdal kommune. NVE har laget miljøplan for Salt-dalselva, og det er startet registreringer av kulturminner langs sykkelstien.		Det er gjort naturmangfoldsanalyse for strekningen Lønsdal - Kjemåga samt en kulturminneregistrering av både Nordlandsmuseet og Nordland Fylkeskommune på samme strekning. Dette er et landskapsvernområde. Det gjenstår å se om det blir tillatt å bygge noe her. Kulturmyndighetene har også vært og sett på en tyngre traktorvei som er opparbeidet hvor det ligger et kulturminne 5 meter fra denne veien

			(fangstgrop).
Vidda Vinn			
Villreinen som verdiskaper			Registrering av massefangstanlegg på Formokampen, samt registreringer av fangstanlegg i tilknytning til forarbeid med formidlingstiltak på Venabu. Registrering av fangstanlegg på Dovrefjell. Oppland Fylkeskommune planlegger å gjennomføre en skjøtselsplan for Formokampen basert på resultat av funnene der.
Skatter for fremtiden			
Mellom fjell, fjord og folk			
Folgefonna - vandring frå fjord til fonn			
Sørnorsk Kystnatur	Rapporten "opplev fugleliv på unike Lista" angir hvilke områder som man gjennom tiltak kan tilrettelegge for fugleturisme. Rapport på botanisk mangfold på Hanager. Registrering av botanisk mangfold.	Registreringsarbeid i forbindelse med konsekvensvurdering av spanlegg i Steinsvika.	Skjøtsel av naturbeitemark og slåttemark (Lista og Hidra). Omsøkt tiltak for registrering/observasjon via fjernobservasjonsteknologi. Tilretteleggingstiltak for forsterking av villaksstammen.
Kystarven	Det er gjennomført fugletelling i enkeltreservat og på sjøen. Det er foretatt registrering av naturbeitemarker og kystlyngheiområde. Det er bestilt en komplett pollenanalyse for Sørværet Naturreservat. Videre har det blitt drevet systematisk beitesviing i Sørværet i samarbeid	Vintertelling av Sjøfugl sammen med fylkesmannen i Sogn og Fjordane. Det er gjennomført lyngbrenning i Kystlynghei i samarbeid med Mons Kvamme frå UiB. Det er foretatt registrering av Naturbeitemarker i Solund og søppelrydding i Sørværet (naturreservat med våtmark, kystlyng-	Vintertelling av Sjøfugl sammen med fylkesmannen i Sogn og Fjordane. Lyngbrenning i Kystlynghei sammen med Mons Kvamme (UiB). Søppelrydding i Sørværet (Naturreservat med våtmark,

	med Universitetet i Bergen. Det er også gjennomført omfattende ryddeaktivitet i Sørværet Naturreservat for å holde reservatet mest mulig fritt for søppel.	hei og myr). Lyngbrenning er gjennomført flere steder. Videre er det foretatt fugletelling på Rønseth (edellauvskog, NOF) og insektsregistrering i Sørværet og i Solund (Fylkesmannen).	kystlynghei og myr). Rydding av turstier - herunder noen gamle ferdselsveier.
Økosystem Dokkadelta	Det er utarbeidet skjøtselsplan (Bjørnhaugmyr (orkideer)), foretatt registreringer av elvemusling i 7 vassdrag, registrering av bever, restaurering knyttet til Øktmyrene, registrering av fiskeslag i Økosystem Dokkadelta, utarbeidet fotodokumentasjon av fiskearter i Randsfjorden, igangsatt overvåkingsprogram for Dokkadeltaet naturreservat med resultater for 2010 og det er utarbeidet tiltaksplan for elvemusling i Lomsdalselva	Det er foretatt registrering av slåttemark, skjøtsel av to slåttenger med sjeggklokke og registrering av elvemuslinger. Det er påbegynt skjøtsel av Lomsdalsvassdraget som elvemuslingshabitat. Videre er det gjennomført skjøtsel av orkidémyr, skjøtsel av solblom og registrering av nattsommerfugler. Det er laget fotodokumentasjon av alle fiskearter i Økosystemet.	Skjøtsel av slåttemark. ØD har satt i gang et registreringsarbeid av størret i Dokkaelva for å øke kunnskapen om gyteforhold i Dokkaelva for størret fra Randsfjorden. ØD og DNV har utviklet en stedegen frøblanding som har blitt brukt i et pilotprosjekt i samarbeid med Statens Veivesen. Frøblanding har blitt brukt i kantsonen (100m) av riksvei 33 og skal bidra til habitatforbedring for humle.
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell			
Nærøfjorden Verdsarvpark - "Verdiskaping skjer i møtet!"	Det er gjennomført skjøtselstiltak knyttet til kulturlandskapet. Tiltakene er forankret i skjøtselplaner/forvaltningsplan. I dette arbeidet rapporteres det også om en betydelig innsats i forhold til motivering og samordning av innsats og økonomi fra en rekke aktører.	I all hovedsak er dette framhjelp av, tilrettelegging for, samt utføring av skjøtsel knyttet til kulturlandskapet. Tiltakene har fotfeste i skjøtselsplaner/forvaltningsplan. I dette arbeidet ligger det og en ikke ubetydelig innsats i forhold til motivering for, og samordning av innsats og økonomi, fra en rekke aktører. Skjøtsel har fokus på tidligere beite- og slåttelandskap.	Innsatsen her har fotfeste i satsingsområdet på skjøtsel og tilrettelegging og utgjør i hovedsak framhjelp av, tilrettelegging for, samt utføring av, skjøtselstiltak knyttet til kulturlandskapet. Tiltakene har videre grunnlag i skjøtselplaner/forvaltningsplan. I dette arbeidet ligger det også en ikke ubetydelig innsats i forhold til motivering for og samordning av inn-

			sats og økonomi fra en rekke aktører. 1. Skjøtsel av tidligere beite - og slette-landskap. Selve arbeidet blir utført av parkpartnerne alene eller i samarbeid med andre. 2. Oppfølging av tiltaksplan for kulturlandskapet i Vestnorsk fjordlandskap.
Varnjargga - Varenkinniemi- Varangerhalvøya			
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	Det vises til at reindriften driver kontinuerlig skjøtsel av kulturlandskap ved at denne bidrar til å bevare både biologisk mangfold og trua dyrearter. På Tautra (Frosta kommune) skal det etableres en fugleobservasjonspost på Åbotneset. Ved å kanalisere fugleinteresserte besøkende til nordenden av Tautra vil sårbare områder på sørenden av øya bli avlastet og forhåpentligvis bedre ivare tatt. Dette anses både som et utviklingstiltak og (forhåpentligvis) et konfliktdempende tiltak.	Det er gjennomført registrering av områder som er interessante med hensyn til artsmangfold og tilgjengelighet: <ul style="list-style-type: none"> ◆ Ytteråsen, Elvran i Stjørdal - muligheter for fotoskjul på hønssehauk ◆ Beitlandet gård i Stjørdal, muligheter for fotoskjul på skogsfugl m.m. ◆ Dalføre fra Flora til Hegra i Stjørdal kommune, kartlegging av mulige arter for guiding og foto ◆ Flere områder i Meråker med fokus på spill med dobbeltbekkasin 	Registrering av områder som kan være interessante for birdwatching, bl.a. nye lokaliteter på Beitlandet i Stjørdal, Forra i Levanger og Sandnes, Lierne.
Norges Nasjonalparklandsbyer ³	Rydding av skog/vegetasjon rundt nasjonalparklandsbyen Lom		Skjøtsel av skog og naturbeitemark i samband med rydding og vedlikehold av turstier. Turstiene blir ryddet kontinuerlig. Fiskeplass er et godt forvaltningstiltak i samarbeid med grunneiere. I Storslett er registreringstil-

³ Mangelfull rapportering for alle nasjonalparklandsbyene.

			tak gjort i samarbeid med Halti Nasjonalparksentret og forvaltninga.
--	--	--	--

Fysiske tilretteleggingstiltak for å øke tilgjengeligheten til naturområdene er også en viktig del av den miljømessige verdiskapingen. Både i 2010 og i 2011 hadde 13 av hovedprosjektene gjennomført tiltak for å øke tilgjengeligheten av naturverdier for publikum. I 2012 er antallet økt til 14 (jf. Tabell 29). Oversikten viser at flesteparten av prosjektene har jobbet med en eller annen form for tiltak som innebærer tilrettelegging av turstier og skilting for ulike formål. Målgruppene er som oftest lokalbefolkning og besøkende til områdene, men noen har et større fokus på bestemte målgrupper, f.eks. etablering av fotoskjul for fugletittere, etablere et bedre aktivitetstilbud for besøkende på bestemte destinasjoner og tilrettelegging for handikappede. Økosystem Dokkadelta skiller seg ut med tilrettelegging gjennom kunst i natur, en litt alternativ tilnærming for å skape nysgjerrighet, opplevelser, kunnskap og forståelse av naturkvalitetene i området.

Det er verdt å merke seg at formidling trekkes fram som viktig i flere av prosjektene, og at det er fokus på å legge til rette for økt tilgjengelighet samtidig som man søker å få til kanalisering utenom de mest sårbare områdene. Flere av tiltakene har også som formål å avdempe og forebygge konflikter mellom ulike brukerinteresser. Dersom man lykkes med det, samtidig som flere tar naturen i bruk, er det også sannsynlig at bevisstheten om kvalitetene og verdiene i naturen øker. Økt forståelse for verdiene knyttet til naturarven er videre viktig for å skape oppslutning om vern av naturen. Dersom man klarer å legge til rette for økt bruk av naturen, samtidig som sannsynlighetene og mulighetene for å bevare viktige verdier knyttet til naturarven øker, har man bidratt til å nå viktige målsetninger i verdiskapingsprogrammet Naturarven som verdiskaper.

Tabell 29 Tiltak som er gjennomført for å øke tilgjengeligheten av naturverdier for publikum i 2010 og 2011. Hva slags tiltak er gjennomført, hvilke naturverdier det er fokusert på og hvem som er målgrupper.

Hovedprosjekt	Tiltak, naturverdier og målgrupper 2010	Tiltak, naturverdier og målgrupper 2011	Tiltak, naturverdier og målgrupper 2012
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	Tilrettelegging av tre forskjellige naturstier på ca 5 km hver. Hensikten er å legge til rette for besøkende fugleturister med merkede stier. Samtidig er stiene åpne for lokalbefolkning og attraktive for lokal opplæring/bruk. Prosjektet har anmodet Fylkesmannen om lov til å utrede opparbeiding av sti i Kongsfjord naturreservat (fuglefjell), hvor målgruppen er tilreisende fugleturister og tilretteleggeren er kompetente lokale bedrifter. Fylkesmannen	Etablering av naturstier. Målgruppene er fugleturister og lokalbefolkning (skole og innbyggere). Det arbeides med å tilrettelegge et stisystem i et fuglefjell i Kongsfjordreservatet. Målgruppen er betalende turister. Det kan også være aktuelt å ta med skolelever for å øke kunnskapen om naturverdien.	-Sti Ekkerøy. -Sti Masjok. -Sti Kramvik Sti + skjul. -Stabbursnes foringsplass. -Stabbursdalen nasjonalpark Karnapp.

	støtter tiltaket og har sendt saken til DN.		
Sykkelturisme i Nordland		Prosjektet tilrettelegger selve hovedtraseen og deler av denne er ferdig. Den ene delen er langs Saltdalselva som er et verna vassdrag. I tillegg er det bygget en ny vei hvor man befinner seg langs tilhørende små elver som munner ut i hovedelva. Traseen går gjennom flere våtmarksområder og nært inntil Junkerdal nasjonalpark. Det vil bli satt opp formidlingslommer langs hele traseen. Målgruppen er alle som ønsker å benytte stien.	Ca. 5 mil av sykkelstien er gjennomført. Det er utarbeidet et kart hvor man har lagt på trimkassene som er i Saltdal (29 stk.) for å synliggjøre muligheten man har med å bruke sykkelstien til disse. Målgrupper er mennesker i Saltdal, fastboende eller besøkende.
Vidda Vinn	Steinsetting av Solstien sommeren 2010 har på kort tid resultert i kanalisering av ferdsel til de mindre sårbare randområdene utenfor Hardangervidda nasjonalpark. Hardangervidda står i fokus, formidlingsopplegget langs stien er under utarbeidelse, men sannsynligvis vil både villreinen og sola være viktige naturverdier i formidlingsopplegget. Målgruppa er barnefamilier. Det arbeides også med å få til ei kobling mellom formidlinga langs stien og den naturlige og/eller kulturelle skolesekken.	Ved Falkeriset i Rauland er det etablert ny p-plass og foretatt steinsetting av sti. Naturverdiene omfatter et lett tilgjengelig høyfjellsområde og utsiktspunkt i tilknytning til områder med villrein og rikt fugleliv. Målgruppen er turister, hyttefolk og bygdefolk, spesielt barnefamilier. I tillegg er det arbeidet med tilrettelegging på to andre turveier.	-Sti og p-plass ved Falkeriset, Rauland. -Kort rundtur i Vågslid, ved E-134 over Haukelifjell. Målgruppe: Primært bilturister sommerstid, både norske og utenlandske. Ellers hyttefolk, innbyggere og regionale turister.
Villreinen som verdiskaper	Opparbeidelse av sti og utsiktspunkt på Tverrfjellet, Hjerkin. Naturverdier: Høyfjell, villrein og moskus. "Naturrestaurering" og tilbakeføring av tidligere militært skytefelt. Målgruppe: Tilreisende og lokale. Tiltaket er gjort etter kriterier for	Etablering av natur- og kultursti til Tverrfjellet (høyfjell, villrein og moskus). Utarbeidelse av guidemateriell og forarbeid til skilting ved Høvringen (høyfjell, villrein, jakt og fangst og botanikk). Målgruppe er hotellenes besøkende	-Steinlegging av sti opp mot Formokampen og del av det større Formokampenprosjektet. -Gangvei i fangstminnepark/universell utforming. Fokus kulturminner/naturmiljø- rettet mot turister/turgåere/andre.

	universell utforming. Barn og ungdom, opplegg av naturveilederne.	og lokalbefolkningen. Utarbeidelse av guidemateriell knyttet til Venabufjellet (villrein, jakt og fangst, botanikk og geologi) Målgruppen er primært besøkende ved Venabu høyfjellshotell.	
Skatter for fremtiden			
Mellom fjell, fjord og folk	Natursti og utsiktspunkt (bre, dal og de nære ting). Målgrupper er besøkende og lokale. Klatrejungel for barn.	Prosjektet viser til tidligere svar om hva som er gjennomført under delprosjekt Infrastruktur. Fokuset ligger på nærturområdene til bygdene i kommunen og naturområdene som ligger mellom bygdene. Områdene omfatter primært skogsterreng og høgfjellsområder. Målgruppen er lokalbefolkning og tilreisende turister – på sykkel eller til fots. Tiltakene er i stor grad lavterskeltiltak med noen unntak (f.eks. røde og svarte vandreruter).	Mye stimerking til "nye" og "gamle" turmål. Primært lokale nærområder og områder som grenser til verneområder. Byggetiltak som sluser brukere gjennom "nye" områder. Primært lokale nærområder. Målgruppa er lokale innbyggere og besøkende.
Folgefonna - vandring frå fjord til fonn	Sikring av tilgang til jettegryter for publikum, som er av de største i Norge	Sikring og tilgang til store jettegryter i Rullestad der målgruppa er både lokalbefolkningen og tilreisende. Etablering av parkeringsplass i Bondhus sikrer tilgang til landskapet, kvartærgeologiske fenomen og styvingsfelt for alm.	Ryddet sti til område med jettegryter og skuringsstriper i Blådalen. -Åpnet parkeringsplass i Bondhusdalen som er innfallsport til Folgefonna og til kvartærgeologiske forekomster. -Tilrettelagt lokale stein-parker i Rullestad og Langfoss med polering av steinblokker for å vise farge og struktur og formidle den geologiske historien. -Reetablert kløvsti opp Reisetelia i forbindelse med pilgrimsvegen og Bufervegen. -Etablert rasteplass i Krossdalen i forbindelse med ferdsel til Sumarskisenteret og nasjonalparken. -Målgruppa er skoler, lo-

			kalbefolkningen og tilreisende.
Sørnorsk Kystnatur	Opparbeidelse av parkeringsplass på Åna Sira. Innfallspport til Flekkefjord landskapsvernområde for turister og lokalbefolkning. Rydding av sti på Bru fjell i Flekkefjord landskapsvernområde for turister og lokalbefolkning. Start på opparbeidelse av parkering og sti til Hågåsen på Hidra i Flekkefjord landskapsvernområde for turister og lokalbefolkning. Etablering av en helhetlig plan for fugleturisme på Lista med tegning av 2 stk fuglebroer (tårn) i forbindelse med fuglefredningsområder på Lista. Dette for å etablere kontrollert ferdsel i områdene for fugleturister, vanlige turister og lokalbefolkningen.	Søknadsarbeid til sparebankstiftelsen DNB NOR. Har fått finansieringstilagn (jfr. tidligere i rapporten). Utrekningsarbeid i forbindelse med disse tiltakene med konservator og arkeolog. Naturverdier: trekkfugl, laks og annet liv i det vernede Lygnavassdraget. Målgruppe er lokalbefolkning, tilreisende turister og skoleklasser.	Bygget og åpnet første del av tursti Nordberg fort - Penne. Fokuserert på naturverdien av Nasjonalt utvalgt kulturlandskap og Landskapsvernområde. Målgruppe: tilreisende og lokalbefolkning.
Kystarven	Prosjektet er i gang med rydding, merking og klassifisering av 100 turstier i kystarvområdene. I noen kommuner er alle de 20 stiene bestemt og lagt inn på kart. I andre kommuner er ikke arbeidet med grunneieravtaler ferdig enda. I Sørværet Naturreservat er det enighet om traséen for en rundløype. Naturverdiene er kystlynghei og naturbeitemarker, men også naturlige utsiktspunkt nærmere tettstedene i regionen. Det er flere målgrupper. Lokalbefolkningen er en viktig gruppe. Gode turstier til utvalgte naturkvaliteter bygger folkehelse og kunnskap. Dagsturister i HAFS-regionen er en viktig	80-90 stier er ryddet, merket og GPS-registrerte. Informasjonstavler om stinettet er under utforming (4 store og mange små i hver kommune). Målgruppen er turgåere i lokalsamfunnet og tilreisende turister. For turløypa i Sørværet Naturreservat vil særskilt naturinteresserte turister være en målgruppe. For profilprosjektet Kystled Solund er padlere en egen målgruppe. For vandrekampanjen er lesere av Trail Magazine (britiske) ei prioritert målgruppe. For den planlagte "handicapløypa" på Værlandet er funksjonshemmede en egen målgruppe. Fokuset er	Ca. 100 stier er ryddet og GPS-registrerte. Nytt turkart for Fjaler og Hyllestad er utgitt. Noen større informasjonstavler er satt opp. En god del stier har fått startskilt eller har fått infotavle i starten. Sti inn i Sørværet Naturreservat er ferdig merket og skiltet. Egen kikkert er montert ved inngangen til Sørværet Naturreservat. Målgrupper er turgåere i lokalsamfunnet og tilreisende turister. For underprosjektet "Kystled Solund" er padlere en egen målgruppe. Kystvandringssprosjektet arbeider mot det britiske markedet for å trekke nye besøkende til området. Funksjonshemmede er en målgruppe for tilrettelegginga på Værlandet. Det er fokusert bredt på kystnatur i tilrettelegging av turstier. Det åpne kyst-

	<p>målgruppe, men turstienettet er også planlagt som infrastruktur i forbindelse med internasjonal markedsføring. Sammen med reiselivsorganisasjonene er det organisert turer til Vandrekonferanse på Lillehammer og Vandremesse i Amsterdam. Båtturister vil også være ei viktig brukergruppe. Markedsføring mot disse blir gjort gjennom Visit Fjordkysten AS sin årlige stand på båtmessa Dra til Sjøen i Bergen hvert år i februar.</p>	<p>ganske bredt, men kystnaturen betraktes her som en gjennomgående naturverdi. På Rønset i Hyllestad står edellauvskog i sentrum, men elles er kystlynghei og naturbeitemark mest sentralt. I Sørværet på Værlandet vil også myrlandskapet være en verdi.</p>	<p>landskapet og overgangen fra fjordlandskap til kystlandskap er kjerneområdet for tilrettelegging av stier.</p>
<p>Økosystem Dokkadelta</p>	<p>Tranlia vel med samfunnshus og småbåthavn er leid av DNV og bygd ut med pålebrygge for hygge, fiske, fugleobservasjon og undervisningsopplegg for elever, samt arrangement i regi av DNV. Kunst i natur "Erfaringsstoler i Økosystem Dokkadelta" har lokket mennesker ut til 13 forskjellige naturrom i hele økosystemet.</p>	<p>Folkestien fra Dokka til Dokkadeltaet åpnet 28.10.2011 Det er fokusert på historisk utvikling av landskapet, fiskearter og kulturhistorie. Lokalbefolkning på Dokka er en viktig målgruppe. Etnastien er påbegynt. Der fokuseres det på verdiene av en fredet elv. Målgruppen er turister og lokalbefolkning. Det er skiltet stier til ti erfaringsstoler og kunst i natur som fokuserer på ti forskjellige naturtyper. Hensikten er å skape turmål til lokalbefolkning og turister. Det er etablert iskunst med sti i våtmark om vinteren, og befolkningen i regionen er målgruppa. Undervisningsrom Våten er etablert med pålebrygga som er spesielt tilrettelagt for fugletittere.</p>	<p>Kunst i natur utstillingen "Erfaringsstoler i Økosystem Dokkadelta" åpnet i august 2010. Utstillingen bestod på det tidspunktet av 13 erfaringsstoler plassert i Land kommunene og Etnedal. I 2011 ble utstillingen supplert med turbokkasser. Plassering og utforming av stolene i utvalgte naturrom er med på å identifisere og kommunisere det unike ved vassdragsnaturen i Land og Etnedal. Konseptet møter kvalitetene som ligger naturen og menneskets natur. Stolene kombinerer ulike opplevelser, herunder nærhet, nysgjerrighet, undring, estetikk og mangfold. I 2012 ble det skapt fire nye erfaringsstoler. Erfaringsstol er Innsikt, Utsikt og Hensikt i Dokkadeltaet naturreservat.</p> <p>Besøksstrategien fokuserer på bærekraftig utvikling av de små naturrom med stor opplevelsesverdi i hele økosystemet og vann- og vassdragsnaturen i Land og Etnedal.</p> <p>Gjennom forståelsen av at</p>

			<p>alle naturrom har opplevelsesverdi (og ikke bare vernet natur) åpner man for en ny tilnærming til naturarven. Besøk av erfaringsstolene vil så lenge de eksisterer være en åpen invitasjon til alle mennesker - velkommen til alle døgnets tider, naturen stenger aldri.</p>
<p>Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell</p>	<p>Hovedprosjektet har bidratt til at Folldal kunne utvikle 3 ulike stier, foreta merking og informasjonsskilting samt utarbeide et relevant kartgrunnlag.</p>	<p>Rundturløypene Folldal med infoskilt om naturen i området er etablert. Det arbeides med etablering av sti og infotavler opp til Mardalsfossen. Gjennom deltagelse i interregprosjekt har man bevilgning til tiltak for at rullestolbrukere kan komme opp til utsiktspunktet. Det er også bevilget penger til løype ved utsiktspunktet på Hjerkin. Den viktigste målgruppen er besøkende til området.</p>	<p>Klargjøring av rundturløyper ved Kongsvold, som skal settes ut i livet våren 2013. Fokus: 1. Styre unna en innfallsport med mye trafikk dvs. å avlaste et annet område med press på både natur og moskusfeet. 2. La folk oppleve naturen uten at de trenger å være redd for moskus (gjesteundersøkelse ga dette signalet - ville ikke gå i naturen med moskus som farlig faktor). Målgruppe: besøkende til nasjonalparkområdet Mardalsfossen, som prosjektet har bevilget midler til, åpnet den 9. august 2012 og har økt besøket fra 4000 til vel 9000 ved åpning og totalt mere enn 11000 i løpet av sommeren.</p> <p>Siden man var usikker på ferdigstilling var det ikke noe annen markedsføring enn kun PR like før åpning.</p> <p>Fokus: Gjøre et område med stor symbolverdi og også naturverdi tilgjengelig for et større publikum. Det arbeides i tillegg med ekstra tiltak. dvs. guiding til grupper for å formidle historien rundt Norges første ulydighetsaksjon på vegne av naturen og naturens verdier. (Når man forteller at fossen var 6-8 ganger større, selv sammenlignet med full "åpen foss" fra juni – august, så skjønner de besøkende hva som er tatt bort av natur og naturopplevelser. Målgruppe: Besøken-</p>

			de fra både regionen og turister.
Nærøyfjorden Verdsarvpark - " Verdiskaping skjer i møtet!"	Istandsetting, sikring, skilting/tilgjengeliggjøring/kvalitetssikring av turs-tier og turveier i området. Tiltakene skjer med grunnlag i et utarbeidet turkart for Nærøyfjordområdet. Arbeidet blir utført i nært samarbeid med grunneiere, turlag, SNO, reiselivsvirksomheter mv. Målgrupper er gjester til området og fastboende. Målet er å gjøre verdensarven bedre og lettere tilgjengelig med tanke på å styrke tur-opplevelsen, samt legge til rette for flere aktiviteter.	Verdsarvparken karakteriseres som et relativt stort område med mange "dørheller". Istandsetting, sikring, skilting, tilgjengeliggjøring/kvalitetssikring av turs-tier og turveier er et pågående arbeid. Tiltakene skjer med grunnlag i et utarbeidet turkart for Nærøyfjordområdet samt turboka som nå er ferdig "Opptur Nærøyfjorden". Arbeidet blir utført i nært samarbeid med grunneiere, turlag, SNO, reiselivsvirksomheter mv. Målgrupper er gjester til området og fastboende. Målet er å gjøre verdensarven bedre og tryggere tilgjengelig med tanke på å styrke turopplevelsen og legge til rette for økt aktivitet og verdiskaping. Formidling er sentralt.	Verdsarven Vestnorsk fjordlandskap er en naturarv som strekker seg på ulikt vis over 4 kommuner og 2 fylker. Det er et relativt stort område med mange «dørheller». Istandsetting, sikring, skilting/tilgjengeliggjøring/kvalitetssikring av turs-tier og -veier er et pågående og prioritert arbeid. Tiltakene skjer med grunnlag i et utarbeidet turkart for Nærøyfjordområdet samt turboka "Opptur Nærøyfjorden". Blir utført i nært samarbeid med grunneiere, turlag, SNO, reiselivsvirksomheter mv. I noen av kommunene er dette arbeidet blitt forsterket gjennom innspill til utarbeidelse av sti- og løypeplaner. Målgrupper er gjester til området og fastboende. Målet er å gjøre verdensarven bedre og tryggere tilgjengelig med tanke på å styrke turopplevelsen og samt legge til rette for økt aktivitet og verdiskaping. Formidling er sentralt.
Varnjargga - Varenkinniemi-Varangerhalvøya	Det er merket en 60 km lang sti fra Nesseby til Enare. Det har vært viktig å utvikle dette prosjektet i tett samarbeid med reindriftdistrikt 6. Samarbeidet har fungert godt og reindriftdistriktet har fått påvirke løsninger som er valgt. Reindriftsutøvere har også vært ansvarlig for gjennomføring og kvalitetssikring. Prosjektet har vært uten konflikter og omtales som et eksempel til etterfølgelse. En naturverdi her har vært å ikke bruke merkestolper, men varder	Fuglekickerskjul på Barvikmyra er ferdigstilt. Det er fokusert på Barvikmyra naturreservat med våtmarksområde og hekkeområder for fugler som særskilte naturkvaliteter.	Det er bygget et fuglekickerskjul på Steilneset i Vardø. Prosjektet har bidratt til bygging av flytende fotoskjul i Båtsfjord, og har utviklet mulighetsstudien for Varangerhalvøya. Naturverdiene som er satt fokus på er arktiske sjøfugler og målgruppen er tilreisende og lokalbefolkningen.

	som merking. Målgruppa har vært vandrerere i vennskapskommunene Nesseby og Enare.		
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	<p>Det har vært gjennomført planlegging av fugletårn og fugleobservasjonsposter. Målgruppa er allmennheten. En samisk kultursti skal formidle historien om samisk kultur og tradisjon og vise hvordan samene benyttet naturen som matkammer, apotek og leveområde. Det er ikke definert spesielle målgrupper enda. Bjørnecamp i Lierne skal formidle kunnskap om freda rovdyr (bjørn) til skoleklasser, bedriftsgrupper og andre grupper. Rovdyrcamp i Namsskogan familiepark skal formidle kunnskap om rovdyr til grupper og familier. Det er lagt til rette for servering av samisk tradisjonsmat og historie på boplassen til Bernt Jáma i Lierne. Det er også tilrettelagt for å ha kjørerer på plassen. Tilbudet inngår i formidling av samisk kultur og tradisjon, og målgruppene er i første omgang lokalbefolkning og gjester til Lierne som ønsker en spesiell opplevelse. Det vil bli arbeidet videre med å definere marked. Det er lagt planer for tilrettelegging for fuglekikking på eiendommen til Klostergården på Tautra. Her regner man med at tilretteleggingen vil bidra til å avlaste de mer sårbare områdene sør på øya (fuglefredningsområde). Målgrupper er ikke definert ut over gjestene til</p>	<p>Det bygges fire fugletårn i et samarbeid mellom Naturarven og Miljøvernavdelingen hos Fylkesmannen/SNO. Det arbeides med tilrettelegging, rydding og parkering i tilknytning til fugletårnene. Målgruppen er allmennheten.</p>	<p>Bruk av viltkamera langs bjørnetrakk i Lierne for å øke attraksjonsverdien av opplevelsen og dokumentere tilstedeværelse av bjørn.</p> <p>Målgruppen er både skoleklasser og betalende gjester.</p>

	Klostergården og allmennheten.		
Norges Nasjonalparklandsbyer	<p>Det er opparbeidet sentrumssti med naturinformasjon i Storslett og Lom og Vingelen. Rydding, merking og skilting av flere turstier i Vingelen. Infoplass ved Prestfossen i Lom. Tilretteleggingstiltak for fiske på Skim i Lom. Rydding og tilrettelegging av friområde ved Tronoddbu i Lom. Grusing av totalt 900 meter sti med universell standard på Storslett. Skilting og merking av løyper/stier i Storslett og etablering av aktivitetsområde "barnas naturpark". Oppsett av informasjonsskilt/tavler ved utfartspunkt og stier/løyper i Geilo.</p>		<p>-Geilo: Parkeringsplasser til nasjonalparken, Prestholtstien, Ustedalsfjorden rundt, Geilotoppen.</p> <p>-Jondal: Rasteplasser, informasjonsskilt. Fokus på mangfold, dyre- og planteliv i nasjonalparken. Geologi-tema. Målgruppe er både folk flest og tursister/reiseliv.</p> <p>-Lom: Landsbyvakt, tilrettelegging av ny tursti, vedlikehold av turstier, rydding av gjengrodd skog og delvis beitemark.</p> <p>-Storslett: Visitors point. Besøkspunkt ved starten av nasjonalparken. Alle besøkende, men spesielt barn og unge. 10 på topp, 5 på topp og Puls. xx stier merket og GPS-sporet. Innbyggere og tilreisende. Infoskilt i hele kommunen på punkter av interesse. Innbyggere og tilreisende. GPS-logg vinterløyper. Innbyggere og tilreisende.</p> <p>-Vingelen: Stirydding og merking, lage kart/sti infotavler. Naturverdier: Kulturlandskap, fjelltopper, seteropplevelser. Målgruppe: Barnefamilier, turgåere, turister og innbyggere.</p>

I og med at kunnskap om, og forståelse av naturverdier er viktig for bevaring av naturarven i et langsiktig perspektiv, ble det i forbindelse med rapporteringen for 2011 og 2012 stilt spørsmål om det er gjennomført tiltak for å øke kunnskapen om og forståelsen for naturverdier (f.eks. infoskilt om naturtyper, guida turer, opplegg for skoleklasser etc.). Det er klart at flesteparten av prosjektene har fokus på utvikling av kunnskapsbaserte naturopplevelser. Skilting og formidling synes derfor å være en viktig del av alle tilretteleggingstiltak. I tillegg er det flere som har opplegg for formidling rettet mot aktører som man ønsker skal delta i prosjektet.

Kunnskapsbaserte opplevelser forutsetter også at de som bor og lever i områdene, og som skal tilby produkter, tilbud og opplevelser, må ha kunnskap og forståelse for både natur, kultur og historie knyttet til eget område. Mange tiltak for å øke kunnskapene og forståelsen for naturverdier er derfor rettet mot lokale aktører, guider og formidlere. Kunnskap, og evnen til å videreforme denne, er en viktig forutsetning for å kunne utføre vertskapsrollen; "å etablere det "verdiskapende møte" mellom fastboende og tilreisende", som man formulerer det i Nærøyfjorden. Skoler er involvert i betydelig grad. Erfaringene fra lignende prosjekter er at skoleverket er en kanal som er egnet for å nå fram til et større publikum. Spesielle aktiviteter som barna er engasjert i, kan

også bidra til å involvere og motivere foreldrene – og på sikt større deler av lokalsamfunnet. I 2012 virker det i større grad enn tidligere å være utarbeidet opplegg for formidling og guiding direkte knyttet til mange av de tilretteleggingstiltakene som er gjennomført. Det er naturlig at de fysiske tilretteleggingstiltakene må være på plass før man kan gå i gang med opplegg knyttet til aktiviteter, guiding og formidling.

Tabell 30 Tiltak for å øke kunnskapen om og forståelsen for naturverdier (f.eks. infoskilt om naturtyper, guida turer, opplegg for skoleklasser etc.).

Hovedprosjekt	Tiltak for å øke kunnskap og forståelse for naturverdier 2011	Tiltak for å øke kunnskap og forståelse for naturverdier 2012
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	Prosjektet har kjøpt inn netting til fuglekarnapp som er spredd på turistbedriftene. Prosjektet har startet opparbeiding av foringsplasser for fugl, 5 stk. i Pasvik, hvor det blir laget egne store planser som forteller om de artene en kan forvente. Prosjektet har fått ideen fra birdwatching Trondheimsfjord. Arbeide med oppsetting av fuglekasser.	Foredrag for Båtsfjord kommune-styre og Båtsfjord skole og Båtsfjord vgs om fuglelivet i Båtsfjord havn og Syltefjorden. Foredrag for Kongsfjord bygdelag og lokalbefolkning om verdi av naturreservat og nærområder. Bilder og tekst i lokalavisa. Hensikten er å spre små doser faktakunnskap til lokalbefolkningen om fuglelivet.
Sykkelturisme i Nordland		Infoskilt er ikke satt opp enda, dette gjøres våren 2013. Det som er spesielt planlagt for strekningen Lønsdal - Kjemåga, er ikke satt opp i påvente av dispensasjon. Her vil det bli naturinfo samt kulturminneinfo (hvordan jernbanen ble bygget i forbindelse med krigen, dette skal bl.a. Nordlandsmuseet være ansvarlig for). Målgruppen er igjen de fastboende og besøkende. Området er spesielt interessant for Nordland Nasjonalparksenter som driver utstrakt virksomhet med veiledning til skoleklasser.
Vidda Vinn	Prosjektet arrangerer kurs til halv pris i høgfjellsøkologi i samarbeid med Norsk Villreinsenter Sør og Raulandsakademiet. Det samme tilbudet gis på kurs i fuglekikking. Målgruppen er lokale formidlere. Ingen påmeldte via Vidda Vinn.	Formidlingsopplegg på Solstien, utformet av naturveilederne på Skinnarbu: - Solsekken - Plantehefte – Geocaching. Primær målgruppe er barnefamilier. Naturverdier: Fokus på de nære naturverdiene som du kan oppleve og oppdage langs stien; planter, geologi, fugl, dyreliv osv. -Solsekken: To tursekker med fem poser i hver. Hver pose inneholder en læringsaktivitet/et eksperiment som du kan gjøre ute i naturen, og som passer ekstra godt å gjøre langs Solstien. Sekkene lånes ut gratis i vognene på Krossobanen.

		<p>Det er fokusert på naturverdier som du kan oppleve i området, slik at du kan lære mer om det du ser rundt deg.</p> <p>-Plantehefte: Hefte med illustrasjoner av plantene langs stien, utarbeidet i samarbeid med Norsk Botanisk Forening. Du kan ta heftet med deg på kvar tur på Solstien, og konkurrere med en venn om hvem som finner flest ulike planter.</p> <p>-Geocaching: Det er lagt ut en geocach med historien om Solstien og sherpaene like ved Solstien. Denne er det spennende å gå på skattejakt etter, og den er spesielt rettet mot de som er ivrige i geocachingmiljøet.</p>
Villreinen som verdiskaper	<p>Stien til Tverrfjellet, samt informasjonsskilt ved parkeringsplassen. Målgrupper er skoleelever, samt de turistene som besøker området. Arbeidet knyttet til Høvringen og Venabu er flerårige prosjekt hvor grunnlaget er lagt i 2011, og som vil resultere i mer utadretta tiltak i 2012. Disse vil nå et stort antall besøkende. Fokus her vil primært være besøkende til reiselivsbedriftene i området, samt lokalbefolkningen. Gjennom deltakelse på seminarer/konferanser i regionen har prosjektet vist at villreinen, kulturminnene knyttet til utnyttelsen av denne, samt naturmiljøet den er en del av, også har en kommersiell verdi. Forutsetningen for at denne verdien også skal kunne utnyttes i fremtiden er vern og en god forvaltning.</p>	<p>-Formidling til ungdom med ustrakt friluftsliv, og hvor man brukte kompetansepersoner i formidlingen ved besøk av utvalgte steder med fokus på villrein og fangsthistorie.</p> <p>-Guidede turer for vertskap/turister/ reiselivsbedrifter - villreinarv og villreinfangst i fokus.</p> <p>-Produksjon av informasjonsbrosjyre med fokus på Villrein og fangst på Formokampen. Målgruppe: turgåere/turister/andre.</p> <p>-Gjennomføring av tiltaket Internasjonal kontakt med egen session i Finland, hvor verdiskapningsprogrammets spørsmål knyttet til forholdet bruk og vern ble tatt opp som et eget fokuspunkt, i tillegg til reinens genealogi og forholdet mellom rein og menneske i et bredt historisk perspektiv. Målgruppe: Internasjonalt faglig fellesskap under oppbygging.</p>
Skatter for fremtiden	<p>Tematur med fokus på tjæremiler er avholdt ved Stabbursnes. Målgruppen var lokalbefolkningen.</p>	<p>Under utarbeidelse: infoskilt elvemusling ved naturstier. Ellers er det under planlegging ved alle delprosjektene bruk av prosjektet inn i infoskilt i ulike stier i dets enkelte nærområde. Målgruppe er lokalbefolkning.</p>

Mellom fjell, fjord og folk	Det vises til tidligere svar under delprosjekt Kunnskap. Naturskole og Naturfotoprosjekt rettet mot barn og ungdom har spesielt fokus på naturverdier og naturelementer som skog, elv, bre og høgfjell.	Skoleprosjekt i Mørkrisdalen - kulturlandskap og biomangfold - skoleelever. Bygdevertskurs - geologi, kulturlandskap, biomangfold - guider/lokal næring.
Folgefonna - vandring frå fjord til fonn		-Utarbeidet infoskilt om dyr, fugler og blomster til alle prosjektene. Målgruppen er skoler, lokalbefolkning og tilreisende.
Sørnorsk Kystnatur	Prosjektet har igangsatt utarbeidelse og bistått med kvalitetssikring av utkast til nye plansjer til RAMSAR-områdene på Lista. Disse vil bli ferdigstilt og montert i 2012. Prosjektet har også bistått med arrangering av Landscape ambassador workshop. Media er brukt aktivt for å involvere lokalsamfunnet. Brosjyre over guidede turer i Lister ligger på http://www.regionlister.com .	Søppelryddeaksjon naturverdier: livet i havet og strandsonen. Skoleklasser, undervisningsopplegg. Hummerfestivalen Lister: forberedelser til festival v/skoleklasser som gjennomførte formingsoppgaver på flere av skolene i regionen med tema hummer (tegninger og metallhummere) i samarbeid med Lister Pedagogiske Senter og Agder Naturmuseum og Botanisk hage, lokalbefolkning og tilreisende.
Kystarven	Det er utarbeidet brosjyre om Sørværløypa (fokus på kystlynghei, myr og våtmark). Det er gjennomført vintertelling av sjøfugl sammen med Fylkesmannen. Det er kjøpt inn fuglebøker og kikkerter til Naturskolen på Værlandet. På Norsk Sjøfuglsenter på Værlandet blir det laga 10 infostasjoner om sjøfuglens historie og miljøfaktorer som påvirker sjøfuglen. Dette er ikke direkte en del av Kystarvprosjektet, men tilrettelegginga på Værlandet spiller på lag med Norsk Sjøfuglsenter. Målgruppene er skoleelever, turister, båtturister og lokalbefolkning.	-Brosjyre om Sørværløypa med fokus på kystlynghei, myr og våtmark. -Vintertelling av sjøfugl. -Etablering av Norsk Sjøfuglsenter på Værlandet med interaktiv fugleinformasjon og egen quiss for å stimulere læring. Det er laga aktivitetsplan og søknad om autorisasjon av Norsk Sjøfuglsenter som naturinformasjonssenter med oppsøkende naturveiledning. -Egen landskapsrapport er utarbeidd av Tananquil Enzenberger om naturbeitemarkar i Solund.
Økosystem Dokkadelta	Det gjennomføres temakvelder for grunneiere eller faglig interesserte. Det gis undervisning og det er fokus på mat fra naturen, insekter, fisk og våtmarksøkologi, naturtyper, enkeltarter og skjøtsel. Undervisning retter seg mot barne- og ungdomsskoler. Erfaringsstoler og kunst i natur har også fokus på naturopplevelser.	I tillegg til det som er nevnt tidligere, er det etablert Erfaringsdelta/erfaringsfelt, som er en innendørs utstilling bestående av 9 ulike elementer som formidler naturfenomener. Utstillingen er interaktiv, i den forstand at det er et samspill mellom veileder-element-deltager. Deltageren vil etter en kort innføring selv kunne bruke elementene

		<p>og øve sine sanser. Erfaringsdelta kan utvides med flere stasjoner som støtter en fenomenologisk tilnærming til å oppleve og erfare verden på. Vår erfaring fra ulike formidlingssituasjoner viser at potensialet utstillingen ligger i å skape forståelse for et økosystem, fenomenet menneske og sammenhenger i naturen. Helheten samt deler av erfaringsfeltet har vært brukt i naturveiledning for skoleklasser på Fjordheim (DNV leier forsamlingslokalet som ligger rett ved Dokkaeltaet naturservat til formidling og naturveiledning både inne og ute). Tidlig i februar i 2012 fikk DNV AS besøk av ressursgruppen for naturarven programmet. I forkant ble innhold for dagen avklart med leder Bente Rønning fra DN. Gruppen ønsket å oppleve Erfaringsfeltet og iskunsten i Dokkadeltaet naturservat. Iskunsten var nylig skapt og åpnet på Verdens Våtmarksdag 2. februar. Erfaringsfeltet fikk vi på plass på Lands museum. Ressursgruppen fikk oppleve naturrommet våtmark ved lensestolpene med erfaringsstolene i Innsikt, Ut-sikt og Hensikt.</p>
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	<p>Prosjektet har koordinert opplegget for å få til en informasjonsbrosjyre om alle naturbaserte aktiviteter rundt Dovrefjell sammen med Nasjonalparkkrieket Reiseliv. Prosjektet har i 2011 samarbeidet med Trøndelag Reiseliv og Norsk Villreinsenter om forberedelse til messen Vakantiebeurs i januar 2012.</p>	<p>Prosjektleder har vært vert for en del grupper med besøkende, samt vært guide for tyske turoperatør ved Viewpoint Snøhetta. Informasjon til skoleklasser mm tas av Norsk Villreinsenter og veilederne fra SNO.</p>
Nærøyfjorden Verdsarvpark - "Verdiskaping skjer i møtet!"	<p>Prosjektet har videreført de samme satsingene som i 2010. I og rundt verdsarvområdet blir det i samsvar med en felles skiltmal for verdsarven Vestnorsk fjordlandskap satt opp informasjonstavler på utpekte og naturlige informasjons- og stoppunkt. Det er samarbeidet med veimyndighetene om skilting på stoppesteder langs E-16. Tavlene/skilta forsøker på inntil fire språk å formidle til gjester og fastboende hva verdsarven/naturarven Vestnorsk fjord-</p>	<p>Innsatsen følger samme retning og spor som i 2011: I og rundt verdsarvområdet blir det i samsvar med en felles skiltmal for verdsarven Vestnorsk fjordlandskap satt opp informasjonstavler på utpekte og naturlige informasjons- og stoppunkt. Har hatt samarbeid med veimyndighetene om skilting på stoppesteder langs med E-16. Tavlene/skilta forsøker på inntil 4 språk å formidle til gjester og fastboende hva verdsarven/naturarven Vestnorsk fjordlandskap er, samt</p>

	<p>landskap er, samt grunnlaget for statusen (geologi, landskapstyper, landforminger, fauna mv.). I tillegg blir det mange steder satt opp, på samme sted som tavla om Vestnorsk fjordlandskap, en tavle med mer lokalt innhold som enten omtaler stedet/grenda/bygda, om natur- og kulturkvaliteter, en turopplevelse i området eller nærmere omtale av et enkelt verneområde osv. Målgruppen er gjester og fastboende. Målet er å øke forståelsen for verdsetting av verdensarverdiene gjennom kommunikasjon/formidling. I bunnen for dette arbeidet ligger verdsarvparken sin formidlingsstrategi. Særlig samarbeid med skolene i og rundt verdsarven er en prioritert målgruppe som i økende grad blir invitert inn/utfordret til å delta ved planlegging og gjennomføring av tiltak. Eksempel her er (i samarbeid med verdsarvparken/ SNO) rydding av stier og tidligere beitemark samt utarbeidelse av skilt til kulturstier osv. I 2011 etablerte prosjektet et nærmere samarbeid med Aurland Barne- og Ungdomsskule om et konkret undervisningsopplegg som setter fokus på verdsarven/naturarven over tidsperioden 1. til 10. klasse. Samtidig har Lærdal Barne- og Ungdomsskule inngått partnerskap og samarbeid. Hovedfokus mot skolene er å opparbeide kjennskap til verds- og naturarven - "Awareness".</p>	<p>grunnlaget for statusen (geologi, landskapstyper, landforminger, fauna mv.). I tillegg blir det mange steder satt opp, på samme sted som tavlene om Vestnorsk fjordlandskap, en tavle med mer lokalt innhold som enten omtaler stedet/grenda/bygda, om natur- og kulturkvaliteter, en turopplevelse i området eller nærmere omtale av et enkelt verneområde osv. Målgruppen er gjester og fastboende. Målet er økt forståelse for/verdsetting av verdensarverdiene gjennom kommunikasjon/formidling. Til grunn for dette arbeidet ligger verdsarvparken sin formidlingsstrategi. Særlig samarbeid med skolene i og rundt verdsarven er en prioritert målgruppe som i økende grad blir invitert inn/ utfordret til å delta ved planlegging og gjennomføring av tiltak. Eksempel her er (i samarbeid med verdsarvparken/ SNO/ verneområdeforvalter). Verdsarvparken har også gjennom kursmodulen "Stadbasert entreprenørskap og læring" etablert sterkere bånd til ungdomsskolene i Aurland og Lærdal og slik sett videreført samarbeidet som startet opp i 2011. Konkret blir nå skolene invitert med ut på organiserte opplegg i sjølve Verdsarvparken og hvor det blir satt fokus på kunnskapsbygging rundt verdsarv/ naturarv og naturbasert entreprenørskap. Erfaringer fra dette arbeidet danner grunnlag for kontakt mot og involvering av de andre skolene i regionen.</p>
<p>Varnjargga - Varenkiniemi- Varangerhalvøya</p>	<p>Hovedmålet med TUNDRA schoolnet er å formidle tundraøkologi til barn som bor i tundra-regionen. Prosjektet vil være forskningsbasert og skal gjennomføres cirkumpolart i Norge, Russland, Alaska og Canada. Gjennom prosjektet ønsker man å øke bevisstheten, nysgjerrigheten og engasjementet om klimaendringene, som den oppvoksende generasjonen vil møte i nordområdene.</p>	<p>Prosjektet har presentert mulighetsstudien for Varanger med utgangspunkt i arktiske fugler. Det er også holdt foredrag og presentasjoner for skoleklasser og for offentlige myndigheter og reiselivsnæringen.</p>
<p>Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-</p>	<p>Ved gjennomføring av rovdyrskole i Namsskogan Familiepark for</p>	<p>- En ny fugleforingsplass på Stjørdal er planlagt. Informasjon om</p>

Trøndersk natur	<p>5. klasser i Nord-Trøndelag - og i Lierne nasjonalparksenter for 7. klasser i Nord-Trøndelag, er det fokus på å gi kunnskap om de store rovdyra. Det er etablert to fugleforingsplasser med informasjonstavler, en på Levanger og en i Verdal. Målgrupper er barnehager, skoleklasser og lokalbefolkning. Det sørsamiske prosjektet på Snåsa har bidratt med formidling av sørsamisk kultur og tradisjon for en gruppe på 50 personer fra videregående skoler i Spania, Belgia, Tsjekkia og Norge knyttet til et EU-prosjekt "Utopia". Rebella Hex på Namsskogan Familiepark har også i 2011 gjennomført mange forestillinger med fokus bl.a. på den utryddingstruede fjellreven i Børgefjell nasjonalpark. Målgruppe er familieparksens besøkende. Det er gjennomført flere testturer på Rovdyropplevelser i Lierne, bl.a. sykkelstur i bjørnens rike. Her fokuseres det på rovdyr, og målgruppa er både familier og grupper. I Røyrvik har man opplevd det å skape reiseprodukt knyttet til fjellreven som utfordrende. Det er nå innledet et samarbeid med foringsstasjonen på Stekenjokk (over grensen til Sverige) om å utvikle et produkt hvor gjester kan få være med og gjøre en jobb for forvaltningen ved å bl.a. ta del i foringen av fjellrev. Lierne Nasjonalparksenter og Opplev Børgefjell er i gang med å utvikle et samarbeid knyttet til fjellrevsatsingen.</p>	<p>lokale fuglearter. Målgruppe barnehager og skoleklasser samt lokalbefolkning.</p> <ul style="list-style-type: none"> - Skiltplan for Tautra med informasjon om bl.a. fuglefredningsområder, fuglearter i området, sommerfuglearter i området. Målgruppen er alle som kommer til Tautra. - Guidet sykkelsturer i bjørnens rike - Lierne. Målgruppe - gjester i Lierne. - Rovdyrskole Namsskogan Familiepark og "Å leve med rovdyr" Lierne Nasjonalsenter forts. Målgr. 5. klasser og 7. klasser i fylket. - Rebellas Børgefjellunivers. Det er startet arbeid med en digital formidlingsplattform som setter fokus på utryddingstruet fjellrev i Børgefjell nasjonalpark. Gir også barn kunnskap om rovdyrene, nasjonalparkene og sørsamisk kultur i regionen. - Rebella Hex- som skriver inn Børgefjell og truede dyrearter i sin teateroppføring. Målgruppe er barn/familier og andre. - Kultursti på Destinasjon Dærga er gjort ferdig. Gir informasjon om reinens 8 årstider, samenes bruk av naturen som spiskammer, apotek m.v. samt reindrift i fortid og nåtid. Målgruppa er skoleklasser, bedriftsgrupper, lokalbefolkning og andre. - Avtale mellom NOF Stjørdal og Avinor om fuglevarsling. - Wild Norway samler aktører med bærekraftige produkter og markedsfører dem overfor et internasjonalt marked. Her presenteres både ørn, verneområder, rovdyr og andre tema. Produktene er basert på mange typer naturverdier. Målgruppe er gjester fra både inn- og utland.
Norges Nasjonalparkslandsbyer	<p>Det er utarbeidet infoskilt om naturtyper, guida turer og opplegg for skoleklasser. Målgruppen er turister, skoleelever og egne</p>	<p>-Geilo: Vertskapskurs på Geilo: " e veit litt meir kurs og e veit enda litt meir", en generell del og videre en fordypelse i spesielle tema. -</p>

	innbyggere.	<p>Samlinger for «nasjonalparkambassadører» med innblikk i lokalt næringsliv, og fortellinger fra lokale kjentfolk. - Nasjonalparkmagasinet. - Infotavler ved utfartspunkt, - Skarveskola, - prosjekt rekrutt, - skilting, - 3D modellen av nasjonalparken med infoskjerm - mulighetseminar. - barnehagene har laget pølser, og lært om lokal mat.</p> <p>-Jondal: Det er laget en infostasjon, arrangert blåisdag for 10. klasse, holdt foredrag om Folgefonna, og laga en helt spesiell landskapsmodell av Folgefonna halvøya.</p> <p>-Lom: - Godt samarbeid med Nasjonalparksentret ang. klimaparken - rådyrtrakkert - bokpakke til bedrifter med info om nasjonalparker i område - Barske Glæder.</p> <p>-Storslett: -Infoskilt i hele kommunen på punkter av interesse. Innbyggere og tilreisende. - naturvandring.no. Webside med turforslag, -info, -kart, flora/fauna og generelt om bruk av naturen, spesielt nasjonalpark og verneområder. Innbyggere og tilreisende. - godt samarbeid med Halti Nasjonalparksenter.</p> <p>-Vingelen: Kompetanseprogram barn og unge Målgruppe. Barne-skoler i NPL</p>
--	-------------	---

6.4.2 Kulturell verdiskaping

Viktige indikatorer på kulturell verdiskaping kan være steds kunnskap, stolthet, identitet, stedstilhørighet, omdømme, attraktivitet, merkevarebygging og stedsprofilering. Som nevnt i foregående avsnitt er økt lokal kunnskap og bevissthet om naturverdiene viktig med tanke på framtidig bevaring av naturarven lokalt. Dette inngår som en del av det vi forstår med en kulturell verdiskaping.

Under dette punktet ble det innledningsvis stilt spørsmål om det er gjennomført tiltak med spesielt fokus på å øke kunnskap og forståelse om forholdet mellom bruk og vern av naturarven i sitt område. Tolv av prosjektene svarte ja på dette spørsmålet både i 2010 og 2011, og 13 svarte ja i 2013. I bunn og grunn er det forholdet mellom bruk og vern alle hovedprosjektene handler om, og til syvende og sist er det summen av alle aktiviteter som skal stimulere til et balansert forhold mellom bruk og vern. Flere av prosjektene peker også på dette, og framhever at aktiviteter og tiltak som gjennomføres, både enkeltvis og samlet, har dette fokuset. Det er likevel av interesse å få

fram tiltak som har spesielt fokus på å øke lokal kunnskap og forståelse om forholdet mellom bruk og vern av naturarven. Tabell 31 gir en oversikt over aktiviteter som trekkes fram av hovedprosjektene i den forbindelse. Svarene bekrefter at forholdet mellom bruk og vern er tema som er gjennomgående og inngår i et bredt spekter av aktiviteter knyttet til formidling, kurs, tilrettelegging og skjøtsel, enten direkte eller indirekte. Det er verdt å merke seg at Nærøyfjorden Verdsarvpark trekker fram organiseringen av parken som langsiktig samarbeidsplattform og forpliktende partnerskapsavtaler som et grep for å legge til rette for en langsiktig samhandling mellom en rekke aktører og interesser i regionen. Det er klart at dersom man skal få til et positivt samspill mellom bruk og vern, er det nødvendig at det eksisterer møteplasser og arenaer hvor de ulike interessene kan samarbeide. Vi har også tidligere trukket fram organisering av prosjektet i Nord-Trøndelag som et godt eksempel i den forbindelse.

Tabell 31 Tiltak med spesielt fokus på å øke kunnskap og forståelse om forholdet mellom bruk og vern av naturarven.

Hovedprosjekt	Tiltak med fokus på forholdet mellom bruk og vern		
	2010	2011	2012
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	Det er et eget delprosjekt som heter Folk og fugl. Hensikten med dette delprosjektet er først og fremst å komme i dialog med de eldre i lokalbefolkningen da disse ofte er de argeste motstanderne av vern. Gjennom intervjuer med fokus på lokal fuglekunnskap knyttet til hverdagslivet og ved å lage en serie artikler i lokale medier på bakgrunn av disse, er målet å øke intervjuobjektenees følelse av egenverdi som kunnskapspersoner og skape en link mellom det moderne vernet og deres "gamle" kunnskap.	Omfattende produksjon/initiativer til oppslag i lokale medier.	Det er laget 9 faktaark om fuglene i samisk tradisjon i Nesseby/Varanger. Fugler som kulturelement kommer også inn i Guidekurset.
Sykkelturisme i Nordland	Prosjektet har planlagt sykkelsti delvis gjennom verna område, gjennom landskap der det ligger flere naturreservat og ved siden av nasjonalparker.	Den tilretteleggingen som er gjort av selve sykkelstien vil bli fulgt opp med informasjon/formidling i 2012.	Det vises til Lønsdal - Kjemåga selv om dette ikke er klargjort ennå. Alt det media fokuset man har fått har tydeliggjort bruken av områder med vern på en annen måte. Det at man ser at det kan gjenbrukes for å gi de gode opplevelser kommer svært tydelig frem. Tilbakemelding på dette er svært mange fra befolkningen i regionen.
Vidda Vinn	Det er holdt presentasjoner av Vidda Vinn for	Vidda Vinn er basert på forholdet	-Presentasjon av Vidda Vinn lokalt, regionalt og

	<p>politikere, villreininteresserte, grunneiere, reiselivsaktører og andre for å informere om prosjektet og fremme tanken om et bærekraftig reiseliv rundt Hardangervidda.</p>	<p>mellom bruk og vern ved at hovedmålet med prosjektet er å sette Hardangervidda nasjonalpark på kartet på en måte som gjør at grunneiere, reiseliv og villrein rundt vidda vinn. Dette fokuserer prosjektet på hver gang prosjektet presenteres.</p>	<p>nasjonalt.</p> <ul style="list-style-type: none"> -Oppretting av Hardangervidda.com som forteller om Hardangervidda nasjonalpark, men inneholder informasjon som tar sikte på å kanalisere ferdselen og bruken til randområdene utenfor nasjonalparken.
<p>Villreinen som verdiskaper</p>	<p>Det er fokus på naturveiledning som handler mye om sammenhengen natur og kultur.</p>	<p>Dette er et viktig aspekt ved all formidling knyttet til prosjektet. Dette er også noe prosjektet poengterer i tildelingsbrevene til de ulike delprosjektene.</p>	<ul style="list-style-type: none"> -Tiltak blant annet i forbindelse med gjennomføring av Ungdomscamp i Rondane: åpen debatt om bruk og vern av Rondane og villrein (gjennomsyret hele prosjektet), samt utstrakt friluftslivfokus på bruk og vern ved uteaktiviteter. -Kurs og guidede turer for reiselivsbedrifter, vertskapskurs, samt for tilreisende med blant annet arkeolog som turlleder. -Foredrag i forbindelse med tiltak. -Internasjonal kontakt og organisering av egen session ved EAA, fokus på problemstillinger/muligheter omkring villreinfangst, før og nå, villreinens posisjon i Norge, bevaring/formidling, fokuset på villreinen som verdensarv og betydning for området.
<p>Skatter for fremtiden</p>	<p>Dette er noe prosjektet vil vektlegge i tiden som kommer</p>	<p>Prosjektet gjennomfører temakvelder, temadager, tematurer og utarbeider faktaark. All tradisjonskunnskapen som samles har som mål å synliggjøre sammenhengen mellom bruk av natur og det å samtidig ta vare på den slik at man også i fremtiden kan ha glede av</p>	<p>Temakvelder og temadager. Man har ikke hatt direkte fokus på vern, mer av typen at for at noe skal kunne være med i fremtiden må det tas vare på.</p>

		naturen. Det er ikke et direkte fokus på vern, men tanken om skånsomhet ovenfor naturen ligger til grunn for det meste.	
Mellom fjell, fjord og folk			Kveldsseminar om Jostedalbreen Nasjonalpark. Skoleprosjekt i Mørkridsdalen og bygdevertskurs.
Følgefonna - vandring frå fjord til fonn			
Sørnorsk Kystnatur	Norbergkonferansen arrangeres to ganger per år for å informere om og øke kunnskapen om naturarven. Revisjon av Listerstrendene involverer alle interessegrupper og øker samhandling og forståelse mellom drift og vern av områder.	Prosjektet og ideene bak er presentert på flere medlemsmøter i NOF Lista lokallag, og for ledelsen i DNB-banken i Lyngdal. Prosjektet har også tatt i bruk den regionale internett-plattformen http://lister.no . Norbergkonferansen arrangeres to ganger per år for å informere om og øke kunnskapen om naturarven. Revisjon av forvaltningsplan for Listerstrendene involverer alle interessegrupper og øker samhandling og forståelse mellom drift og vern av områder.	-Trekkfugl og trekkruiter. -Forvaltning av hummer. -Fornminner. -Vassdragsverdier: laks, ål. -Prosess med grunneiermøter og for andre interessenter ved Fuglevika naturreservat. -Planleggingsprosess med helhetlig plan, kanalisering av ferdsl og en rekke andre tilretteleggingstiltak og opplevelsestilbud.
Kystarven	Alle tiltak i saueprosjektet har fokus på forholdet mellom bruk og vern. Søppelprosjektet har også fokus på konsekvenser for verna område av uønska bruk av havet som søppelplass. Studieturen til Skottland hadde hele fokuset på bærekraftig reiselivsbruk av verneområder og nasjonalparker. Bruk- og vernperspektivet blir trukket fram på alle in-	Alle tiltakene i vårt prosjekt har fokus på forholdet mellom bruk og vern. Dette karakteriseres som prosjektets spesialitet, og noe man har lang erfaring med fra det såkalte Naturbruksprosjektet i Sogn og Fjordane. Naturbruksprosjektet var en viktig inspirasjonskilde	Alle tiltakene prosjektet har dette perspektivet. Stimulering til mer beiting med utegangersau, er et slikt tiltak. Stirydding er indirekte et slikt tiltak fordi det stimulerer til økt bruk, og folk som kommer seg ut i terrenget får økt forståelse for at beiting og rydding er nødvendig for å kunne vedlikeholde kulturlandskapet og rekreasjonsområdet. Søppelprosjektet har også

	formasjonsmøter med bl.a. kommunestyrene i regionen, div. interessegrupper, grendelag osv.	for Naturarvprogrammet.	en spesiell pedagogisk effekt fordi ikke-bærekraftig bruk blir så tydelig dokumentert for de som deltar i ryddinga. Fugletelling må også sies å ha dette perspektivet.
Økosystem Dokkadelta	Aktiv deltakelse i fylkets kompetansenettverk med fokus på bruk og vern. Utvikling av kunst i naturrom - bruke erfarings-elementer som formidler av universelle naturlover	Forholdet mellom bruk og vern fokuseres i forbindelse med temakvelder, skjøtsel av slåttemark og iskunstprosjekt i Dokkadeltaet.	Flere av tiltakene som tidligere er omtalt har fokus på å øke kunnskap og forståelse om bruk og vern av vår naturarv.
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	Hele den femårige Charterplanen finner sitt grunnlag i forholdet mellom bruk og vern. Verdiskapningsprogrammet er hovedvirkemiddelet for å sette denne planen ut i livet.	Det er ikke spesifikke tiltak knyttet til forholdet mellom bruk og vern, men perspektivet ligger til grunn i alt av informasjonsmaterieell, og utforming av tilretteleggingstiltak.	Fortløpende informasjon til bedrifter, besøkende (brosjyrer) og til og med internt til nasjonalparkforvalterne. Problemet knyttet til i forvaltningen er: Alle vet hva og hvorfor rundt å ta vare på naturen, unngå skader, bærekraftig praksis osv., men nesten ingen vet hvordan fordi det ikke er utviklet stoff som gjør at dette er lett å kommunisere for omverden (jfr. eksempel om at villrein flykter 1,5-2,5 km på Dovrefjell). Man har aldri greid å formidle det til omverden, selv om det er helt sentral viten for å kunne skape forståelse for vern.
Nærøyfjorden Verdsarvpark - "Verdiskaping skjer i møtet!"	1. Generelt er Verdsarvparken i seg selv, gjennom forpliktende partnerskapsavtaler, et grep for å legge til rette for samhandling mellom en rekke aktører og interesser i området. 2. Spesielt er det, gjennom satsingsområdet "Stadformidling, vertskapsutvikling og læring", et mål om å øke forståelsen for verdiene, samtidig som man gjennom prosesser bidrar til utvikling av en tro og en kultur for å nyttiggjøre seg verdiene på en bærekraftig måte. Bygdevertkurser, verktøykas-	1. Generelt er Verdsarvparken i seg selv, gjennom forpliktende partnerskapsavtaler et grep for å legge til rette for samhandling mellom en rekke aktører og interesser i regionen. Den prinsipielle partnerskapsavtalen legger til grunn en felles forståelse av verdier og målsettinger. 2. Spesielt er det, gjennom satsingsområdet "Stadformidling, vertskaps-	Dette er omtalt før og er innbakt i hele samarbeidet rundt verdsarvparken mer enn et årlig avgrenset tiltak, men likevel nevnes følgende: 1. Generelt er Verdsarvparken i seg selv som langsiktig samarbeidsplattform og forpliktende partnerskapsavtaler et grep for å legge til rette for en langsiktig samhandling mellom en rekke aktører og interesser i regionen. Den prinsipielle partnerskapsavtalen ligger til grunn en felles forståelse av verdier og målset-

	<p>sa for vertskap, kompetanseprogram for naturbaserte produkter, samla formidlingsstrategi, parkmøter mv. er eksempel på dette. 3. Parkforvalterne er Verdsarvparken sitt "frittgående feltpersonell" som med sin kompetanse på tvers av vernegrenser/ kommunegrenser/fylkesgrenser arbeider tett opp mot ulike interesser og aktører med mål om å hjelpe fram og samordne initiativ til handling.</p>	<p>utvikling og læring" et mål om å øke forståelsen for verdiene samtidig som man gjennom prosesser bidrar til utvikling av en tro og en kultur for å bruke verdiene på en bærekraftig måte. Bygdevertkursa, verktøykassa for vertskap, kompetanseprogram for naturbaserte produkter, SAKTE-satsinga, kurs- og kompetanseutvikling, samla formidlingsstrategi, parkmøter mv. er eksempel på dette. 3. Parkforvalterne er Verdsarvparken sitt "frittgående feltpersonell" som med sin kompetanse på tvers av vernegrenser/kommunegrenser/fylkesgrenser arbeider tett opp mot ulike interesser og aktører med mål om å hjelpe fram og samordne initiativ til handling.</p>	<p>ning om en bærekraftig utvikling.</p> <p>2. Spesielt er det gjennom satsingsområdet "Stadformidling, vertskapsutvikling og læring" et mål om å øke forståelsen for verdiene samtidig som man gjennom prosesser bidrar til en endret holdning/utvikling av en tro og en kultur for å benytte verdiene på en bærekraftig måte. Bygdevertkursa, vertskapsatsingene, kompetanseprogram for naturbasert produkt, SAKTE-satsinga, kurs- og kompetanseutvikling, samlet formidlingsstrategi, parkmøter mv. er eksempel på dette.</p> <p>3. Parkforvalterne er Verdsarvparken sitt frittgående "felpersonell" som med sin varierte kompetanse på tvers av vernegrenser/kommunegrenser/fylkesgrenser arbeider tett opp mot ulike interesser og aktører med mål om å hjelpe fram og samordne initiativ til handling.</p>
Varnjargga - Varenkinniemi- Varrangerhalvøya			
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	<p>Prosjektet utgir en publikasjon som kalles Magasinet. Dette er et magasin som med bilder og tekst fra delprosjektene i Naturarven skal gi leserne et innblikk i en annerledes måte å betrakte, formidle og utnytte den nordtrønderske naturarven på. Magasinet 2010 hadde spesielt fokus på fjellreven i Børgefjell nasjonalpark. I Namsskogan familiepark spilles det årlig nye episoder av</p>	<p>Utgivelsen av Magasinet Magisk 2011. Rockeheksa Rebella Hex på Namsskogan familiepark med forestillinger som omhandler sårbare arter (bl.a. fjellreven) og Børgefjell nasjonalpark som et viktig område for fjellreven. Foredrag om Magiske og verdifulle opplevelser i nordtrøn-</p>	<p>-Adventureseminar for reiselivsbedrifter i hele Trøndelag. Fokus på bærekraftig bruk av natur som ressurs for reiselivet i Trøndelag.</p> <p>-Det er laget en film for Naturarven og Wild Norway. Filmen viser hvordan verna områder, freda rovdyr, ørn og andre naturkvaliteter brukes i reiselivssammenheng i Nord-Trøndelag. -Arbeidet med animasjon</p>

	<p>Rebella Hex. Hun brukes som en gjennomgangsfigur i Magasinet for å nå fram til barn og unge lesere. Rockeheksa Rebella Hex fra Børgfjell har en utryddings-truet fjellrev som bestevenninne.</p> <p>Delprosjektet Sørsamisk kultur og tradisjon på Snåsa deltar i lokal stedsutviklingsprosess og er aktivt med i kommunens arbeid med områdebygging. Under et arrangement i denne forbindelse ble Wilks invitert til å orientere om Naturarvprosjektet. Et lokalt firma som selger naturopplevelser i Snåsa, har leid inn Wilks til å formidle sørsamisk kultur og historie som en del av en opplevelsespakke.</p> <p>I Lierne kommune settes det hvert år opp en ny episode i et spel som heter "P-Torsa". Spellet foregår på Oppgården i Lierne. Oppgården ble fredet i 1941, og engene rundt gården har status som fredet kulturlandskap. I 2010 deltok Bernt Jåma og familien med kjørerein under spillet. Innslaget synliggjør samenes tilstedeværelse i lokalsamfunnet i Lierne, og innslaget ble positivt mottatt og fikk positiv medieomtale.</p> <p>Rovdyrguidekurset i Lierne har bidratt til å synliggjøre at rovdyr ikke utelukkende er en trussel - men også en mulighet for lokalbefolkningen. Det er kjørt kurs i to deler, og deltakerne har etterspurt en oppfølging. Dette vil det bli arbeidet</p>	<p>dersk natur.</p>	<p>av Mikkelita Fjellrev (Namsskogan Familiepark/Rovdyropplevelser) som formidler av rovdyrkunnskap rettet mot barn er startet opp. Skal videreføres i 2013.</p> <p>- Destinasjon Dærga har ferdigstilt første del av sin formidlingsarena. Her gis det inngående informasjon om forholdet mellom bruk og vern gjennom reindriftens tradisjoner for naturbruk.</p> <p>- Vandreutstillingen Madterahka som viser hvordan samisk kultur og tradisjon brukes som grunnlag for nyskaping er vist på Samien Sijte sommeren 2012.</p>
--	---	---------------------	---

	<p>videre med i 2011. Det var mange, lokale deltakere med på kurset, også Adresseavisen deltok under hele kurset. Det resulterte i et flott oppslag med tittel "På bjørnecamp uten frykt".</p> <p>Destinasjon Dærga bygger gammer og stolpebur etter gammel, samisk tradisjon. Det er ikke så mange som behersker denne teknikken i dag. Det har deltatt samiske ungdommer under byggingen, noe som bidrar til å føre kulturarven videre.</p>		
Norges Nasjonalparklandsbyer	<p>Geilo: Vertskapskurs med fokus på nasjonalpark, ambassadørarbeid, næringsseminar. Jondal: kunnskapsutstilling. Vingelen: Lagd informasjonsplakater (på norsk og engelsk)</p> <p>Lom: Vertskapskurs for servicenæring, Vingelen: Lagd informasjonsperm om Vingelen/nasjonalparken til alle utleieenheter.</p>	Vertskapskurs med fokus på naturverdier og forståelse av vern.	<p>- Geilo: Kurs, veiledning, barnehagene, kartlegging av kulturminner og vurdering av tilgjengeliggjøring av disse, Skarveskola på Skarveranden.</p> <p>-Lom: Ved bokpakke og rollups til bedriftene, det er med på å øke forståelsen for at vern er viktig for området vårt. Feiring av den europeiske nasjonalparkdagen som er i lag med landsbydagen. Elles er dette med rydding av tursti fra sentrum og inn i verna område med på å øke forståelsen, det er synlig verdiskaping for området.</p> <p>-Storslett: Kurs i bærekraft, skoleopplegg, sosialt entreprenørskap i skolen, miljøsertifisering av over 20 bedrifter i perioden 2008-2012</p> <p>-Vingelen: Forollhogna-konferanse i januar 2013</p>

Prosjektene ble også utfordret til å gi konkrete eksempler på viktige suksessfaktorer med tanke på å styrke identitet og stedstilhørighet blant innbyggerne. Å styrke identitet og stedstilhørighet hos innbyggerne vil naturligvis være en effekt av mange tiltak og aktiviteter og således et langsiktig

mål, og det vil derfor være av interesse å se hvordan prosjektene opplever at dette utvikler seg over tid.

Det som synes å gå igjen blant suksessfaktorene, er betydningen av informasjon, synliggjøring, involvering, deltakelse og ansvarliggjøring. Gjennom deltakelse i prosesser og utforming øker bevisstheten om kvalitetene. Aktiv involvering, deltakelse og synliggjøring av verdier og resultater bidrar også til økt eierskap og økt stolthet i forhold til lokale verdier. Dette er viktige drivkrefter for framtidig utviklingsarbeid. Flere peker spesielt på at synliggjøring av resultater er viktig – at man får en opplevelse av at andre synes det man har, er verdifullt. Flere understreker også at deltakelsen i et nasjonalt verdiskapingsprogram er virkningsfullt i den forbindelse. I 2012 er det også flere som peker på positive effekter av ferdigstilte tiltak - at man har fått til tiltak som folk er stolte av lokalt, som får positiv oppmerksomhet i media, og som folk vil "...vise fram når de får besøk!". At man har fått til tiltak som folk ønsker å bruke, som skaper lokale ambassadører, og som verden utenfor er interessert i, skaper økt bevissthet, forståelse, identitet og stolthet knyttet til natur- og kulturverdier i eget området. Dette vil være en viktig forutsetning for bevaring og bærekraftig utvikling av disse verdiene.

Tabell 32 Viktige suksessfaktorer for å styrke identitet og stedstilhørighet (eksempler) hos innbyggerne.

Hovedprosjekt	Viktige suksessfaktorer for å styrke identitet og stedstilhørighet (eksempler) hos innbyggerne		
	2010	2011	2012
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	Lokale bedrifter satser nå på fugleturisme og man ser at noen av dem har suksess.	Økt bevissthet om de store mengdene havdykkender som overvintrer langs kysten, særlig i havneområdene. Prosjektet setter fokus på dette i lokale medier. Og det formidles i forbindelse med bedriftsbesøk, til lærere og andre interessenter i forbindelse med feltarbeid.	Lokalavisene. Prosjektet er bevisste på å lage små snutter som en del lesere setter pris på. Tar opp faktastoff som er knyttet til de årvisse svingningene i naturen.
Sykkelturisme i Nordland	Prosjektet har ikke kommet så langt at man kan peke på slike suksessfaktorer foreløpig	Å skape eierskap til produktet og forståelse om hva naturarven er, oppleves som viktig. Prosjektet melder at de fleste som bor i bygda er stolte av naturarven, men at det fremdeles henger igjen en del misnøye knyttet til gamle vernekonflikter. God formidling av verdiene og mulighetene som ligger i naturarven oppleves som en svært viktig suksessfaktor. For å styrke identitet og stedstilhørighet framheves det også som viktig at man er med på et nasjonalt prosjekt hvor kommunen opplever at "staten" bidrar økonomisk med en ganske stor pott – at andre ser muligheter og har tro på at de skal lykkes.	Prosjektet er svært heldig som har grunneiere som er "stolte" og som snakker pent om prosjektet. Dette gjør at andre innbyggere blir mer lydhøre. I tillegg er en god del av stien tilrettelagt med nybygget traktorvei hvor man kan sykle. Prosjektet har bistått med reparasjon for åpning av en lenge etterlengtet bro. Prosjektleder har i tillegg fremhevet at prosjektet er 1 av 15 prosjektet som henger høyt, og dette har igjen påvirket politikere til å snakke pent om prosjektet. Alt hjelper...
Vidda Vinn	Mogen og Solstien har bidratt til styrket	Synlige resultater av prosjektet på kort tid, slik som vakre steinsatte stier i naturen, har vært med på å	De steinsatte stiene på Solstien og Falkeriset har slått godt an lokalt, og

	identitet. Lokale naturperler blir gjenoppdaga, og den lokale stoltheten øker. Det gis også uttrykk for at prosjektet har en verdi i seg selv ved at stedene Vidda Vinn fokuserer på får en merverdi både for de lokale og de tilreisende.	styrke lokal stolthet og identitet.	styrker lokal stolthet og identitet. Dette er noe de som bur her vil vise fram når de får besøk! Det trekker også bygdene og reisemåla nærmere Hardangervidda, både fysisk og psykisk.
Villreinen som verdiskaper	Siden prosjektet har vært i en oppstartsfasen, har fokus vært lagt på direkte møter og informasjon. At villreinen er blitt en del av et nasjonalt prosjekt er med på å styrke folks forståelse for vernet, men effekten vil nok primært komme lengre ut i prosjektarbeidet.	Det er viktig at tiltakene oppleves som ekte og respektfulle. Innbyggerne i området har stor bevissthet og eierfølelse i forhold til fjellområdene og en "Disneyfisering" vil være svært skadelig. Tiltak som stien til Tverrfjellet, fokus på estetikk i bygget, kunnskapsbasert formidling både på Høvringen, Venabu og ved "Guiding fra hesteryggen" på Lesja underbygger innbyggernes identitetsfølelse og stolthet av å høre til i området. At disse prosjektene også får medieomtale er også et viktig bidrag for å styrke denne identitetsfølelsen.	Involvering av reiselivsbedrifter/ungdom/innbyggere – f. eks. via bred markedsføring, og vellykkede prosjekt, eks. Viewpoint snøhetta. Tillit og god kontakt med bedrifter/aktører i nærmiljø.
Skatter for fremtiden	Prosjektet har begynt å knytte noen kontakter med lokale ressurspersoner i lokalsamfunnet, og dette vil bli enda tydeligere videre i prosjektet.	Gjennom temakvelder, temadager og tematurer.	Man ser at ulike former for temagjennomføring bidrar til å gjøre ting kjent utenfor prosjektet.
Mellom fjell, fjord og folk	Ingen eksempler foreløpig	Vanskelig å si etter som prosjektet neppe har hatt så stor innvirkning etter bare ett år. Men faktorene som ofte synes å være til stede i bygdene som viser positiv utvikling, er ildsjeler, deltakelse, åpenhet og positivitet. Videre synes det å være viktig med tilstrekkelig støtte fra det offentlige, både økonomisk og rådgivende, og oppfølgende støtte.	Lokale tiltak suppleres med overordna kommunale tiltak. Gjør det lokale til en del av en større helhet. Få til nyttenking i lokale område gjennom inspirasjon og innspill. Tenke stort, men ikke for stort.
Folgefonna -	Ingen eksempler	Verdiskapingsprogrammet viser	-Utviklingen av parke-

vandring frå fjord til fonn	ler foreløpig	at storsamfunnet bidrar med fokus på lokale verdier og dette blir sett på som en anerkjennelse og bidrar til å styrke identitet og tilhørighet. Bygging av parkeringsplass i Bondhus er et godt eksempel.	ringsplass i Bondhusdalen med toalett, hvilebu, rasteplass og infoskilt. -Reiseter med reetablering av kløvsti opp Reiseterlia
Sørnorsk Kystnatur	Folk flest har til nå hatt opplevelsen av at verneområder er noe negativt. I prosjektet har man åpnet opp for at det kan være mulig å gjøre noe i verneområdene så lenge det blir gjort i samspill med vernet. En effekt av dette er at holdningene endrer seg og flere har blitt mer stolte av det unike som er vernet og stiller seg positive til tilrettelegging for å tilgjengeliggjøre opplevelsesverdiene.	Man har hatt økt turisttilstrømmingen til Listerregionen, mens andre deler av landet har hatt nedgang. Dette oppleves positivt. Undersøkelser viser at 80 % av de tilreisende kommer for å oppsøke og oppleve natur. Oppslag i media om sjeldne fuglearter bidrar til å bygge lokal stolthet og identitet: http://favis.no/artikkel.asp?Artid=81597 http://favis.no/artikkel.asp?Artid=81583 http://listafuglestasjon.no/default.asp?pxside=news&pxnewsid=196 http://listafuglestasjon.no/default.asp?pxside=news&pxnewsid=228 http://listafuglestasjon.no/default.asp?pxside=news&pxnewsid=226	-Åpne arrangementer for folk flest, facebook - bildeaksjoner, avisoppslag.
Kystarven	Søppelprosjektet, der lokalbefolkninga og særskilt ungdom, rydder sitt eget verneområde, skaper stolthet og identitet. Saueprosjektet er i ferd med å skape identitet og bedre forståelse for eget kulturlandskap. Stirydding, der turlag, skoleungdommer, ildsjeler og nabolag har rydda stier i nærområdet for å presentere	Søppelrydding i Sørværet er holdningsskapende. Stirydding skaper eierskap hos de som deltar i dugnadsgjengene. Positiv tilbakemelding på ryddearbeidet skaper stolthet og positive holdninger. Kystarvsida på Facebook får en del positive tilbakemeldinger, og spiller kanskje ei viss rolle. Kystarvavisa som kom ut i mai fikk positiv respons. Her fikk mange satt eget lokalsamfunn, egne bedrifter og egen dugnadsinnsats inn i en større sammenheng. Skoleelever som deltok i ulike Kystarv-aktiviteter (søppelrydding, fugletelling, stirydding mm) gir uttrykk for positive holdninger.	Stiprosjektet er den desidert største identitetsbyggingen. Mange frivillige har deltatt i stiryddinga. Aktiviteten blir lagd ut på Facebook, og stadig flere blir oppmerksomme på de nye stiene og tar de i bruk. Dei ulike bygdene har tatt et aktivt eierskap til "sine" stier. Barnas turlag er flittige brukere av de nye Kystarvstiene, og arrangement sammen med Barnas Turlag vil bli viktig for å fremme bruken av de nyrydda stiene i åra framover. Sentrumsnære stier er mest anvendelige som identitetsbyggere, men etterhvert som folk flest tar innover seg konseptet med merking, skilting og

	<p>sin "egen" natur på en best mulig måte, er utvilsomt identitetsbyggende. Bruk av Facebook med bildereportasjer fra stiryddingsdagene forsterker dette.</p>		<p>kartlegging, forventer prosjektet at bruken av stier i nabobygda og nabokommunen vil øke på. Søppelryddingen skaper også positive holdninger og identitet. Søppelryddingen og Sørværløypa har på flere måter åpnet opp Sørværet Naturreservat for lokalbefolkningen. Lokalt eierskap til verneområdet er styrka i perioden.</p>
<p>Økosystem Dokkadelta</p>	<p>Økt kompetanse, statlig finansiering og økt oppmerksomhet bidrar til å styrke identitet og stedstilhørighet</p>	<p>Prosjektet trekker fram fem suksessfaktorer som viktige:</p> <ul style="list-style-type: none"> ◆ Behov (fokus på utvikling av naturarven) ◆ Løsninger (kunnskap, formidling, resultater) ◆ Ildsjeler (Dokkadeltaet Nasjonale Våtmarkssenter) ◆ Team (rett kompetanse) ◆ Forankring (spørre om å få lov) 	<p>For å kunne besvare dette spørsmål med såkalt vitenskapelig korrekthet, burde det ha vært gjennomført en undersøkelse. Det er ikke gjort. Allikevel er det gjort observasjoner som tilsier at ØD har fått en fastere forankring hos innbyggerne. Som et eksempel ønsker prosjektet å trekke fram Erfaringsstol i is i Dokkadeltaet naturreservat. Siden det i 2013 allerede foreligger resultater fra tiltaket, vil de være med på å støtte prosjektets observasjoner om hva som er viktige suksessfaktorer for å styrke identitet og stedstilhørighet. Da prosjektet gjennomførte iskunst i deltaet i 2011 for første gang, ble det holdt en lav profil. For prosjektet var det et læringsprosjekt for å finne ut av om et tiltak i naturreservatet kan fungere på naturens premisser men allikevel takle en vis tilrettelegging for besøkende (bruk-vern aspektet). Man ønsket i tillegg å knytte erfaringsstolen sammen med markering av Verdens Våtmarksdag. Til dette formål måtte ønsket man å være trygg på at mannskapet som skaper isinstallasjonen kunne jobbe etter en presis deadline. Enda en avgjørende faktor for om man burde gå vi-</p>

			<p>dere med prosjektet har vært mottakelsen på lokalt og regionalt nivå. Det kom mye positiv tilbakemelding (avis, innslag i Østnytt, muntlige tilbakemeldinger) etter 2011. I 2012 og 2013 har det på nytt blitt iskunst med åpning på Verdens Våtmarksdag. Ved åpning i 2012 var omtrent 70 mennesker til stede. I 2013 har det vært omtrent 220 mennesker med på åpningen. Allerede i oktober/november ble prosjektet spurt av folk (muntlig, gjennom mail og facebook) om det på nytt skulle bli iskunst i deltaet. Innbyggerne har kunnet ta til seg erfaringsstolene over tid. Man kan selv velge om og når man besøker dem. De knyttes ikke til et tidsavgrenset arrangement men har naturens åpningstid - alltid åpent eller så lenge som isen er trygg. Gjennom media har erfaringsstolene i sitt mangfold av naturrom blitt framstilt som unik. De fokuserer på opplevelsesverdiene innbyggerne kan være stolte over og identifisere seg med. I merkevarebyggingen har prosjektet bevisst jobbet med den positive gjenkjenningseffekten. Kontinuiteten i framstillingsmåten skaper tillitt og trygghet.</p>
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	Innbyggerne har ikke vært den primære målgruppen for det arbeidet som er utført i 2010. De vil bli sterkere involvert fra høsten 2011.	At folk ser at andre synes det er flott, og at det omtales i avisene. At man ser at områdene er en attraksjon gjennom besøk, utstillinger på messer og pristildelinger.	Når Attraksjoner som Viewpoint Snøhetta og Mardalsfossen brukes, så blir de utfluktsmål for innbyggerne, ofte også når de har gjester. De sender også sine gjester på moskus- og elgsafari mm. Når vi formidler gjennom brosjyrer og PR hvorfor andre oppfatter området som storslått og mektig

			natur, så trigges stoltheten. Når de ser ved omtale og selvsyn at tusenvis av mennesker besøker området og at det skaper grunnlag for reiselivs-omsetning, så tar de mere stilling til det positive ved vern og til naturens verdier. Informasjon om at mer enn 30.000 besøkende var ved Viewpoint Snøhetta og 11.000 ved Mardalsfossen: Det gjør noe med folks forståelse. Det samme gjør det når prosjektet formidler informasjon ved presseartikler om at utlendinger har stor interesse for området på messer.
Nærøyfjorden Verdsarvpark - "Verdiskaping skjer i møtet!"	Etablering av verdensarvparken som samhandlings- og arbeidsform er et viktig tiltak i seg selv. Innbyggerne/partnerne blir gjennom partnerskap myndiggjort/oppfordret i forhold til å delta i en bærekraftig utvikling av området. Dette innebærer en bevissthet i forhold til at lokale verdier skal være kilde til utvikling. Det brukes tid gjennom ulike prosesser for å legge til rette for involvering og engasjement, sette fokus på og synliggjøre de unike og positive kvalitetene i området –	Samme svar som i 2010	I år, som tidligere år er det å vise til etablering av Verdsarvparken som samhandlings- og samarbeidsform. Antall partnere øker. Innbyggerne/partnerne blir gjennom partnerskap myndiggjort/oppfordra i forhold til å ta del i en bærekraftig utvikling i området. Få øynene opp for at dette og er "lokale" verdier som kan være kilde til utvikling. Gjennom prosessretta arbeid ligger det til rette for modning, involvering og engasjement, sette fokus på samt synliggjøre de unike og positive kvalitetene i området og styrke fellesfølelsen for naturarven/verdsarven. Konkrete tiltak: - Etablering av møteplasser/forum. Gjerne tematiske men og "bare" mat og prat. Fange opp og videreføre innspill og initiativ. - Involvering i strategiske dokument slik som Parkplan og andre strategiske verktøy. - Involvering ved utarbei-

	<p>styrke fellesskapsfølelsen for naturarven/verdensarven. Konkrete tiltak: involvering i strategiske dokument slik som parkplan og stedformidlingsstrategi, involvering ved utforming av verktøykasse for vertskap, bygdevertkurs osv. Gjennomføring av parkmøter (allmøter for partnere og andre interesserte). Gjennomføring av partnernmøter, forum og arbeidsverksteder hvor det blir satt fokus på ulike tema.</p>		<p>delse av konkrete handlingsplaner.</p> <ul style="list-style-type: none"> - Parkmøte - allmøte for partnere og andre interesserte.
<p>Varnjargga - Varenkinnemi- Varang-erhalvøya</p>	<p>Det er arrangert prosjektverksteder og holdt foredrag, kurs og ekskursionsjoner, i tillegg til at det er arbeidet tett med de som utfører tiltakene. Dette er noe man tror har bidratt til å øke stoltheten og stedstilhørigheten.</p>	<p>Det er vanskelig for prosjektet å måle fordi prosjektet dekker et stort område. Det blir sett som sannsynlig at tiltakene har ført til økt stolthet hos deltakerne. I forbindelse med bygging av fuglekickerskjul i Barvika har man brukt lokale håndverkere, det har vært skrevet mange artikler, og prosjektet hadde åpningsseminar. Enarestien, Tundra schoolnet og mulighetsstudien har blitt gjennomført i tett samarbeid med lokale aktører i planlegging og gjennomføring.</p>	<ul style="list-style-type: none"> -Et stort antall presentasjoner og foredrag om naturarven som ressurs. -Et stort antall medieoppslag om naturarven som ressurs. -Et stort antall tilretteleggingstiltak der naturarven er utgangspunktet. Dette tilsammen har ført til økt stolthet og tilhørighet oss innbyggerne.
<p>Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur</p>	<p>En suksessfaktor har vært å informere om at det finnes spennende naturverdier (rovdyr, fugler i forskjellige biotoper, sørsamisk kultur, nasjonalparker,</p>	<p>Magasinet Magisk har vært en viktig faktor for å gjøre arbeidet i Naturarvprosjektet kjent, og har virket positivt for identitetsfølelsen hos innbyggerne, spesielt i Indre Namdal.</p> <p>Ett av delprosjektene melder at nettverksbyggingen som skjer mellom ulike samarbeidspartnere i prosjektet bidrar til å styrke</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Destinasjon Dærga og åpningsarrangementet som gikk over 2 dager er et godt eksempel på et tiltak som styrker identitet og stedstilhørighet for den samiske befolkningen i Indre Namdal. - Lokalt reiselivssamarbeid som har oppstått gjennom produktklubber i

	<p>vernede områder, kulturminner osv.) i lokalområdet. Gjennom kartleggingen av lokaliteter for fuglekikking har det blitt synliggjort mange, spennende fuglearter. Totalt er det kartfestet 134 "hotspots". Når dette gjøres kjent, bidrar det til en interesse lokalt for å gjøre mer ut av mulighetene. I Nord-Trøndelag har man den regelen at det ikke skal settes opp fysiske innretninger gjennom Naturarven uten at det er skriftlig avtale som sikrer drift og vedlikehold etter at prosjektet er slutt. Dette involverer grunneiere og lag/foreninger og gir et eierskap til det som skjer i prosjektet. Det er også viktig å delta i eksisterende, lokale nettverk med den "misjonen" som delprosjektene har gjennom Naturarven, bl.a. omdømmeprojektet "Råa t å varra Raus" på Snåsa.</p>	<p>identiteten og stedstilhørigheten. Eksisterende nettverk som er med er bl.a. Trøndelag reiseliv, En smak av Lierne og Visit Namdal, men det er også etablert nye spennende nettverk gjennom prosjektet. Wild Norway har bidratt til å øke bevisstheten omkring verdien i naturressursene, bl.a. gjennom etablering av nettstedet www.wild-norway.com. Indre Namdal Regionråd (samarbeidsorgan for 6 kommuner i Indre Namdal) gir støtte til prosjektet gjennom regionalt næringsfond. Hovedprosjektleder har holdt foredrag og gitt informasjon om prosjektet i regionrådet. Naturarven har stått som et tiltak på handlingsplanen til fylkesdelplan for Indre Namdal. Dette medfører at innbyggerne i Indre Namdal har fått en bevissthet omkring verneområdene og naturbaserte opplevelsesprodukter i Indre Namdal. Konferansen "Rovdyr i opplevelsesnæringen", hvor det kom deltakere fra hele landet for å høre hvordan man jobber for å utvikle opplevelsesnæring knyttet til natur og rovdyr, var også et eksempel på tiltak som bidro til å heve selvfølelsen hos innbyggerne i Indre Namdal. Den aktiviteten som skjer gjennom prosjektet har gjort at nytt fylkesråd har tatt inn i sin plattform et nytt punkt om reiselivssatsingen i Nord-Trøndelag. De satser nå på å legge til rette for økning i natur- og villmarksbasert reiseliv i regionen.</p>	<p>regi av Wild Norway. - Filmen om Wild Norway. – Arbeidet med Rovdyr-opplevelser har endret holdningene til rovdyr, spesielt bjørn, i Indre Namdal. Innbyggerne i Lierne ønsker nå i mye større grad å være en del av "bjørnens rike" enn før prosjektet startet.</p>
--	---	--	---

Norges Nasjonalparklandsbyer	Forankringsarbeid gjennom kurs, seminarer og arrangement og synlige tiltak. Informasjon og stedsutviklingstiltak.	Involvering og medvirkning i stedsutviklingsarbeid gjennom deltakelse på kurs preget av dialog og diskusjoner. Markedsføring, informasjon og synliggjøring av prosjektet.	<ul style="list-style-type: none"> -Nasjonalparkmagasinene. -Profilering og bruk av landsbybegrepet. -Vertskapskurs. -Miljøfyrtårnsertifiseringen. Økt fellesskapsfølelse blant bedriftene. -Kursrekka for Landsbybedrifter. -Ti på topp (samling av fjelltopper med påfølgende premiering etter sesongen). -Landsbyvakt/-vaktmester/Helårsvert. -Bygdemøter/studieringsamarbeid. -Stedsutviklingstiltak, oppussing av sentrumsområder, bilfritt sentrum. -Informasjon generelt. -Økt påvirkning for bruk av landsbybegrepet og næringskoordinering. Fokus på stedegne kvaliteter. -Bygging av flerbrukshuset Bunåva i Vingelen. Forollhogna Informasjonssenter og Bunåva kafe (mye dugnadsjobbing) Aktiviteter på Bunåva (Vingelen) (Nettside/facebookside (Vingelen)).
------------------------------	---	---	--

Hovedprosjektene er videre utfordret på hva som har vært viktige suksessfaktorer for å styrke områdets/områdenes omdømme og attraktivitet, og oppfordret til å komme med noen konkrete eksempler (jf. Tabell 33). I forbindelse med rapporteringen i 2010 var det flere av prosjektene som hadde kommet for kort til å kunne gi noen utfyllende svar på dette. I 2011 var det også noen prosjekter som gav uttrykk for at det var for tidlig å svare på dette, men det var likevel flere som pekte på konkrete eksempler i 2011 enn i 2010. I 2012 peker alle prosjektene på konkrete eksempler. Også her trekkes naturligvis tilgjengeliggjøring og synliggjøring av resultater og kvaliteter fram som viktig. Gode tiltak, god kvalitet på gjennomføring og positiv omtale oppleves som positivt. I 2012 er det også flere prosjekter som peker på at positiv omtale fra personer som har internasjonal kjendisstatus innenfor sine felt/fagområder, har gitt svært positiv effekt. Fugleturismeprojektet i Midt og Øst-Finnmark og Varangerhalvøya-prosjektet rapporterer bl.a. om positive effekter som følge av internasjonal profilering. Blogger fra internasjonale kapasiteter i fugle-miljøet har ført til økte besøkstall og positive ringvirkninger i lokalsamfunnene. Positiv internasjonal oppmerksomhet er naturligvis positivt for å styrke et områdes omdømme og attraktivitet.

Prosjektet i Nord-Trøndelag synes å være ett av de prosjektene som har jobbet mest aktivt med profilering mot et nasjonalt og internasjonalt marked. Gjennom delprosjektet Birdwatching Trondheimsfjord har man gjennomført flere visningsturer for internasjonale magasiner, noe som har resultert i fine oppslag. Gjennom delprosjektet Wild Norway har man samlet aktører fra hele fylket og bidratt til nettverksbygging og produktutvikling. Her har man også satset friskt på å for-

telle om Nord-Trøndelags fortrefelighet når det gjelder natur-baserte opplevelsesprodukter til et nasjonalt og internasjonalt marked. Det rapporteres om svært spennende tilbakemeldinger på områdets attraktivitet og måten det jobbes på. Dette har resultert i at aktørene har fått en ny giv til å arbeide sammen om å utvikle produktene sine, og arbeidet har blitt lagt merke til både nasjonalt og internasjonalt. Suksessfaktorer som trekkes fram, er naturkunnskap, produktkunnskap, markeds kunnskap, kunnskap om bedriftsutvikling, tillit hos aktørene, god evne til å formidle informasjon om området og produktene, gode bilder og penger til å gjennomføre jobben på en profesjonell måte. Samtidig ser vi også at utfordringene knyttet til omdømme og attraktivitet kan være ulike. Nærøyfjorden er f.eks. et attraktivt område med store besøkstall, og utfordringen her er derfor å utnytte denne attraktiviteten som grunnlag for en bærekraftig, lokal samfunnsutvikling.

Tabell 33 Viktige suksessfaktorer for å styrke områdets/områdenes omdømme og attraktivitet (noen eksempler).

Hovedprosjekt	Viktige suksessfaktorer for å styrke områdets/områdenes omdømme og attraktivitet (noen eksempler)		
	2010	2011	2012
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	En kjent britisk ornitolog har utgitt et hefte med CD med video fra regionen. Som eneste lokalitet i Norge ligger Varanger inne på lista over topp 100 lokaliteter som en fuglekikker bør besøke før han/hun dør. En omfattende artikkel som beskriver Varanger er publisert i 2010 i det nasjonale fugletidskriftet <i>Vår fuglefauna</i> . Varanger ble beskrevet i 2010 i <i>Vår fågelvärld</i> (Sveriges nasjonale tidskrift for fuglekikkere)	Prosjektet opplever det som viktig å gjenta det samme budskapet flere ganger, og at bruk av lokale media er nyttig i den forbindelse. At prosjektet tar initiativ til mange lokale små oppslag påvirker befolkningen over tid. Prosjektet har lagt en plan for folkemøter og gjesteopptredener på skoler i nærområdene hvor de jobber. Selve arbeidet starter tidlig i 2012.	Det flytende fotoskjulet i Båtsfjord havn ble en "snakkis" i det europeiske fuglefotomiljøet. Dette er spennende fordi at en klarer å lage en attraktiv attraksjon i en industrihavn fordi det ble lagt til rette for nære opplevelser av vakre havdykkender. Budskapet formidles gjennom at man får opp fuglekjendiser som blogger og skriver artikler i gode tidsskrifter. Målrettet bruk av kjendiser fungerer. Direktør for Wild Wonders of Europe, Widstrand, tilhører det toppnivået som gjør at potensielle tilreisende lytter. Han kjenner områdene og er villig til å komme igjen flere ganger. For å styrke omdømme lokalt, fungerer mange oppslag i lokale medier. Blir en god ting sagt mange nok ganger, blir det en sannhet.
Sykkelturisme i Nordland	Ofte og positiv omtale i media har vært bra. Profilerings av ulike opplevelsesmu-	Det at prosjektet har to nasjonalparker i kommunen oppleves som svært viktig. Om-	For prosjektet blir det nå å kunne samhandle i regionen, f.eks. at en stor og liten kommune

	ligheter.	rådet har også en svært aktiv turistforening med flere hytter i denne kommunen/nærliggende kommuner. Området kan tilby både fjord og fjell med masse ”krydder” innimellom dette.	(Saltedal og Bodø) samhandler om en mulig sykkelsti Polarsirkelen - Saltstraumen. Det at man kommer til Bodø og kan samhandle om sykling videre i regionen fra fylkeshovedstaden er meget positivt og mulig. Det å kunne sykle gjennom flere kommuner i en pakke er et mål. Dette er noe som Bedriftsnettverket for Reiseliv, som er etablert i Saltedal skal jobbe med. Polarsirkelen - Saltstraumen vil sette området på kartet både internasjonalt og nasjonalt!
Vidda Vinn	Tilrettelegging øker attraktiviteten og kan heve opplevelsen av et område. Det gjør at naturområder som før har vært mindre i bruk, blir oppdaget på nytt. Det er lettere å nyte bruset fra Kvenna med Kvennavegen fra Mogen, og det er lettere å finne og nyte den korte vegen fra Rjukan til Hardangervidda med steintrappene i Solstien. At det kommer sherpaer helt fra Nepal for å steinsatte stien, har også bidratt til økt stolthet og interesse. Folk som har gått Solstien, har snakka om den gode opplevelsen, og styrket området sin attraktivitet gjennom munn-til-munn markedsføring. Solstien har også fått mye medieomtale, noe som er viktig for området.	De steinsatte stiene har vært viktige suksessfaktorer. Over 2000 personer skrev seg inn i turboka på Solstien i 2011, og nesten 1600 skrev seg inn i turboka på Falkeriset, bare fra august til oktober. Dette kan bidra til å styrke områdets attraktivitet og omdømme.	- Å tilrettelegge stier som blir mye brukt lokalt, men også av hyttefolk og regionale dagsturister, fører til at områdene får nye attraksjoner i naturen som styrker området sitt omdømme. Eksempel: Solstien og Falkeriset. I 2012 skrev over 12 800 personer seg inn i turbøkene på Kvennavegen, Solstien og Falkeriset. I snitt en økning på 160 % i forhold til same periode i 2011!
Villreinen som verdis-		Kvalitet i alle ledd	Lokalisering av tiltak,

kaper		<p>oppleves som viktig for å styrke områdets omdømme og attraktivitet. Det mest synlige eksemplet er arbeidet rundt Tverrfjellet som både har stor kvalitet, men samtidig også en stor originalitet, og er et prosjekt ingen kan være likegyldig til. Pressedekning både nasjonalt og internasjonalt har bidratt til å underbygge dette.</p>	<p>involvering av lokale aktører, presseoppslag, samkjøring av mindre prosjekt i et større og helhetlig prosjekt (eks. Formokampen). Jubileet av Rondane 50 år har også vært utslagsgivende og en stor mulighet til å få fokus rettet mot villrein og verdiskapning. Eks. kan sies at Viewpoint Snøhetta ble en stor suksess og har bidratt til flere priser og dermed en av faktorene til områdets omdømme og attraktivitet. Det samme virker også å være gjeldende mht. tiltakene som ble gjort mht. Formokampen. Tilbakemeldinger om at dette er tiltak som ble attraktivt å besøke i fjor.</p>
Skatter for fremtiden	<p>Prosjektet mangler foreløpig eksempler på dette</p>	<p>Prosjektet trekker fram en spesiell historie i forhold til temadag omkring sik og sikfiske i Lierne. Her sa en lokal spesialist på sikfiske: ”jeg føler meg stolt og beæret over at siken blir benevnt som ”skatter for fremtiden”. Dette er et eksempel som viser at det å løfte fram det som for lokalbefolkningen blir sett på som ”dagligdags” styrker deres selvfølelse og identitet. Det de har drevet med i ”all tid” er en kunnskap som nå blir sett på som viktig.</p>	<p>Lokale tradisjoner løftes fram som noe som er verdifullt for framtiden.</p>
Mellom fjell, fjord og folk	<p>Prosjektet mangler foreløpig eksempler på dette</p>	<p>Prosjektet mangler foreløpig eksempler på dette</p>	<p>Kvantifisering av kvalitetene åpner øynene til folk (til dømes 115 turstier i kommunen). Flaggskip er bra. Flere flaggskip er bedre. For mange flaggskip blir rotete. Prioriteringa må til for å bli synlige.</p>

			Jostedal er et aktivitetslokomotiv. Prioritert satsing der øker attraktiviteten til hele området og gir positive ringvirkninger langt utover bygdegrensene.
Folgefonna - vandring frå fjord til fonn	Prosjektet mangler foreløpig eksempler på dette	Prosjektet peker på at det har vært viktig å avdekke kunnskap om historiske og naturfaglige verdier - jettegryter i Blådalen.	Pilegrimsvegen/Bufurds-vegen, tilgjengelighet -Bondhusdalen, parkering
Sørnorsk Kystnatur	Prosjektet mangler foreløpig eksempler på dette	Prosjektet opplever fortsatt at det er en lang vei å gå når det gjelder lokalbefolkningen og hvordan de oppfatter de lokale naturverdiene. Prosjektet vil fortsette med å bruke media aktivt. Initiere folkemøter knyttet til arrangementer som tar utgangspunkt i naturbrukstradisjoner, for eksempel Hummerdager - åpningen av hummerfiskek 1. oktober 2012.	Oppslutning fra politisk nivå i kommunen. Involvering av "kjendiser". Involvering av fylkesmann og fylkeskommune, kommune og næringsliv
Kystarven	Prosjektet mangler foreløpig eksempler på dette	Prosjektet opplever det som litt for tidlig til å kunne svare endelig på dette. Etter hvert som de konkrete tiltakene blir ferdigstilte i 2012, regner man med å få et klarere bilde av dette. Prosjektet tror at informasjonstiltak knyttet til kystarvstier, (skilt, tavler, kart og sti-app) vil gi positive omdømmeeffekter. Gode kurs i regi av Norsk Kystkulturakademi i Solund og åpningen av Norsk Sjøfuglsenter antas også å virke positivt.	Kystarven har fått utelukkende positive verdier knyttet til seg. Stiprosjektet har nok bidratt i det vesentlige til dette. Vernekonflikten er langt mindre dominerende i nyheetsbilde. Saueprosjektet har nok også bidratt positivt ved at nye områder blir tatt i bruk, og det oppstår liv og røre på øyer, og i utmark som tidligere var heit fraflytta. Norsk Sjøfuglsenter har blitt et besøksmål for skoleklasser. Dette har skapt positive assosiasjoner. F.eks. at stiftelse av fylkeslag av Norsk Ornitologisk Forening skjer på Norsk Sjøfuglsenter i april i år. Bulandet skole har engasjert seg

			<p>med både kunstnerisk sjøfuglutstilling og såkalt gründercamp med Norsk Sjøfuglsenter som utgangspunkt. Gjennom økt områdeprofilering sammen med reisemålselskapet og produkttilbydere, har vi fått synliggjort naturbaserte produkt f.eks. produktpakke med vandring på Alden og besøk på Norsk Sjøfuglsenter.</p>
Økosystem Dokkadelta	<p>Erfaringsstoler, kompetanse innenfor økologi, kanalisering av ledelse fra politikk til kompetanse.</p>	<p>Man antar at innovative løsninger som erfaringsstoler vil gi positive omdømmeeffekter. Etter hvert antar man også at høy kompetanse og stort nettverk vil virke positivt.</p>	<p>-Kunst i natur er et konsept som har utviklet seg til en besøksstrategi for vassdragsnaturen i Land og Etnedal og har økt områdets attraktivitet. -Pålebrygga er i Oppland unik som et friluftstiltak i universell utforming med beliggenhet direkte ved Dokkadeltaet naturreservat og har styrket områdets omdømme. -Samarbeid, bygd på en felles forståelse for oppgavene, med de involverte aktørene (grunneiere, Fylkesmannen, kommuner, håndverkere pluss flere), har vært avgjørende for gjennomføring av prosjektene. -Mediearbeid er sentralt for å nå ut til et større publikum, men også for å kreditere investorer og oppdragsgivere. I 2012 har erfaringsstolene fått en fire siders artikkel i D2 (fredagsbilaget i Dagens Næringsliv), og Miljøverndepartementet har laget en inspirasjonsvideo som ble lagt ut på MDs hjemmeside. Det gir legitimitet til prosjektet ØD og er med på å styrke områ-</p>

			dets positive omdømme.
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	Arbeidet med sertifisering rapporteres å ha medført stor interesse fra presse, en del forvaltningsområder, fra bedriftene i området og fra de involverte kommuner. Interessen går særlig på at området er Norges første nasjonalparkområde som har blitt Charterpark. Man regner med mer synlige effekter når de respektive kommuner ser at markeds- og utviklingstiltak settes ut i livet.	Prosjektet erfarer at synliggjøring av hvor attraktivt området er øker etterspørselen fra både bedrifter og kunder.	Jf. Tabell 32.
Nærøyfjorden Verdsarvpark - "Verdiskaping skjer i møtet!"	Verdsarvområdet Vestnorsk fjordlandskap ved Nærøyfjorden og Geirangerfjorden er allerede et område med godt omdømme og stor attraksjonskraft – særlig sett fra besøksnæringen sin side. En av de store utfordringene er hvordan denne krafta og omdømmet kan bidra til større lokal bærekraftig verdiskaping og verdisetting.	Verdsarvområdet Vestnorsk fjordlandskap ved Nærøyfjorden og Geirangerfjorden er allerede et område med godt omdømme og stor attraksjonskraft – særlig sett fra besøksnæringen sin side. En av de store utfordringene er hvordan denne krafta og omdømmet kan bidra til større lokal bærekraftig verdiskaping og verdisetting. Et annet perspektiv er at denne attraksjonskraften kan bli en stor utfordring for omdømmet dersom dette, slik prosjektet har fått noen signal på, samtidig fører til at gjester velger bort fjordene på grunn av trengsel og mangel på opplevd kvalitet. Dette er grunnlaget for at man i fellesskap har startet opp arbeidet med en overordnet besøksforvaltnings- og formidlingsplan.	Verdsarvområdet Vestnorsk fjordlandskap ved Nærøyfjorden og Geirangerfjorden er allerede et område med godt omdømme og stor attraksjonskraft – særlig sett fra besøksnæringen sin side. En av de store utfordringene er hvordan denne krafta og omdømmet kan bidra til større lokal bærekraftig verdiskaping og verdisetting. Et annet perspektiv er at denne attraksjonskraften kan bli en stor utfordring for omdømmet dersom dette, slik prosjektet har fått noen signal på, samtidig fører til at gjester velger bort fjordene på grunn av trengsel og mangel på opplevd kvalitet. Dette er grunnlaget for at man i fellesskap har startet opp arbeidet med en overordnet besøksforvaltnings- og formidlingsplan for Vestnorsk fjordlandskap.

<p>Varnjargga - Varenkinniemi- Varangerhalvøya</p>	<p>Gode og helhetlige tiltak blir sett som viktige for områdets omdømme og attraktivitet. Det arbeides bl.a. med en mulighetsstudie for tilretteleggingstiltak for hele prosjektperioden.</p>	<p>Prosjektet har hatt mange avisoppslag som har hatt positiv innvirkning på omdømme.</p>	<p>Prosjektet har samarbeidet aktivt med destinasjonsselskapet og et ungt arkitekt byrå som har vært svært offensive i markedsføring av Varanger. Dette har bidratt til å styrke områdets omdømme.</p>
<p>Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur</p>	<p>En suksessfaktor er aktiv bruk av media for å formidle suksesshistoriene. Wilks på Snåsa har vært svært flinke til å bruke media i sitt arbeid. Dette har igjen ført til at andre media har tatt kontakt for å formidle informasjon om sørsamenes kultur og tradisjon. NRK kjørte bl.a. høsten 2010 en programserie om tradisjonshåndverk, hvor et helt program var viet til Wilks Design, med fokus på gamle samiske håndverkstradisjoner.</p>	<p>Delprosjekt Bird-watching Trondheimsfjord har gjennomført flere visningsturer for internasjonale magasiner. Dette har gitt fine oppslag.</p> <p>Delprosjektet "Bærekraftig naturbasert reiseliv", senere Wild Norway, har samlet aktører fra hele fylket og bidratt til nettverksbygging og produktutvikling. Det har vært satset friskt og uredt på å fortelle om Nord-Trøndelags fortreffelighet når det gjelder naturbaserte opplevelsesprodukter til et nasjonalt og internasjonalt marked. Man har fått svært spennende tilbakemeldinger på områdets attraktivitet og måten det jobbes på. Aktørene har fått en ny giv til å arbeide sammen om å utvikle produktene sine, og arbeidet blir lagt merke til både nasjonalt og internasjonalt. Suksessfaktorer ser ut til å kunne være naturkunnskap, produktkunnskap, markedskunnskap, kunnskap om bedriftsutvikling, tillit hos aktørene, god evne til å formidle informasjon om området og produktene, gode bilder og penger til å gjen-</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Prosessen omkring fugleamfi på Halsøen har bidratt til økt engasjement omkring fugl og naturkvaliteter i Stjørdal. - Arbeidet med Wild Norway og presentasjon av aktører som har bærekraftige opplevelsesprodukter i Nord-Trøndelag bidrar til å sette Trøndelag på kartet som destinasjon for Adventure-turisme. Dette skjer både gjennom hjemmeside og blogg. - Deltakelse på ATTA World Summit for andre gang i Luzern i Sveits, hvor fire aktører fra Wild Norway deltok og informerte om produktene våre i Nord-Trøndelag. - Kontaktnett med Internasjonale mentorer innenfor bærekraftig naturbasert reiseliv har vært viktig for å løfte Trøndelag opp til et høyere nivå. - Profesjonelle coacher på produktverkstedene gjennom Wild Norway har vært viktig for å få fram gode produkter. Når dette har vist seg å skape interesse fra markedet blir det et løft både for aktørene og for området. - Adventure-seminar i samarbeid med Trøndelag Reiseliv og Midt-Norsk natur ble en

		nomføre jobben på en profesjonell måte. www.wild-norway.com er et eksempel.	viktig arena for å få fram mulighetene vi har i Trøndelag for å bli en arena for bærekraftig naturbasert reiseliv i Norge. Ett av resultatene ble at det i ettertid i regi av Trøndelag Reiseliv jobbes med å lage en strategi for naturbasert reiseliv for begge Trøndelagsfylkene.
Norges Nasjonalparklandsbyer	Profilering, stedsutviklingstiltak.	Prosjektet opplever generell positiv fokus og markedsføring gjennom eksisterende arrangement og etablerte media som f.eks. hjemmesider.	-Geilo: Hovedessensen av hele prosjektet! -Jondal: Blåisdag og foredrag samt infotavlene. Omtale hos destinasjonsselskap, reiseselskap og at turstier som har vært her reiser fornøyde tilbake, og forteller det videre. Neste gang har de kanskje med seg venner – og kanskje blir de litt lenger også. -Lom: NPL-magasinet, vertskapskurs, stedsutviklingstiltak, landsbyvakt, gratis turbrosjyrer er mye brukt, både for nasjonalparklandsbyen og for Bøverdalen (sistnevnte utviklet gjennom småsamfunnsatsingen). -Storslett: NPL-magasinet, vertskapskurs, IN kursrekke, stedsutviklingstiltak, landsbymarkedet. -Vingelen: Bygging av Bunåva (kafé, infosen-ter, møteplass).

Når det gjelder styrking av omdømme og attraktivitet, er merkevarebygging og stedsprofilering et viktig virkemiddel. På en skala fra 1-6, der 1="ikke i det hele tatt" og 6="i stor grad", ble hovedprosjektene spurt om i hvilken grad ressurser knyttet til naturarven benyttes som grunnlag for merkevarebygging og stedsprofilering (jf. Tabell 34). Ti av prosjektene svarte her 5 eller 6 i 2010, mens tilsvarende tall i 2011 og 2012 er henholdsvis 9 og 11. Dette er noe prosjektene naturligvis i større eller mindre grad har hatt fokus på fra første stund, men det er ikke unaturlig at innsatsen øker etter hvert som man har arbeidet fram tiltak og tilbud som gjør profileringen med utgangspunkt i lokale ressurser lettere. Videre var det sju prosjekter i 2010 som gav uttrykk for at hovedprosjektet hadde resultert i at det var utviklet nye symboler, logoer eller merkevarer knyttet til

naturarven. Dette tallet har økt til åtte i 2011 og til tolv i 2012. I forbindelse med rapportering for 2011 ble det vist til at det var små endringer i 2011 sammenlignet med situasjonen i 2010, og at det slik var grunn til å forvente en økning de to siste årene av prosjektperioden. Rapportering for 2012 bekrefter at en slik økning har funnet sted.

Tabell 34 Merkevarerbygging og stedsprofilering.

Hovedprosjekt	Benyttes ressurser knyttet til naturarven som grunnlag for merkevarerbygging og stedsprofilering? 1=ikke i det hele tatt og 6=i stor grad			Har hovedprosjektet resultert i at det er utviklet nye symboler, logoer eller merkevarer knyttet til naturarven?		
	2010	2011	2012	2010	2011	2012
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	5	1	4	Nei	Nei	Ja
Sykkelturisme i Nordland	3	6	5	Nei	Nei	Nei
Vidda Vinn	5	4	5	Nei	Nei	Ja
Villreinen som verdiskaper	6	6	5	Nei	Vet ikke	Ja
Skatter for fremtiden	Vet ikke	3	3	Ja	Ja	Ja
Mellom fjell, fjord og folk	6	4	5	Nei	Nei	Nei
Følgefonna - vandring frå fjord til fonn	5	5	3	Nei	Nei	Nei
Sørnorsk Kystnatur	3	5	5	Ja	Ja	Ja
Kystarven	2	4	4	Ja	Ja	Ja
Økosystem Dokkadelta	6	6	6	Ja	Ja	Ja
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	6	5	5	Ja	Ja	Ja
Nærøyfjorden Verdsarv-park - " Verdiskaping skjer i møtet!"	5	5	5	Ja	Ja	Ja
Varnjargga - Varenkinnemi- Varangerhalvøya	1	1	5	Nei	Nei	Ja
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	5	5	5	Ja	Ja	Ja
Norges Nasjonalpark-landsbyer	6	5	5	Nei	Ja	Ja

6.4.3 Sosial verdiskaping

Bred verdiskaping med utgangspunkt i naturarven forutsetter bred forståelse og bred samhandling mellom ulike aktører. Bred verdiskaping er umulig å oppnå dersom f.eks. verneinteresser og næringsinteresser sitter på hver sin tue, eller har tilhold i hver sin skyttergrav. Samhandling, dialog og gjensidig tillitt og forståelse er en forutsetning. Med tanke på sosial verdiskaping har vi således fokus på hvordan hovedprosjektene bidrar til nettverksbygging, samarbeid, fellesskapsfølelse, bevissthet og engasjement blant ulike aktører. Dette er også en forutsetning for å oppnå endringer på samfunnsnivå, noe som også er en indikasjon på hvorvidt man oppnår langsiktige og varige effekter som følge av innsatsen i hovedprosjektene og programmet som helhet.

Elleve av hovedprosjektene svarte at eksisterende nettverk hadde vært involvert i 2010. I 2011 er dette tallet økt til 14, og i 2012 omfatter dette alle prosjektene. Tabell 35 gir en oversikt over hvilke eksisterende nettverk og aktører som har vært involvert. Dersom vi snakker om hovedtyper

av nettverk, er det flere som har etablert nettverk/samarbeid med andre utviklingsprosjekter. Videre er det flere som har etablert nettverk knyttet til ulike nærings- og reiselivsaktører (organisasjoner, bedrifter, destinasjonsselskaper, turoperatører, utviklingsselskaper). Mange har involvert lag og frivillige organisasjoner. Disse omfatter bl.a. faglag innen landbruket, grunneierlag, bygdelag, turistforeninger, historielag og idrettslag. Vi ser også at fagaktører/-nettverk er involvert (Norsk ornitologisk forening, SNO, museer og kunstformidlingsinstitusjoner). Offentlige institusjoner er involvert gjennom bl.a. fylkeskommuner, kommuner, regionråd, Innovasjon Norge og Fylkesmannen. Det varierer imidlertid hvilke aktører som er involvert i nettverk knyttet til det enkelte hovedprosjekt. Omfanget at aktører som blir involvert, synes imidlertid å øke. I noen prosjekter synes det å være nevnt mange aktører som prosjektet er i kontakt med/samarbeider med, men som ikke nødvendigvis samhandler med hverandre. Nye møteplasser for ny samhandling er imidlertid viktig, og det er også flere prosjekter som legger vekt på dette. Nærøyfjorden verdsarvpark skiller seg ut som det eneste prosjektet som er organisert som en regionalpark etter inspirasjon fra de franske regionalparkene. Et viktig fundament for parkorganiseringen i Nærøyfjorden er inngåelse av partnerskapsavtaler som er forankret i strategi- og handlingsplaner som har som formål å fremme en bærekraftig lokal samfunnsutvikling. Vi ser at antall partnerskapsavtaler har økt fra 30 i 2010 til 46 i 2012. Dette indikerer at stadig flere slutter seg til verdigrunnlaget som ligger til grunn for parketableringen, og at de ser den gjensidige nytten av å være med i samarbeidet.

Nord-Trøndelag har også etablert gode arenaer for samhandling ved at partnerskapet på regionalt nivå inngår i styringsgruppen for prosjektet. I og med at man har etablert dette sentrale regionale partnerskapet, virker det også som om man har bedre forutsetninger og muligheter til å samhandle med andre viktige aktører. Videre har man gjennom hovedprosjektet klart å legge til rette for god samhandling mellom delprosjektene, hvor det er tydelig at disse inngår som en del av større helhet. Det er med andre ord gode samhandlingsmønstre lokalt, mellom det lokale og regionale og mellom regionale og verden utenfor. Her er det etablert gode samhandlingsmønstre med overføringsverdi, og som bør videreføres og videreutvikles.

Tabell 35 Eksisterende nettverk og aktører som har vært involvert.

Hovedprosjekt	Involvering av eksisterende nettverk og aktører i 2010	Involvering av eksisterende nettverk og aktører i 2011	Involvering av eksisterende nettverk og aktører i 2011
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	Varangerprosjektet ved Utsi og Holmen, Motvindprosjektet ved Sinikka Routsalainen, Berlevåg reiselivsforum og Norsk ornitologisk forening.	NOF og SNO	-Museumsnettverk (Gamvik museum, Varanger samiske museum, Pomormuseet). -Feltbiologisk nettverk (Høgskolen på Hamar, Agder naturmuseum).
Sykkelturisme i Nordland	Storjord hotell, Rognan hotell, Lønsdal hotell, Nordnes kro, Artic lysstøperi, Junkerdal turistsenter, Utviklingsfokus, Halsdammen, Rognan fjordhotell og reindriftnæringa.	De reiselivsbedriftene som er i området og som ønsker noe "mer" har vært med fra 2010. Prosjektet har klart å få til et bedriftsnettverk som er klart: Rognan hotell, Nordnes Camp og Bygdesenter, Saltdal Turistsenter, Nordland nasjonalparksenter, NSB, Saltin, Saltdals Opplevelser.	Bedriftsnettverk i Saltdal: (Rognan hotell, Nordland Nasjonalparksenter, Nordnes Camp og Bygdesenter (Turistinfo), Saltdal Turistsenter, Junkerdal Turistsenter, Storjord hotell, Polar Camp, Polarsirkelen

			Høyfjellshotell, Arktic Lysstøyper, Rognan Fjordcamp, Halsdammen Saltin, Saltdal Handelsstand).
Vidda Vinn	Mange av grunneierlagene i Tinn og Vinje, Vandreregionen – felles satsing på vandring i kommunene i Vest-Telemark, Tinn og Hjartdal, Innovativ Fjellturisme – kompetanse på skilting og gradering, Fjellregionsamarbeidet, Nasjonalparkkommunene, Frå gråberg til gull – liknende prosjekt i Setesdal Vesthei-Ryfylkeheiene, SNO naturrettveiledere og tilretteleggingsteam.	Vandreregionen i Vest-Telemark, Innovativ Fjellturisme - prosjektet med fokus på nasjonal standard for gradering og merking av turstier og lignende, Fjellregionsamarbeidet og Nasjonalparkkommunesamarbeidet.	-Vandreregionen i Vest-Telemark -Nettverket innenfor naturforvaltning i Vinje og Tinn, med felles kontorplass på Norsk Villreinsenter Sør på Skinnarbu. -Rauland Turist og VisitRjukan.
Villreinen som verdiskaper	I tillegg til nettverket etablert gjennom Villreinfangsten som verdensarv, har Regionrådet for Nord-Gudbrandsdalen og Dovrefjellrådet vært involvert i tillegg eget nettverk gjennom eget styre.		-Nasjonalparkriket. -Reiseliv AS i Nasjonalparker. -Lesja Kommune. -Gudbrandsdalsmusea. - Østlandsforskning. -Venabu Fjellhotell. -Villreinsenteret Hjerkin, tidligere prosjektleder i Villreinen som verdiskaper. -SNO. -Div råd/nemder, fjellstyrer innenfor det geografiske området for Villreinen som verdiskaper. -Internasjonalt fagmiljø i forbindelse med EAA session i Finland og arbeidet med villrein som verdensarv (Universitetet i Tromsø, Russland og Frankrike). - De ulike delprosjektene har igjen er rekke eksisterende

			de og nye nettverk i tillegg til samarbeid med NTNU, Dovre kommune, SNO, Snøhetta arkitekter etc.
Skatter for fremtiden	En smak av Lierne og Røros Mat	En smak av Lierne, Rørosmat, Li-verten, NAPTEK.	Rørosmat. Li-verten En smak av lierne. Rørosmeieriet. Rørosmuseum. Lierne Museer. Man bruker de nettverk man har og ser at etter hvert som prosjektet går, kommer nye aktører til.
Mellom fjell, fjord og folk		Reiselivet - gjennom medlemmer og ledelse i destinasjonsselskap, opplevingsnæringen - gjennom aktivitetsvirksomhetene, friluftslivet - gjennom ildsjeler i bygdelag og lokalt turlag, skolesystemet - gjennom interesserte skuler i kommunen, forvaltningen - gjennom kommunedirektøren, SNO og nasjonalparkforvaltere.	Jostedal SigNatur - reiselivsvirksomheter i Jostedal.
Følgefonna - vandring frå fjord til fonna		Grunneiere/landskapspark i Rullestad\Langfoss og interessegruppe i Agatunet\Digrahaug og Pilegrimsvegen, bygdelag i Blådalen	Pilegrimsvegen/ Bufersvegen: Lokal interessegruppe for Bufersvegen med egen facebookside. Landskapspark involvert i verdiskaping og har fått tildelt eksterne midler til dette. -Aga\Reiseter. Idrettslag involvert i tilrettelegging og i bruk av løypa til idrettsarrangement. -Bondhusdalen. Foreldrelaget i skolen involvert i dugnadsaktiviteter. -Blådalen. Kvinherad turlag i rydding og infosamling. -Rullestad. Lokal aktør i tilrettelegging.
Sørnorsk Kystnatur	Lista Bondelag, Lista Småbrukerlag, Region Lister, Flekkefjord og omegn tu-	Ornitolog-nettverket knyttet til Lista fuglestasjon.	Turistsjefene i de samarbeidende kommunene. Ny kommune involvert:

	<p>ristforening, Kvinesdal Historielag, Kna- ben utvikling, Lister Friluftsråd, Fylkes- mannen i Vest- Agder- landbruksavd., Fyl- kesmannen i Vest- Agder-miljøvern- avd., Fylkeskonservatoren, Norsk ornitologisk forening, Vest-Agder, Statskog, Agder- forskning, Agder Na- turmuseum, Lista Naturmuseum, Lister Skjærgårdspark, Sukkertoppen, Far- sund Næringsse- lskap, Vekst i Lyngdal (næringsse- lskap) og ansatte fra admini- strasjonen i de enkel- te kommunene</p>		<p>Hægebostad 1. Lista bondelag 2. Lista småbru- kerlag 3. Natur og fritid AS 4. Lista fuglestasjon 5. Lista lufthavn 6. Lista flypark 7. Vest-agder muse- et Lista 8. Velforeninger på Hidra 9. Flekkefjord og Omland Turistfore- ning 10. Lister reiseliv 11. Lister friluftsråd 12. Kvåsfossen grunneier 13. Hægebostad kommune 14. Lyngdal kom- mune 15. Farsund kom- mune 16. Kvinesdal kommune 17. Flekkefjord kommune 18. Vest-Agder fyl- keskommune 19. Fylkesmannen i Vest-Agder 20. Innovasjon Norge 21. Agderforskning 22. Bøkkerbuas bødkerjeng 23. Kvinesdal båt- forening 24. Farsund næ- ringsselskap 25. NaturEXPO 26. Lyngdal Markeds- forening 27. Farsund og Lis- ta Markedsforening 28. Flekkefjord handelsstand 29. Farsund Resort 30. Aegir Havbruk Stort antall grunnei- ere på Lista og mange flere aktører har vært direkte involvert i planleg-</p>
--	---	--	---

			ging og gjennomføring av tiltak.
Kystarven	Faglaga for småfehold (Sau og geit), bygdelag i alle kommunene, turlag i flere kommuner, idrettslag, reiselivsorganisasjoner (Stiftelsen Jensbua og Visit Fjordkysten), tiltaksapparatet i HAFS-kommunene Norsk Ornitologisk Forening (Solund) og HAFS Næringsforum	Visit Fjordkysten - medlemsorganisasjon for reiselivsbedrifter, turlag og idrettslag i mange bygder, næringsmedarbeidere i HAFS-regionen, velforeninger og bygdelag som er engasjerte i stimerking, kulturmedarbeiderne i HAFS-regionen.	-Solund Mat er et AS, men også et næringsnettverk i Solund som produserer kvalitetsmat til godt betalende kunder i restaurantbransjen. Villsau og fiskeprodukt er deres hovedsatsingsområde. Gjennom salg av villsaukjøtt til gode priser direkte til restauranter, har de stimulert etterspørselen etter villsau. Norsk Kystkulturakademi arbeider med å få til en villsaufestival for Solund. Denne vil sette fokus på både næringen og stedet og styrke oppbygginga av Solundmat. -Norsk Ornitologisk Forening stiftet fylkeslag for Sogn og Fjordane på Norsk Sjøfuglsenter på Værlandet. De er også indirekte koblet til driften av Sjøfuglsenteret gjennom prosjektarbeid på Værlandet. Visit Fjordkysten AS må vel også regnes som et eksisterende nettverk av reiselivsvirksomheter.
Økosystem Dokkadelta	Fagnettverk bruk – vern i Oppland og Nettverk for kunstformidling, naturkunst.	Landsbyen næringshage, Landsbylauget, helselaget, grunneierlag, Trevekst, Fagrådet bruk-vern i Oppland og kunstnernettverk	-Landsbylauget -Torpa Idrettslag -Trevekst -Helselaget i Nordre Land -Norsk ornitologisk forening avdeling Oppland -Landsbyen Næringshage -Istad Art Solutions -K8 Industridesign

			<p>-Høgskolen i Telemark, Kunsthåndverkere M8 design -Statens naturoppsyn -Gaia arkitekt -Mat i Land -Gynthers catering -Gynther Flått -Tranlia Velforening</p>
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell		Næring i verneområder (prosjektet i regi av Blilyst/ST Fylkeskommune), prosjektledernettverk, Europarc Federation, og Verifiers Europarc.	Samarbeidsnettverket Inasjonalparker dvs. nasjonalpark-sentrene rundt Dovrefjell. Prosjektleder har på bakgrunn av deres innspill og data laget et forslag til strategi for trafikkutvikling, samt grunnlag for resertifisering. Prosessen fortsetter frem til sommeren 2013.
Nærøfjorden Verdsarvpark - "Verdiskaping skjer i møtet!"	Verdensarvparken sine partnere (ca. 30 stk), regionalparknettverket, Det norske nettverket for verdensarvsteder og Nordisk nettverk for verdensarvsteder.	Verdsarvparken sine partnere som for tida utgjør ca 41 stk, Campus Aurland, SAKTE-alliansen, regionalparknettverket - fellesorganisasjonen Norske Parker, Norges Verdensarv, Nordisk nettverk for verdsarvsteder.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Verdsarvparken sine partnere som for tida utgjør ca. 46 stk. - se www.naroyfjorden.no. 2. Campus Aurland – "grønne" kompetansevirksomheter i Aurland. 3. SAKTE-alliansen. 4. Regionalparknettverket - fellesorganisasjonen Norske Parker. 5. Norske nettverket for verdensarvsteder - Norges Verdensarv. 6. Nordisk nettverk for verdensarvsteder.
Varnjargga - Varenkinniemi- Varangerhalvøya	Båtsfjord røde kors, Destinasjon Varanger og Reinbeite distrikt 6	Destinasjon Varanger og Motvind (reiselivsprosjekt Båtsfjord).	Destinasjon Varanger: reiselivsbedrifter.
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	1) Team reiseliv Nord-Trøndelag (IN, NTFK, FMLA), 2) KiIN - Kunnskapsbasert næringsutvikling	Team reiseliv i Nord-Trøndelag som består av representanter fra Fylkeskommunen, Fylkesmannen og Innovasjon Norge.	<p>-Østre Namdal Reinbeitedistrikt. -Luru og Skjækra Reinbeitedistrikt. -Visit Børgefjell.</p>

	<p>i Indre Namdal, 3) Indre Namdal Regionråd, 4) Råa t å varra raus - en gruppe på Snåsa som jobber med omdømmebygging gjennom et omstillingsprosjekt i Snåsa kommune, 5) Omstillingsprosjekt i Ytre Namdal bl.a. knyttet til arbeidet med Skeisnesset på Leka - et av Norges utvalgte kulturlandskap 2010, 6) Norges Midtpunkt BA - et nettverk av bedrifter i Steinkjerregionen som arbeider med natur- og kulturbasert reiseliv, 7) Østre Namdal reinbeitedistrikt, 8) PE-Torsa – et stort utendørs spel som foregår hvert år (ny "episode" hvert år) på Oppgården i Lierne, 9) Naturens Bästa og svensk økoturismeforening 10) Din Tur, en turoperatør i Nord-Trøndelag som opererer på landsbasis 10) NOF Nord-Trøndelag.</p>	<p>Kontaktforum reiseliv for Trøndelag som består av representanter fra Fylkeskommunene, Fylkesmennene, Innovasjon Norge, Fylkestingene, Trøndelag Reiseliv, Hanen og NHO reiseliv.</p> <p>Indre Namdal Regionråd som består av ordfører og rådmann i alle 6 kommuner i Indre Namdal.</p> <p>Svensk økoturismeforening, Nyskaping i Snåsa (omstillingsprosjekt for Snåsa kommune har en kvinnegruppe "Råa t å værra Raus" som har deltatt på kurs i bærekraftig naturbasert reiseliv), Din Tur - turoperatør i Nord-Trøndelag og NOF Nord-Trøndelag</p>	<p>-Team Reiseliv NT. -Team Mat NT. -Samarbeidsmøter mellom team mat og team reiseliv (kople mat/reiseliv). -Kontaktforum Reiseliv Trøndelag. -NOF Trøndelag. -Norsk økoturismeforening. -Trøndelag Reiseliv. -Innherred Reiseliv. -Visit Sapmi. -ATTA (Adventure Travel Trade Association). -En smak av Lierne. -Visit Namdalen. -Snåsa Næringsforum. -Snåsa Næringshage.</p>
<p>Norges Nasjonalparklandsbyer</p>			<p>-Jondal: NPL-nettverket: alle kommunene, fylkesmannen, fylkeskommunen, miljøverndepartementet, DN.</p> <p>-Lom: - Landsbyrådet, Nord-Gudbrandsdalen Næringsforening, Norsk Fjellmuseum, Jotunheimen Reiseliv, regional sykkelgruppe (6 kommuner)/Regionkontoret, Arbeidsgruppe for å jobbe med nasjonalpark-</p>

			magasinet. -Storslett: - Landsbyrådet, Nordreisa næringsforening, Halti næringshage -Halti Nasjonalparksenter, Troms fylkeskommune - omdømme-prosjektet i Nord-Troms, Reisa Elvelag. -Vingelen: Destinasjon Røros, Vingelen Turist, LUK-nettverk i Hedmark FK.
--	--	--	--

I tillegg til involvering av eksisterende nettverk var det i 2010 seks av prosjektene som hadde etablert nye nettverk i hovedprosjektet (jf. Tabell 36). I 2011 og 2012 har det samlede antallet økt til elleve. De nyeste nettverkene synes i stor grad å ha fokus på formidling, reiseliv og produktutvikling. Stadig etablering av nye nettverk understreker det faktum at det er behov for omfattende samarbeid for å realisere komplekse og sammensatte målsettinger som kombinerer hensynet bevaring og utvikling. I henhold til Quadruple Helix-modellen⁴ vil det være viktig å få til en positiv og gjensidig forsterkende samhandling mellom offentlig sektor, kompetansesektoren, frivillig sektor og privat sektor for å få til gode utviklingsprosesser.

I 2011 og 2012 er det interessant å merke seg at prosjektet i Nord-Trøndelag har vært spesielt aktiv med målrettet etablering av nettverk og samarbeid knyttet til bedriftssamarbeid, sertifisering, produktutvikling, markedsføring og salg av produkter og opplevelsestilbud. Sammenlignet med flere andre av prosjektene synes prosjektet i Nord-Trøndelag å ha kommet langt i sitt arbeid med å utvikle et naturbasert reiseliv, og erfaringene fra Nord-Trøndelag vil slik sett ha overføringsverdi til de andre prosjektene i Naturarven som verdiskaper.

Tabell 36 Nye nettverk som har blitt etablert i hovedprosjekt.

Hovedprosjekt	Nye nettverk i 2010	Nye nettverk i 2011	Nye nettverk i 2012
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark			
Sykkelturisme i Nordland		Reiselivsbedriftene som var med i 2010 pluss Polarsirkelen Høyfjellshotell, Rognan FjordCamp og Lysstøyeriet	
Vidda Vinn	Uformelt nettverk etablert etter kurs i interpretasjon, ca		

⁴ Haukeland, P.I. & Brandtzæg, B.A. 2009. Den brede verdiskapingen. Et bærekraftig utviklingsperspektiv. – Telemarksforskning. TF-notat nr. 20 2009.

	12 aktører i nettverket som arbeider med formidling i det offentlige eller egen guidebedrift.		
Villreinen som verdiskaper	Primært mer uformelle, faglige, internasjonale nettverk.		<p>Nytt nettverk i forbindelse med tiltak knyttet til workshop formidling, der både reiseliv, fag og formidling er forankret.</p> <p>I tillegg er delprosjekt Digitale Dalsida blitt forankret som et eksterntprosjekt i samarbeid med blant andre Gudbrandsdalsmusea. Prosjektledelse i Natur og Kulturreisen er involvert som aktører og diskusjonspartnere i forbindelse med teknologiske muligheter i de to prosjektene og som utfyller hverandre.</p>
Skatter for fremtiden		Gjennom prosjektet er det knyttet kontakt opp mot det svenske NAPTEK-prosjektet og SNO sitt MONA-prosjekt. På oppstartssamling for MONA-prosjektet deltok 3 av de 4 nasjonalparksentrene som er involvert i "Skatter for fremtiden". Prosjektet ble presentert for de andre deltagerne på seminaret.	
Mellom fjell, fjord og folk			
Folgefonna - vandring frå fjord til fonn			
Sørnorsk Kystnatur		Nordbergkonferansen har etablert et nytt men uformelt forum for erfaringsutveksling både for store og mindre utleievirksomheter. Studieturen har resultert i et nytt tverrfaglig nettverk mellom gründere, naturoppsyn, reiselivsaktører og	<ul style="list-style-type: none"> -Naturnettverk Lister. -Prosjektnettverk Lister. -Næringsaktører (Kvåstunet, Lista natur- og aktivitetspark). -Lista flyplass. -Hægebostad kommune. -NaturExpo.

		kommunal og statlig forvaltning.	
Kystarven	Gjennom studietur til Skottland er det skapt et fundament for utvikling av et reiselivsnettverk knyttet til naturbasert opplevelses-turisme. På Værlandet er det etablert en kopling mellom lokale grunneiere og Universitetet i Bergen vedrørende beiting og sviing i verneområdet.		Kanskje ikke heilt nytt nettverk, men gjennom prosjektet Kystvandring er det søkt økonomisk støtte til prosjektarbeidet fra NCE og fått det. NCE er således koblet på arbeidet som Visit Fjordkysten og Kystarven driver for å fremme vandreturisme i Kystarvområdet og ellers på Fjordkysten. Sunnivaleia er et pilgrims initiativ som samarbeider med oss i vandreprosjektet.
Økosystem Dokkadelta	Fagrådet for Økosystem Dokkadelta. Nettverk for erfaringslære. Nettverk for kunstformidling, naturkunst, landart.		
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell			
Nærøyfjorden Verdsarvpark - "Verdiskaping skjer i møtet!"	Campus Aurland – Grønt kompetansenettverk som skal være en drivkraft for samarbeid, utvikling, formidling og overføring av praktisk kunnskap om økologi, landskap og bærekraft i kultur- og naturbaserte næringer (Verdsarvparken, Aurland Naturverkstad AS, Aurland Natur- og Kulturarv BA, Aurland Næringshage, Sogn Jord- og Hagebruksskule, Aurland Fjellstyre, Aurland Næringsutvikling AS, Aurland Næringshage og Aurland kommune ved Kunnskapstunet)		
Varnjargga - Varen-		Tundra schoolnet: 40	

kinniemi- Varanger- halvøya		aktører	
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	<p>Delprosjektet Birdwatching Norway har etablert et nettverk som består av naturarvprosjekter som har fokus på fugleturisme. Omfatter Birdwatching Trondheimsfjord og naturarvprosjektene i Farsund og på Varanger. Det er også etablert samarbeid med Sapmi Experience etter studietur til Jämtland. Videre er det etablert samarbeid med Svensk ecoturismeforening om felles produktklubb.</p>	<p>-Wild Norway- som består av ca 25 aktører innenfor naturbasert opplevelsesturisme o.l. i Nord-Trøndelag. -Høgskolen i Nord-Trøndelag som har elever på naturveilederstudiet som samarbeider med Naturarven. -Norges Midtpunkt BA som består av følgende bedrifter: Brandheia Villmark og Velvære, Mokka Gård, Kulturgården Bjerkem, Ogdalsbruket og Hatlingsetra. -Norsk Økoturismeforening som har samme ideologiske plattform som Naturarven i Nord-Trøndelag, men som har gått lenger - og sertifiserer aktører under paraplyen Norsk økoturisme. Det er en målsetting at Norsk Økoturisme og Wild Norway skal samhandle under Adventure Travel Summit i Sveits i oktober 2012. -Adventure Travel Trade Assosiation (ATTA) som er en medlemsorganisasjon for turoperatører, aktører og andre som jobber innenfor bærekraftig naturbasert opplevelsesturisme. -Leka kommune med reiselivssatsing knyttet til natur og kultur, bl.a. utvalgte kulturlandskap og Norges geologiske nasjonalmonument (geologien på Leka)</p>	<p>- Produktutvikling i samarbeid mellom Snåsa hotell, Samien Sijte og Naturarvprosjektet sørsamisk kultur og tradisjon som reiselivsprodukt. - Lokalt, regionalt og nasjonalt nettverk innenfor fugleturisme - Lokalt bedriftsnettverk innenfor fototurisme (Stjørdal).</p>

Norges Nasjonalpark-landsbyer		Norsk kulturarv.	Prosjektkoordinator: -SNO. -Breheimen Nasjonalpark. -Fylkesmannen i Hedmark, Naturforvaltning. -Forollhogna Rådet for nasjonalparkkommunene (RFN). Geilo: -Økoturismeforeninga. -Dialog med stiftelsen Tvergastein (Arne Næss hytta). Lom: -Arbeidsgruppe for å jobbe med nasjonalparkmagasinet. Storslett: -Nordreisa Næringsforenings Reiselivsgruppe, styringsgruppe for prosjekt Helårsvert. Vingelen: -Videreutvikling av Vingelen Turist til hele Tolga kommune. -Alltid åpen seter – nytt seternetttverk.
-------------------------------	--	------------------	--

Gjennom sosial verdiskaping er det også et formål å skape bevissthet og engasjement blant ulike aktører knyttet til naturarven som ressurs for steds- og produktutvikling. For å vurdere i hvilken grad man har lyktes med dette, ble hovedprosjektene bedt om å foreta vurderinger på en skala fra 1-6 hvor 1=ikke i det hele tatt og 6=i stor grad. Vurderingene synes samlet sett å være noe mer positive for 2012 enn for 2010. Flesteparten av prosjektene har svart 4 eller 5, og de gjennomsnittlige vurderingene for 2012 ligger på 4,3. Ingen har svart seks, og vi har tidligere sett at forankring og mobilisering er, og vil være, en utfordring i flere av prosjektene. Det er også mulig at en del av prosjektene har vært litt for positive i sine vurderinger i startfasen. Det er mulig at man hadde en god forankring i selve prosjektorganisasjonen, men at man etter hvert har blitt mer klar over utfordringene etter som man blir klar over bredden av aktører som må spille på lag. Erfaringsmessig kan steds- og produktutvikling være et langsiktig arbeid som krever kontinuerlig fokus over flere år.

Som oppfølging på spørsmålet om i hvilken grad man har klart å skape bevissthet og engasjement blant ulike aktører knyttet til naturarven som ressurs for steds- og produktutvikling, ble det i 2011 og 2012 stilt spørsmål om hvilke aktører dette gjelder (jf. Tabell 38). Tilbakemeldingene tyder på at bevisstheten i første rekke har økt blant aktører som er involvert i prosjektet, eller representerer en konkret målgruppe for prosjektet. Dersom man lykkes med å skape bevissthet og engasjement blant de aktuelle målgrupper, og resultater blir synlige, er det grunn til å forvente et bredere politisk og samfunnsmessig engasjement på sikt. For noen prosjekter er det fortsatt en utfordring å forankre satsingene inn som en del av det ordinære planleggings- og utviklingsarbeidet i kommunene. Dette er en forutsetning for å sikre varige resultater. Synliggjøring og formidling av resultater fra prosjektene kan bidra til å lette dette arbeidet.

Tabell 37 I hvilken grad man har klart å skape bevissthet og engasjement blant ulike aktører om naturarven som ressurs for steds- og produktutvikling. 1=ikke i det hele tatt og 6=i stor grad.

Hovedprosjekt	2010	2011	2012
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	4	4	4
Sykkelturisme i Nordland	3	5	5
Vidda Vinn	Vet ikke	5	5
Villreinen som verdiskaper	5	5	5
Skatter for fremtiden	Vet ikke	2	3
Mellom fjell, fjord og folk	2	4	4
Følgefonna - vandring frå fjord til fonn	5	4	4
Sørnorsk Kystnatur	5	5	4
Kystarven	5	4	4
Økosystem Dokkadelta	Ikke i det hele tatt	4	4
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	5	5	4
Nærøyfjorden Verdsarvpark - " Verdiskaping skjer i møtet!"	5	4	4
Varnjargga - Varenkinniemi- Varangerhalvøya	4	3	5
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	3	5	5
Norges Nasjonalparklandsbyer	Vet ikke	5	5

Tabell 38 Aktører som har fått økt bevissthet og engasjement om naturarven som ressurs for steds- og produktutvikling

Hovedprosjekt	Aktører 2011	Aktører 2012
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	Økt bevissthet er først og fremst internt blant egne bedrifter som er tilsluttet prosjektet. Overnattingsbedrifter som ligger nært bedrifter som er engasjert i prosjektet vårt (f.eks. Vardø hotell). Lokalpolitiske miljøer - gjennom møter, formelle og uformelle.	Veidnes bygdelag.
Sykkelturisme i Nordland	Reiselivsaktørene i bygda, Saltdal kommune, Partnerskap Salten/Nordland Fylkeskommune og Visit Bodø.	Dette gjelder reiselivsaktørene i Saltdal som ser at naturen er der (og at den er gratis) og at man kan bruke denne. MEN - aktørene selv har ikke mulighet til å påta seg denne rollen, så derfor ønsker man å få på plass nasjonalparkambassadører/nasjonalparkverter, slik at vi har noen som kan guide o.l. Det er et eventfirma i Saltdal, men dette fungerer ikke.
Vidda Vinn	Spesielt kassaapparat ved tilrettelagte turveier, men også andre lokale aktører.	Spesielt de bedriftene som er knyttet til turveiene, for eksempel Krossobanen. Men man ser også effekten lokalt; folk er generelt sett mer opptatte av, og ser verdien av den naturen vi har rundt oss hver dag.
Villreinen som verdiskaper	Primært de involverte reiselivsaktørene og skolene.	Reiselivsbedrifter, forvaltningsaktører, reiselivsdestinasjoner, innbyggere, hytteeiere, eiere/ansatte, skoler og kommuner.

Skatter for fremtiden	En smak av Lierne.	En smak av Lierne -bedrifter her som ønsker å drive med naturbasert reiseliv ser muligheter med prosjektet.
Mellom fjell, fjord og folk	Bygdelag, noen grunneiere, noen skoler.	Lokale bygdelag, kommunen noen reiselivsvirksomheter, noen grunneiere.
Følgefonna - vandring fra fjord til fonn	Landskapsparkene i Åkra og Vikebygd, interesselag for pilgrimsvegen, idrettslag/forening i Aga-Digrahaug	Lokal aktør i Rullestad som driv campingplass.
Sørnorsk Kystnatur	Lista flypark AS, Lista fuglestasjon, Natur og fritid AS.	Lista fly- og næringspark, Fyrlyd AS, enkelte bønder, Kvåstunet, Serveringsbedrifter.
Kystarven	Reiselivsaktører (deltakerne på Skottlands-turen mm), lokale tur-lag, idrettslag og bygdelag, noen skoler, landbrukskontorene i kommunene og sauebønder.	Lokalpolitikere, reiselivsvirksomheter, skolene i regionen, grendelag og velforeninger.
Økosystem Dokka-delta	Spåtind Hotell, reiselivsbedrifter i Landevgen, kommunene.	<p>ØD har klart å skape bevissthet og engasjement blant noen aktører rundt Naturarven som ressurs for steds- og produktutvikling. Spåtind Sporthotell reåpnet høst 2012. Eierne som også driver hotellet tok tidlig kontakt med ØD for å kartlegge muligheter for et samarbeid rundt stedsutvikling. Hotellet ligger i direkte nærhet til Langsua nasjonalpark og ligger ved Lands innfallsport til nasjonalparken. I samarbeid med grunneiere, Synnfjell/Dokkfløy grunneierlag pluss flere har det blitt sett på skilting og opparbeiding av en parkeringsplass med informasjon, muligens også en erfaringsstol i nærheten av hotellet.</p> <p>Torpa barne- og ungdomsskole ønsker å være mer aktive i bruken av skolens nærmiljø og andre verdifulle naturområder i regionen. Etter at DNV AS sto for utarbeiding av den første vellykkede søknaden til natursekken, har Torpa tatt arbeidet videre men ønsker fremdeles tett oppfølging og samarbeid med DNV AS. ØD jobber med kartlegging av skolens nærmiljø for økt uteundervisning og utvikling av undervisningskonsepter.</p> <p>Nordre Land kommune driver prosjektet "Ekte Landsbyliv - Landsbyen Dokka". Dette har vært et stort og viktig prosjekt for tettstedet Dokka med sine 2000 innbyggere. I 2012 var det drøftinger om og planlegging av et felles stedsutviklingsprosjekt. Dessverre ble dette ikke realisert i 2012. Ved årsskiftet har lands-</p>

		byliv-prosjektet på nytt signalisert ønsket om samarbeid. ØD følger opp i løpet av våren. ØD har i flere sammenheng vært bevisst på en felles markedsføring av landsbyen og verdiskapingsprogrammet. Prosjektet kan ikke se noe annet enn at dette er en mulighet for å vise til en levende landsby som er opptatt av naturarven sin.
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	Bedrifter, kommunene rundt Dovrefjell og publikum.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Styret dvs. kommunene og fylkene. 2. Bedriftene. 3. De to mest aktive destinasjonsselskapene.
Nærøfjorden Verdsarvpark - "Verdiskaping skjer i møtet!"	Det er allerede stor bevissthet fordi området sin attraksjonskraft og mange virksomheter sitt driftsgrunnlag nettopp er tuftet på naturkvalitetene. Flere har i økende grad arbeidet for å knyttet dette til lokal verdiskaping: Flere av Verdsarvparken sine partnere, SAKTE-alliansen, Campus Aurland, innbyggerne i bygder i og inn til verdsarvområdet.	<p>Mange aktører og virksomheter var allerede godt bevisste om verdien av naturen og naturlandskapet da området sin attraksjonskraft. Mange virksomheter sitt driftsgrunnlag er nettopp er tuftet på naturkvalitetene. Følgende har økende grad arbeider for å knytte dette til økt og lokal verdiskaping:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Flere av Verdsarvparken sine partnere. 2. SAKTE-alliansen. 3. Campus Aurland. 4. Innbyggerne i bygder i og inn til verdsarven.
Varnjargga - Varenkinniemi- Varangerhalvøya	Reinbeite distrikt 6, Varangermuseene, Universitetet i Tromsø, skolene på Varangerhalvøya, Varanger næringscenter, Vardø, Vadsø, Nesseby og Båtsfjord kommuner, Fylkeskommunen, Fylkemannen, Sametinget, Fefo, frivillige lag og næringsaktører.	Reiselivsaktører, skoler og offentlige aktører.
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	<p>-Snåsa kommune - hvor sørsamene er tatt aktivt med i stedsutviklingsarbeidet, bl.a. knyttet til produktutvikling for å få til et "levende" formidlingsmiljø omkring Sørsamisk senter for kulturformidling - Samien Sijte.</p> <p>-Leka kommune - hvor Naturarven deltar i styringsgruppe for rei-</p>	<p>- Trøndelag Reiseliv - Innovasjon Norge - Nord-Trøndelag Fylkeskommune - Fylkemannen i Nord-Trøndelag - Wild Norway - Lierne kommune (v/Lierne nasjonalparksenter og En smak av Lierne) - Røyrvik kommune og Østre Namdal Reinbeitedistrikt (Destinasjon Dærga) - Namsskogan kommune (Rovdyropplevelser samt etableringen av Rovdyrsenter i Namsskogan Familiepark) - Snåsa kommune (Wilks Design og involvering i lokale utviklingsprosesser) - Verdal kommune (Naturarvens bidrag i arbeidet med bl.a. Ramsarsenter samt etablering av fugleforingsplass) - Levanger kommune (Naturarvens fugleforingsplass) - Stjørdal kommune (naturarvens arbeid for å etablere fugleamfi på Halsøen) - Frosta kommune (Naturarvens arbeid for å etablere</p>

	<p>semålsutvikling på Leka</p> <p>-Aktørene som deltar i Wild Norway</p> <p>-Fylkesrådet i NT som har tatt inn i sin politiske plattform at det skal legges bedre til rette for å utvikle natur- og villmarkspreget reiseliv i fylket</p> <p>-Indre Namdal Regionråd gjennom tiltak i fylkesdelplan for Indre Namdal</p>	<p>fugleamfi på Tautra, Naturarvens arbeid i forbindelse med skilting på Tautra) - Flatanger kommune (Hanshelleren i Flatanger - internasjonal klatredestinasjon) - Fylkesmannens landbruksavdeling og miljøvern avdeling i Nord-Trøndelag - Fylkesrådet og Nord-Trøndelag Fylkeskommune.</p>
<p>Norges Nasjonalparklandsbyer</p>	<p>Hoteller, andre overnattingsbedrifter og butikker.</p>	<p>Det gjøres godt politisk arbeid både internt i kommunene og i andre fora hvor politikerne møtes (interkommunale sammenhenger, nasjonalparkkommuner, departementer mv). Lokalt skapes bevissthet og engasjement gjennom stedsutviklingstiltak, kurs, folkemøter, møter, dugnader og arrangementer. Dette er en vedvarende og langvarig prosess. Det at naturarven nå gir rom for lokal verdiskaping er fortsatt nye tanker for mange og ikke alle etater med innsigelsesrett har fått dette med seg. Det er altså ingen enhetlig utøvelse fra myndighetshold enda som i større grad vil styrke engasjementet. Landsbyene melder følgende:</p> <ul style="list-style-type: none"> -Geilo: Hoteller og overnattingsteder, noe ifht. lokale matprodusenter (i et samarbeid med Norsk Fjellmatsenter). -Jondal: Reiselivsaktører, aktivitetshuset Juklafjord, Pilagutt, Jondal Hotell. -Lom: Både lokalbefolkning, næringsliv og kommune. -Storslett: Samtlige bedrifter, samtlige grendelag i og utenfor Nordreisa kommune. -Vingelen: Bevisstheten har vært der, men arbeidet har bygd opp under dette. Bedrifter i Vingelen Turist-nettverket.

Det som trekkes fram som viktige suksessfaktorer for å skape bevissthet og engasjement blant ulike aktører, er blant annet direkte møter og kontakt med aktørene (jf. Tabell 39). I den forbindelse blir det også vist til at det er viktig at de som er i møter med aktører, selv er engasjerte og entusiastiske, samtidig som de har evne til å følge opp og hjelpe fram initiativ som kommer. Videre er det flere som peker på at det er viktig å synliggjøre resultater på ulike måter. Synliggjøring og formidling er også viktig for å gjøre prosjektet og innsatsen kjent, og således viktig for å trekke flere med. Flere peker på at involvering og deltakelse er sentralt for å skape eierskap og dermed

også bevissthet og engasjement. I 2012 er det flere som nevner positive effekter knyttet til etablering av møteplasser, nettverk og kurs – og at det viktig å skape eierskap hos involverte aktører. Eierskap er viktig for lokalt engasjement.

Det er også klart at organisering av prosjektet – hvilke aktører som er med i utgangspunktet, og hva slags rolle og ansvar disse har - vil ha betydning for hvordan man klarer å skape bevissthet og engasjement. I Nord-Trøndelag vises det bl.a. til at utstrakt samarbeid mellom mange typer aktører som til vanlig ikke jobber sammen, har fått fram ny bevissthet, nye muligheter og gitt ny energi i arbeidet. I den forbindelse framheves at styringsgruppa, hvor både miljøvern avdelingen og Innovasjon Norge deltar, og hvor delprosjektlederne også sitter, har vært viktig for å redusere avstanden mellom beslutninger og gjennomføring. Det har medført tillit mellom deltakerne og har skapt større engasjement og bevissthet hos alle parter. Delprosjektene og sentrale regionale aktører knyttet til vern og utvikling har med andre ord sittet ved sammen bord.

Tabell 39 Viktige tiltak/suksessfaktorer for å skape bevissthet og engasjement blant ulike aktører.

Hovedprosjekt	Viktige tiltak/suksessfaktorer for å skape bevissthet og engasjement blant ulike aktører		
	2010	2011	2012
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	Bedriftsbesøk og møter med relevante institusjoner og personer.	At de som skal bidra til å skape engasjement er entusiaster som holder det de lover.	Eksempler på at tiltak som prosjektet iverksetter faktisk fungerer.
Sykkelturisme i Nordland	At man snakker sammen og synliggjør andre liknende steder som har lyktes.	Informasjon og synliggjøring av gode opplevelser.	Det at man har klart å komme i gang med et bedriftsnettverk hvor man faktisk møtes og diskuterer muligheter har vært veldig viktig. Så gjenstår det å komme i gang med handling...
Vidda Vinn	1. Konkrete tiltak og synlige resultat på kort tid. 2. Presentere Vidda Vinn, fokusere på nøkkelinteressentene i prosjektet. "What's in it for me?" Hvorfor er dette bra for villreinen, men også for reiselivet og grunneierne?	Synlige og konkrete resultat av prosjektet som folk tar i bruk – f.eks. Solstien og Falkeriset.	Synlige resultat som folk kan ta i bruk, være stolte av og vise fram
Villreinen som verdiskaper	Direkte møter og synlige resultater (Tverrfjellet), stor interesse fra reiseliv og media.	Aktiv direkte kontakt med aktuelle parter. Løpende informasjon.	-Engasjement blant tiltakshavere. -Aktiv markedsføring -Utstrakt dialog/kontakt ut mot fokus grupper Eks: Samkjøring av Rondane 50 -Trafikk økning (eks. på Dovre og Hjerkin) -Eks. mot reiselivsbedrifter: Invitasjoner mht. vertskapskurs noe som det fortsatt må arbeides

			aktivt med.
Skatter for fremtiden	I oppstartfasen er det viktigst å gjøre prosjektet kjent blant aktører. I neste omgang blir det viktig å ha dialog med dem slik at de også kan være med å utvikle prosjektet i den retning som vil gi positive ringvirkninger for dem.	Å få vist at kunnskapen om hvordan f.eks man fisker sik kan være med å skape en bedre totalopplevelse når man lager retter av sik. Ved å kunne fortelle om bakgrunn for eks. bøklingfiske i Røros før fisken skal serveres vil det skape en fin opplevelse for gjestene.	Kunnskap om gamle tradisjoner, f.eks. ved matservering tilføres måltidet noe ekstra når gjesten får høre om tradisjoner tilknyttet retten lokalt.
Mellom fjell, fjord og folk		Vende seg direkte til aktørene. Kommuniser åpent og komme med ideer/muligheter der dette er passende. Følge opp initiativ med økonomiske midler der dette er mulig. Følgje opp initiativ med veiledning og eget engasjement.	-Nytanking kring tiltak. -Kvantifisering av tilbudene -Sammenligning med andre bygder og andre kommuner -Problematiseringer/ poengteringer rundt dagens situasjon
Følgefonna - vandring frå fjord til fonn		Tilgang på ressurser utenfra. Konkretisering og formidling av kultur og naturverdier fra fagfolk.	
Sørnorsk Kystnatur		Skape møteplasser. Involvering i delprosjektgrupper under Sørnorsk kystnatur.	Forklare økologisk bærekraft - at naturkapital må forrentes og ikke forbrukes.
Kystarven	Det sterke fokuset på turstier og kart i alle kommuner er noe som nesten alle reiselivsaktørene ser direkte nytte av. Lokalsamfunnene er også opptatte av dette. Slik sett utløser Kystarven et forsterket samarbeid mellom reiselivsnæringen og det frivillige organisasjonsarbeidet i grenene ved tilførsel av ressurser utenfra. Sauen som skjøtter av kulturlandskapet blir også generelt oppfattet positivt. Det er positi-	Involvering i tilrettelegging av stier. Involvering i fagaktiviteter knyttet til kulturlandskapet. Studietur for reiselivsaktører. Søppelrydding i Sørværet.	-Involvering av bygder, grunneiere og kommuner i tilrettelegging av Kystarvstiene. Involvering av landbruksforvaltninga og faglagene i arbeidet med saueprosjektet. -Tilrettelegging og kartfesting av turstier for involvering av reiselivsnæring. Involvering av lokalbefolkningen i søppelrydding i Sørværet.

	<p>ve reaksjoner på kompetansehevingstiltak og økt oppmerksomhet. Det forventes også positiv effekt av nettverksbygging mellom serveringsbedrifter i regionen med villsaukjøtt i sentrum. Søpelryddingen skaper bred legitimitet og bidrar samtidig med ressurser til frivillige organisasjoner.</p>		
Økosystem Dokkadelta	<p>Kunst i naturrom har gitt plass for en annerledes tilnærming til å ferdes i naturen og gir rom for naturforståelse på en stimulerende måte. Prosjektet etterstreber å kunne involvere lokale bedrifter i størst mulig grad, slik som håndverkere og lokale matprodusenter. Dette oppfattes som svært viktig for å skape lokal identitet, stolthet og følelsen av "eierskap", som igjen fører til bevissthet og engasjement om naturarven.</p>	<p>Konsulenthjelp i markedsføring og produktutvikling. Kunst i natur konseptet.</p>	<p>Det er allerede nevnt at prosjektet rett etter oppstart av programmet jobbet med en visuell profil for å kunne sette prosjektets signatur på det som skulle skapes og synliggjøres gjennom verdiskapingsprogrammet. Prosjektets visuelle profil som går igjen i nærmest alt som vi lager i ØD, har skapt en bevissthet om prosjektets eksistens i over fire år nå blant ulike aktører. DNV AS går gjennom en viktig etableringsprosess. Kunst i natur "Erfaringsstoler i Økosystem Dokkadelta" har vært et viktig tiltak for å skape engasjement blant ulike aktører. Gjennomføringsevne og kvalitet er viktige stikkord i denne sammenheng. Videre opplevels nærhet til det man ønsker å skape som en viktig suksessfaktor. Om prosjektet kjøper inn produkter og tjenester, så er det opptatt av å bruke leverandører i nærmiljøet.</p>
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	<p>Dokumenterte markedsstiltak, messedeltagelse, journalistbesøk, brosjyrer hvor bedrifter nevnes, er viktig. Prosjektet har subsidiert plakater og brosjyrer for naturbaserte</p>	<p>At tiltakene er synlige og at man ser at andre synes de er gode. Positiv omtale i media.</p>	<p>Bedrifter og politikere ser at det nytter å arbeide bevisst med en strategi for bærekraft i bunn. De skjønner også betydning av å arbeide over tid.</p>

	aktiviteter med Dovrefjells profil. Bedriftene skjønner at det hjelper å bruke Dovrefjell i sin profilering.		Ellers: innbyggerne i området. Når attraksjoner som Viewpoint Snøhetta og Mardalsfossen brukes, så blir de utfluktsmål for innbyggerne, ofte også når de har gjester. De sender også sine gjester på moskus- og elgsafari mm. Når prosjektet formidler gjennom brosjyrer og PR hvorfor andre oppfatter området som storslått og mektig natur, så trigges stoltheten. Når de ser ved omtale og selvsyn at tusenvis av mennesker besøker området og at det skaper grunnlag for reiselivsomsetning, så tar de mere stilling til det positive ved vern og til naturens verdier. Informasjon om at mer enn 30 000 besøkende var ved Viewpoint Snøhetta og 11 000 ved Mardalsfossen gjør noe med folks forståelse. Det samme gjør det når prosjektet formidler informasjon ved presseartikler om at utlendinger har stor interesse for området på messer. Dette har samme virkning.
Nærøyfjorden Verdsarvpark - "Verdiskaping skjer i møtet!"	Verdsarvparken sin langsiktige satsing på stedsformidling, vertskapsutvikling og læring har vært avgjørende. Etablering av møteplasser med involvering, dialog og samhandling om tiltak og aktiviteter har vært en sentral del av dette. Videre har fokus på å støtte opp om initiativene vært viktig.	Verdsarvparkens langsiktige satsing på 1. stedsformidling, vertskapsutvikling og læring, og 2. mat-, håndverks- og opplevelsesproduksjon. Videre gjennom etablering av møteplasser hvor involvering, dialog og samhandling om tiltak og aktiviteter er sentralt. Gi støtte som ivaretar initiativet, ikke å overta dette.	Her er det igjen å trekke fram samarbeid gjennom involvering av de som vil, etablering av møteplasser hvor drøfting, dialog og samhandling om tiltak og aktiviteter er sentralt. Ansvarliggjøre og åpne for reell deltakelse. Yte framhjelp som ivaretar initiativet, ikke å overta eierskapet til tiltakene. Finne balansen mellom støtte og dra.
Varangerhalvøya		Å involvere de i utviklingen av prosjektet.	Et målrettet fokus mot fugl som tema har ført til en spinoff-effekt som

			har skapt stort engasjement og økt bevissthet. Ellers: Tilrettelegging i viktige naturområder, medieoppslag, mulighetsstudien og samarbeid med mange aktører.
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	Informasjon som er tilpasset målgruppene og involvering. Eksempel: På Destinasjon Dærga har den sosiale verdiskapningen vært stor, da det gjennom etableringen av arbeidsgrupper, styringsgruppe og møter med alle reineierne har fått til en god samhandling og etablert arenaer hvor ulike syn på prosjektet er gitt anledning til å komme fram. Dette har skapt forankring og eierskap.	Informasjon og deltagelse i prosesser og på arenaer hvor naturarv og naturverdier kan gi grunnlag for ny aktivitet. Dette er synlighet gjennom bl.a. Wild Norway - etablering av nettsted, og gjennom konferansen "Rovdyr i opplevelsesnæringen" - Positive oppslag i media.	<ul style="list-style-type: none"> - Utstrakt samarbeid mellom mange typer aktører som til vanlig ikke jobber sammen har fått fram ny bevissthet, nye muligheter og gitt ny energi i arbeidet. - Film om Naturarven og Wild Norway gir stolthet for alle som har vært involvert i Naturarven i Nord-Trøndelag. - Positive oppslag i media som gjelder konkrete resultater av Naturarv-prosjektet. - Informasjon, foredrag, deltakelse på møter. - Styringsgruppens sammensetning - hvor både miljøvern- og innovasjon Norge deltar, og hvor delprosjektlederne også sitter, har vært viktig for å redusere avstanden mellom beslutninger og gjennomføring. Det har medført tillit mellom deltakerne og har skapt større engasjement og bevissthet hos alle parter.
Norges Nasjonalparklandsbyer	Ulike forankringstiltak.	Synlighet og økt kunnskap om unike natur og kulturverdier. Økt kompetanse om markedsføring, produktpakking og salg.	<ul style="list-style-type: none"> -Geilo: Vertskapskurs, mediefokus på arrangement. -Jondal: At det å være knyttet opp til NPL har hatt en markedsverdi. Tilgang på prosjektmidler. -Lom: Stedsutviklingstiltak. -Storslett: Kurs, seminarer, workshop, Nasjonalparkmagasinet, Opplev Reisa. Vingelen: Møter med bedriftene.

Gjennom nettverksarbeid og andre tiltak er det naturligvis et mål at dette faktisk skal resultere i økt samarbeid mellom aktuelle aktører. På en skala fra 1-6 hvor 1=ikke i det hele tatt og 6=i stor grad, ble hovedprosjektene bedt om å vurdere i hvilken grad man har fått økt samarbeid (jf. Tabell 40). Svarene varierer fra 3-5 i 2012, og de gjennomsnittlige svarene har økt fra 4-4,3 fra 2011 til 2012. Tilbakemeldingene tyder på at en del av samarbeidene fortsatt har utfordringer med å få til godt nok samarbeid mellom aktuelle aktører.

Et tilsvarende spørsmål ble stilt i forhold til hvorvidt hovedprosjektet har bidratt til økt fellesskapsfølelse mellom ulike aktører – at de ser nytten av å trekke ”lasset” i samme retning. Her ligger de gjennomsnittlige vurderingene på 4,5, og vurderingene synes å være noe mer positive sammenlignet med 2010. Da lå de gjennomsnittlige vurderingene på 3,8. Vurderingene tyder også på at det er lettere å se nytten og behovet for samarbeid enn å gjennomføre det i praksis.

Sosial verdiskaping er et langsiktig arbeid, og det er både tids- og ressurskrevende å informere, involvere, mobilisere og etablere nettverk som grunnlag for å fremme bevissthet, engasjement og økt samarbeid. God samhandling, felles forståelse og tillit mellom ulike aktører er imidlertid avgjørende dersom man gjennom prosjektene skal bidra til å vise hvordan naturarven kan bidra til verdiskaping til beste for befolkning, næringsliv, lokalsamfunn og regioner. Samlet sett synes samarbeidet mellom ulike aktører å ha blitt styrket siden 2010, men at mange fortsatt har en vei å gå på dette området.

Tabell 40 Vurdering av samarbeid og fellesskapsfølelse mellom ulike aktører.

Hovedprosjekt	Har hovedprosjektet bidratt til økt samarbeid mellom aktuelle aktører i forhold naturarven som ressurs for steds- og produktutvikling? 1=ikke i det hele tatt og 6=i stor grad			Har hovedprosjektet bidratt til økt fellesskapsfølelse mellom ulike aktører – at de ser nytten av å trekke ”lasset” i samme retning? 1=ikke i det hele tatt og 6=i stor grad		
	2010	2011	2012	2010	2011	2012
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	Vet ikke	5	4	Vet ikke	5	4
Sykkelturisme i Nordland	3	5	5	3	5	5
Vidda Vinn	4	5	5	4	6	5
Villreinen som verdiskaper	5	Vet ikke	5	5	5	5
Skatter for fremtiden	Vet ikke	2	3	4	3	3
Mellom fjell, fjord og folk	3	3	4	3	3	5
Følgefonna - vandring frå fjord til fonn	6	4	4	2	5	4
Sørnorsk Kystnatur	5	4	5	5	4	5
Kystarven	4	4	3	5	4	4
Økosystem Dokkadelta	4	2	3	3	1	4
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	4	5	5	5	5	5
Nærøyfjorden Verdsarvpark - " Verdiskaping skjer i møtet!"	Vet ikke	4	4	4	5	4
Varnjargga - Varenkinnemi- Varangerhalvøya	Vet ikke	5	5	Vet ikke	5	5
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	3	5	5	3	5	5

Norges Nasjonalpark-landsbyer	4	3	5	4	5	5
-------------------------------	---	---	---	---	---	---

6.4.4 Økonomisk verdiskaping

Økonomisk verdiskaping står sentralt i et bredt verdiskapingsperspektiv. Den økonomiske verdiskapingen kan være både direkte og indirekte og er vanskelig å måle. Vi har her valgt å bruke noen indikatorer på økonomisk verdiskaping som omfatter bedriftsetableringer/-utvidelser, type næring som utvides/etableres, sysselsetningsvekst, omsetningsvekst og økonomiske ringvirkninger. Vi har videre spurt om i hvilken grad det i hovedprosjektet er etablert systemer for å følge utviklingen av slike effekter over tid.

Tabell 41 viser nye bedrifter som er etablert i 2010, 2011 og 2012. I 2010 var det to av hovedprosjektene som rapporterte om etablering av henholdsvis to og tre bedrifter. To av disse bedriftene driver med håndverksvirksomhet, to med guiding og formidling og en med foredling og salg av lokal mat. I 2011 var det fire prosjekter som rapporterte om etablering av fem nye bedrifter. En av disse driver med guiding og formidling, to med andre aktivitets- og opplevelsestilbud, en med håndverksvirksomhet og to med foredling og salg av lokal mat. I 2012 er det fem prosjekter som rapporterer om til sammen etablering av elleve nye bedrifter. To av disse driver med overnatting/servering/utleie, tre med foredling og salg av lokal mat, seks driver med guiding og formidling, og en driver med andre aktivitets- og overnattingstilbud. Til sammen er det sju prosjekter som rapporterer om etablering av 21 nye virksomheter i løpet av 2010, 2011 og 2012. Det er verdt å merke seg at det er ett prosjekt som svarer vet ikke på dette spørsmålet i 2012. Tidligere har det vært flere. I forhold til egenevaluering og vurdering av måloppnåelse vil det være en fordel å etablere systemer for å fange opp resultater og effekter på et tidlig tidspunkt.

Tabell 41 Nye bedrifter i 2010, 2011 og 2012

Hovedprosjekt	2010			2011			2012		
	Nye bedrifter	An tall	Type	Nye bedrifter	An tall	Type	Nye bedrifter	An tall	Type
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	Nei			Nei			Nei		
Sykkelturisme i Nordland	Vet ikke			Vet ikke			Nei		
Vidda Vinn	Nei			Nei			Nei		
Villreinen som verdiskaper	Vet ikke			Ja	1	Guiding og formidling	Nei		
Skatter for fremtiden	Nei			Nei			Nei		
Mellom fjell, fjord og folk	Nei			Nei			Nei		

Følgefonna - vandring frå fjord til fonn	Nei			Nei			Ja	1	Guiding og formidling (1)
Sørnorsk Kystnatur	Nei			Vet ikke			Ja	1	Overnatting/servering/ utleie (1)
Kystarven	Nei			Vet ikke			Ja	2	Foredling og salg av lokal mat (1) Guiding og formidling (1)
Økosystem Dokkadelta	Ja	3	1 Håndverksvirksomhet 2 Foredling og salg av lokal mat 3 Guiding og formidling	Ja	1	Andre aktivitets- og opplevelses-tilbud	Nei		
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	Nei			Nei			Nei		
Nærøyfjorden Verdsarvpark - "Verdiskaping skjer i møtet!"	Nei			Vet ikke			Vet ikke		
Varnjargga - Varenkinnemi- Varrangerhalvøya	Nei			Nei			Nei		
Magiske og verdifulle opplevelser i Nordtrøndersk natur	Ja	2	1 Håndverksvirksomhet 2 Guiding og formidling	Ja	1	Andre aktivitets- og opplevelses-tilbud	Ja	2	Guiding og formidling (3)
Norges Nasjonalparklandsbyer	Nei			Ja	2	1 Håndverksvirksomhet 2 Foredling og salg av lokal mat	Ja	5	Overnatting/servering/ utleie (1) Foredling og salg av lokal mat (2) Guiding og formidling (1)

									Andre aktivitets- og opplevelsestilbud (1)
--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

Når det gjelder utvidelse av eksisterende bedrifter, synes det å være en betydelig økning i 2011 sammenlignet med situasjonen i 2010 (jf. Tabell 42). I 2010 var det tre prosjekter som rapporterte om utvidelse av til sammen åtte virksomheter. I 2011 var det sju prosjekter som rapporterte om utvidelse av til sammen 44 virksomheter. Det var prosjektene Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell og Magiske og verdifulle opplevelser i Nordtrøndersk natur som stod for en stor andel av disse. I 2012 er det åtte prosjekter som rapporterer om utvidelse av til sammen 36 virksomheter. I 2012 er antallet jevnere fordelt på prosjektene. Det er Norges nasjonalparklandsbyer som rapporterer om flest utvidelser (10). Deretter følger Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark og Magiske og verdifulle opplevelser i Nordtrøndersk natur. Samlet i perioden er det meldt om utvidelse av 88 virksomheter. Flesteparten av disse driver med overnatting/servering/utleie, guiding og formidling og andre aktivitets- og opplevelsestilbud. Prosjektene ble i 2012 også bedt om å spesifisere nærmere hvilke produkter/tilbud ulike typer eksisterende bedrifter har utvidet med, og hvilke markeder de henvender seg til. Denne oversikten går fram av Tabell 43. Det er ellers verdt å merke seg at ikke alle vet hvor mange bedrifter som har utvidet sin virksomhet. Dette dreier seg om tre bedrifter i 2012.

Tabell 42 Utvidelse av eksisterende bedrifter i 2010.

Hovedprosjekt	2010			2011			2012		
	Utvidelse	Antall	Type	Utvidelse	Antall	Type	Utvidelse	Antall	Type
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	Nei			Nei			Ja	6	-Overnatting/servering/utleie (1) -Formidling og salg av lokal mat (1) -Guiding og formidling (1) -Andre aktivitets- og opplevelsestilbud (2)
Sykkelturisme i Nordland	Nei			Vet ikke			Vet ikke		
Vidda Vinn	Nei			Nei			Nei		
Villreinen som verdiskaper	Vet ikke			Vet ikke			Ja		
Skatter for	Nei			Nei			Nei		

fremtiden									
Mellom fjell, fjord og folk	Nei			Nei			Vet ikke		
Følgefonna - vandring frå fjord til fonn	Nei			Vet ikke			Vet ikke		
Sørnorsk Kystnatur	Nei			Ja	3	Overnatting/servering/ utleie (3)	Ja	2	-Guiding og formidling (1) -Andre aktivtets- og opplevelsestilbud (1)
Kystarven	Ja	4	-Værlandet Gjestehamn er midt i en utbyggingsfase. For disse er Askvoll kommune sitt Kystarv-prosjekt på Værlandet et viktig premiss for realisering av utbyggingsplanene. -Norsk Sjøfuglsenter på Værlandet er i etableringsfasen og vil ha nytte av både informasjonshenning og tilrettelegging av turstier. -Norsk Kystkulturakademi i Solund -Solund Mat AS.	Ja	4	Overnatting/servering/ utleie (2) Foredling og salg av lokal mat (1) Guiding og formidling (1)	Ja	3	-Overnatting/servering/ utleie (1) -Foredling og salg av lokal mat (1) -Andre aktivtets- og opplevelsestilbud (1)
Økosystem Dokkadelta	Ja	2	-Mat i Land - Håndverkere	Ja	3	Håndverksvirksomhet (2) Andre næringsaktiviteter	Nei		

						(Kistefos skog-tjenester) (1)			
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	Nei			Ja	12	Andre aktivitets- og opplevelsestilbud (organiserte aktiviteter som ble gjennomført sommeren 2011, og som retter seg mot besøkende på overnattingsstedene rundt Dovrefjell). (12)	Ja	3	-Guiding og formidling (3)
Nærøyfjorden Verdsarvpark - "Verdiskaping skjer i møtet!"	Vet ikke			Ja	5	Overnatting/servering/ utleie (3) Andre næringsaktiviteter (kompetansevirksomheter) (2)	Ja	4	-Overnatting/servering/ utleie (1) -Håndverksvirksomhet (1) -Foredling og salg av lokal mat (1) -Andre næringsaktiviteter (1)
Varnjargga - Varenkinnemi- Varrangerhalvøya	Nei			Ja	1	Andre næringsaktiviteter (Biotop as, arkitektur- og naturkontor, tilbyr tjenester til prosjektering og gjennomføring av tilretteleggingstiltak for naturopplevelser, spesial område fugl.) (1)	Ja	3	-Overnatting/servering/ utleie (1) -Guiding og formidling (1) -Andre næringsaktiviteter (1)
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	Ja	2	-Klostergården på Tautra -Wilks Design AS -Svein Wik Naturfoto	Ja	16	Overnatting/servering/ utleie (4) Håndverksvirksomhet (1) Foredling og salg av lokal	Ja	5	-Overnatting/servering/ utleie (1) -Håndverksvirksomhet (1) -Guiding

						mat (2) Guiding og formidling (1) Andre aktivitets- og opplevelsestilbud (Fotosafari, Rovdyrcamp og Ulvesnork i Namsskogan Familiepark, Bjørnecamp i Lierne Nasjonalparksenter, Hotell Granen - utendørsopplevelser med bålmat) (4) Andre næringsaktiviteter (4)			og formidling (2) -Andre aktivitets- og opplevelsestilbud (1)
Norges Nasjonalparklandsbyer	Vet ikke			Vet ikke			Ja	10	-Overnatting/ servering/ utleie (6) -Guiding og formidling (3) -Andre aktivitets- og opplevelsestilbud (1)

Tabell 43 Nærmere spesifisering av hvilke produkter/tilbud ulike typer eksisterende bedrifter har utvidet med og hvilke markeder de henvender seg til.

Hovedprosjekt	Hvilke produkter/tilbud ulike typer eksisterende bedrifter har utvidet med og hvilke markeder de henvender seg til
	2012
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	<p>Flytende fotoskjul i Båtsfjord. Det er bygget nytt stort skjul, og fotografer kommer fra hele verden.</p> <p>Varjjatt, nytt utleiebygg i Kiber, fokus på naturbasert turisme og prosjektbasert arbeidskraft som trenger overnatting.</p> <p>Ekkerøy holidayhouse, nytt utleiehus, naturbasert turisme.</p> <p>Arntzen Arctic Adventure, Varanger BirdPark, aktivitetstilbud, foringsplass og fotomuligheter på foringsplass.</p>

	<p>Vestre Jakobselv Camping, moderniserer og satt opp ny hytte, øker antallet senger.</p> <p>Vardø havn, ny og større båt for transport av turister til Hornøya.</p> <p>BirkHusky, nytt utleihus, økt volum på salg av mat.</p>
Sykkelturisme i Nordland	
Vidda Vinn	
Villreinen som verdiskaper	<p>Mat og overnatting.</p> <p>En bedrift ser muligheter med eks. å starte opp guidevirksomhet med blant annet tema villrein og villreinfangst i fokus.</p>
Skatter for fremtiden	
Mellom fjell, fjord og folk	
Folgefonna - vandring frå fjord til fonn	
Sørnorsk Kystnatur	Produktark for guidetilbud.
Kystarven	<p>Gry Leite i Værlandet Gjestehamn har satt sammen pakker av enkel overnatting, besøk på Norsk Sjøfuglsenter og topptur til utsiktspunktet Alden. Denne pakken blir markedsført mot individuelle reisende gjennom Visit Norway.</p> <p>Askvoll Fjordhotell har satt sammen en pakke med overnatting og guida opplevingsstur til øysamfunnene i vest. Denne pakken er kultur- og naturbasert og retter seg mer mot gruppemarkedet (pensjonister m.fl.).</p> <p>Norsk Kystkulturakademi tilbyr flere typer kurs, bl.a. grunnkurs i havkajakpadling.</p> <p>Solund Mat selger mat og opplevelser til restauranter og private. Hovedproduktene er fisk, hummer og villsau, men Solund som reiselivsmål blir også profilert.</p>
Økosystem Dokkadelta	
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	Det er nasjonalparksentrene som nå utvider sin virksomhet i kraft av planer for besøks- og trafikkutvikling ved å skape opplevelser og tiltrekke seg betydelig mere gruppetrafikk. Markeder: primært gruppemarkedet.
Nærøyfjorden Verdsarvpark - "Verdiskaping skjer i møtet!"	- Mat- og opplevingsproduksjon (SAKTE) - nasjonalt og internasjonalt. Se www.sakte.no . Økning i handverksoppdrag knyttet til istandsetting og restaurering. Kjøp av oppdrag/ tjenester knyttet utvikling og gjennomføring av delprosjekt.
Varangerhalvøya	<p>Hotellet i Vardø har utvidet med flere ansatte for å håndtere økt pågang på overnatting og bespising. De hevder selv at mye av økningen skyldes fugleturister.</p> <p>Artctic tourist i Båtsfjord har utviklet nye produkter som flytende fuglekickerskjul i havnebassenget.</p> <p>Biotope As har tatt in en praktikant på grunn av økt oppdragsmengde.</p>
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	<p>Wilks Design - etnodesign - lokalt og nasjonalt marked.</p> <p>Svein Wik - fugleturisme - nasjonalt og internasjonalt marked</p>

	<p>Bodil Bakken - hundesledeturer - jente/dameturer med hundeslede</p> <p>Børgefjellsenteret (overnattingspakke koplet til Rebella Hexforestilling)</p> <p>Brattvoll gård og hytter (pakke med overnatting og bjørneguiding)</p> <p>Et utvalg av disse finnes på www.wild-norway.com. Dette er produkter utviklet fortrinnsvis for utenlandske markeder men de fungerer også for nordmenn. Målgruppene er svært forskjellige idet "nisjene" er så ulike (fra kano- tur til ørnesafari og snorkling).</p>
Norges Nasjonalparklandsbyer	<p>Jondal: Overnatting/guiding – turister, både norske og utenlandske.</p> <p>Storslett: Nordlys, isfiske, samisk og kvensk kultur, lokal historie og tradisjon.</p>

I og med at det har skjedd nyetableringer og utvidelser av eksisterende virksomheter, er det naturlig at det har skjedd en vekst i sysselsetting og/eller omsetning. Det var to hovedprosjekter som rapporterte om sysselsettingsvekst i 2010 for virksomheter som følge av hovedprosjektet (*Tabell 44*). Totalt dreide dette seg om tre årsverk. I 2011 var det fire prosjekter som rapporterte om en samlet sysselsettingsvekst på 8,5 årsverk, og i 2012 er det fem prosjekter som rapporterer om en sysselsettingsvekst på 14,5 årsverk. Når det gjelder omsetning, har fire hovedprosjekter rapportert om omsetningsvekst for til sammen ni bedrifter i 2010. I 2011 var det seks prosjekter som rapporterte om en omsetningsvekst for ca. 45 bedrifter, noe som da utgjorde en betydelig økning fra 2010. I 2012 er det åtte bedrifter som rapporterer om en omsetningsvekst for 58 bedrifter. Disse tallene viser at mange av bedriftene som har utvidet sin virksomhet, har gjort dette gjennom økt omsetning, og at antallet bedrifter som har hatt sysselsettingsvekst, er mer beskjedent. Her er det også en utfordring at flere av hovedprosjektene ikke har oversikt over sysselsettingsvekst og omsetning i aktuelle bedrifter.

Det kunne vært av interesse både for det enkelte hovedprosjekt og for programmet som helhet å skaffe seg en systematisk oversikt over den økonomiske verdiskapingen, men dette er en krevende oppgave. Som nevnt kan det være vanskelig å kartlegge slike effekter, spesielt indirekte effekter/ringvirkningseffekter og potensielle langsiktige effekter. Dette dreier seg f.eks. om hvor mye økonomiske verdiskaping som generes som følge av flere besøkere/oppholder seg lenger i området som følge av tilrettelegging av turmål og opplevelser. Det dreier seg om hvilke positive samfunnsmessige effekter som generes av at flere kommer seg ut i naturen og går på tur (bedre folkehelse), at det etableres nye møteplasser og samhandlingsformer mellom ulike aktører, at kunnskapene styrkes, at man klarer å bygge broer over konfliktområder mellom bruk og vern, og at folk får økt stolthet, identitet og engasjement for utviklingen av eget området.

Som grunnlag for å få bedre oversikt over den direkte økonomiske verdiskapingen ble prosjektene i 2012 bedt om å rapportere inn bedrifter som har vært involvert og/eller kontaktet i hovedprosjektet i løpet av prosjektperioden. Tanken var å gjennomføre en undersøkelse blant disse bedriftene om betydningen av hovedprosjektet for deres virksomhet. Etter nærmere samtale med enkelte prosjekter, og på grunn av behov for data fra bedriftene, har vi kommet fram til at det vil være overveiende sannsynlig at svarprosenten vil være lav, samtidig som det vil være vanskelig å få fram dekkende data. For å unngå å bruke tid og ressurser på en undersøkelse som sannsynligvis

ikke vil gi noe dekkende bilde, har vi heller valgt å synliggjøre den økonomiske verdiskapingen i forbindelse med en mer inngående beskrivelse av noen eksempler i forbindelse med sluttanalysen av programmet. Det er også gjennom programmet en sentral målsetning å få synliggjort noen slike eksempler.

Det er likevel verdt å merke seg at det gjennom rapporteringen for 2012 går fram at det er et stort antall bedrifter som har vært involvert og/eller kontaktet i hovedprosjektet i løpet av prosjektperioden (jf. Tabell 45). Totalt har 13 av prosjektene rapportert inn 331 bedrifter. At et stort antall bedrifter har vært/er involvert, indikerer at prosjektene har relevans og potensial for økonomisk verdiskaping. Vi ser at Norges nasjonalparklandsbyer skiller seg ut med et stort antall bedrifter. Her det også viktig å være klar over at dette prosjektet til sammen dekker fem nasjonalparklandsbyer med stor geografisk spredning. Videre ser vi at Nærøyfjorden verdensarvpark, Magiske over verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk og natur og Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark også skiller seg ut med et relativt stort antall bedrifter. Dette er prosjekter som alle har et relativt direkte bedriftsrettet fokus. En del andre prosjekter har et mer indirekte fokus gjennom tilrettelegging av infrastruktur som ulike næringsaktører kan dra nytte av, f.eks. stier og turløyper.

Tabell 44 Sysselsettings- og omsetningsvekst som følge av hovedprosjektet i 2010 og 2011.

Hovedprosjekt	Sysselsettingsvekst			Årsverk			Omsetningsvekst			Antall bedrifter		
	2010	2011	2012	2010	2011	2012	2010	2011	2012	2010	2011	2012
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	Nei	Nei	Nei				Nei	Ja	Nei		2	
Sykkelturisme i Nordland	Vet ikke	Nei	Vet ikke				Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke			
Vidda Vinn	Nei	Nei	Nei				Ja	Vet ikke	Vet ikke	1		
Villreinen som verdiskaper	Vet ikke	Vet ikke	Ja				Vet ikke	Vet ikke	Ja			6
Skatter for fremtiden	Nei	Nei	Nei				Nei	Nei	Nei			
Mellom fjell, fjord og folk	Ja	Nei	Nei	1			Nei	Nei	Vet ikke			
Følgefonna - vandring frå fjord til fonn	Nei	Vet ikke	Vet ikke				Nei	Vet ikke	Vet ikke			
Sørnorsk Kystnatur	Nei	Vet ikke	Ja			1	Nei	Ja	Ja		2	4
Kystarven	Vet ikke	Vet ikke	Ja			4,5	Vet ikke	Vet ikke	Ja			3
Økosystem Dokkadelta	Ja	Ja	Ja	2	1,5	0,5	Vet ikke	Ja	Vet ikke		4	
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	Vet ikke	Nei	Nei				Ja	Ja	Ja	3	12-15	6
Nærøyfjorden Verdsarvpark - "Verdiskaping skjer i møtet!"	Vet ikke	Ja	Ja		4	3	Vet ikke	Vet ikke	Ja			1
Varnjargga - Varen-	Nei	Ja	Vet		1		Ja	Ja	Ja	3	1	3

kinniemi- Varanger-halvøya			ikke									
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	Vet ikke	Ja	Vet ikke		2		Ja	Ja	Ja	2	11	27
Norges Nasjonalparklandsbyer	Vet ikke	Nei	Ja			5,5	Vet ikke	Vet ikke	Ja			8

Tabell 45 Antall bedrifter som har vært involvert og/eller kontaktet i hovedprosjektet i løpet av prosjektperioden.

Hovedprosjekt	Antall bedrifter
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	29
Fra Fjord til Fjell	10
Vidda Vinn	9
Villreinen som verdiskaper	3
Skatter for fremtiden -naturressursenes betydning i kulturhistorien	Opplysninger mangler
Mellom fjell, fjord og folk	25
Følgefonna - vandring fra fjord til fonn	1
Sørnorsk kystnatur	25
Kystarven	18
Økosystem Dokkadelta - Våtmark i en ny tid	13
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	8
Nærøyfjorden Verdsarvpark - Verdiskaping skjer i møtet	46
VVV-Prosjektet	Opplysninger mangler
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	36
Norges nasjonalparklandsbyer	108
Sum	331

Når det gjelder virksomheter som har hatt omsetningsvekst, ble hovedprosjektene spurt om hvor stor betydning hovedprosjektet har hatt for omsetningsveksten i disse næringsvirksomhetene. På en skala fra 1-6, der 1=svært liten betydning og 6=svært stor betydning, lå svarene for fire hovedprosjekter i 2010 på henholdsvis 2, 3, 4 og 5. I 2011 lå svarene for seks prosjekter på henholdsvis 3 (ett prosjekt), 4 (to prosjekter) og 5 (tre prosjekter). Prosjektet i Nord-Trøndelag og prosjektet på Dovre, som hadde den største andelen av bedriftene med økt omsetning, var i 2011 også blant de tre prosjektene som også vurderte at prosjektet hadde hatt relativ stor betydning for dette (5).

I forbindelse med vurderingene av hovedprosjektets betydning for omsetningsvekst i 2012 et det ett prosjekt som svarer 2 (VVV-Prosjektet), fire prosjekter som svarer 3 (Villreinen som verdiskaper, Kystarven, Nærøyfjorden Verdsarvpark og Norges nasjonalparklandsbyer), to som svarer 4 (Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell og Sørnorsk kystnatur) og ett som svarer 5 (Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur).

Videre er hovedprosjektene spurt om hvilke positive økonomiske ringvirkninger hovedprosjektet har hatt (jf. Tabell 46). I 2010 og 2011 var det henholdsvis fire og elleve prosjekter som rapporterte om positive ringvirkninger i forhold til antall besøkende. I 2012 er dette antallet økt til 13. De gjennomsnittlige vurderingene av hvor positive ringvirkningene er, ligger også noe høyere. Ni prosjekter rapporterte om en viss økning i antall overnattinger i området i 2011, mot tre i 2010. I 2011 er det elleve prosjekter som rapporterer om positive ringvirkninger i form av økning i antall overnattinger, samtidig som de gjennomsnittlige vurderingene ligger noe høyere. Effektene i for-

hold til tilflytting er foreløpig beskjedne, men det er enkeltprosjekter som rapporterer om positive effekter også her. Det er ikke unaturlig at effektene er beskjedne her, siden økt tilflytting dreier seg om langsiktige målsetninger som vil være en effekt av flere arbeidsplasser, økt attraktivitet og styrket omdømme for de aktuelle områdene.

I 2010, 2011 og 2012 er det henholdsvis fem, åtte og tolv prosjekter som melder om økt sysselsetting som følge av programmet. Tilsvarende er det fem, sju og elleve prosjekter som melder om økte underleveranser. De som i størst grad rapporterer om slike effekter, er de prosjektene som også har den største andelen av bedriftene som har utvidet sin virksomhet. Videre kan slike ringvirkninger også knyttes til bruk av lokal arbeidskraft i forbindelse med gjennomføring av tilretteleggingstiltak som finansieres gjennom prosjektene.

Med tanke på spørsmålet om underleveranser, er det ikke spesifisert om man snakker om underleveranser i forhold til hovedprosjektet eller til bedrifter som er involvert i hovedprosjektet. Det er klart at de av hovedprosjektene som har gjennomført infrastrukturtiltak og andre tilretteleggingstiltak, har kjøpt inn tjenester som kan forstås som underleveranser.

Når det gjelder økning i besøk, er det ikke alle prosjektene som har som målsetting å øke antall besøkende til området, men å bidra til at det store antallet besøkende i større grad gir grunnlag for bred verdiskaping og bærekraftig lokal samfunnsutvikling. Dette gjelder spesielt Nærøyfjorden.

Tabell 46 Økonomiske ringvirkninger som hovedprosjektet har hatt i 2010 og 2011. 1=Ingen positive ringvirkninger og 6=svært store positive ringvirkninger.

Hovedprosjekt	Økning i antall besøkende			Flere overnattinger			Økt tilflytting			Økt sysselsetting			Økte underleveranser		
	2010	2011	2012	2010	2011	2012	2010	2011	2012	2010	2011	2012	2010	2011	2012
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	1	4	5	2	4	5	1	1	1	1	2	3	1	Vet ikke	Vet ikke
Sykkelturisme i Nordland	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke
Vidda Vinn	4	4	5	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	5
Villreinen som verdiskaper	Vet ikke	Vet ikke	4	Vet ikke	Vet ikke	3	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	3	Vet ikke	Vet ikke	4
Skatter for fremtiden	1	2	3	1	1	3	1	1	1	1	1	1	1	3	2
Mellom fjell, fjord og folk	1	1	2	1	1	2	1	1	1	2	1	1	1	3	3
Folgefonna - vandring frå fjord til fonn	Vet ikke	Vet ikke	5	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	2
Sørnorsk Kystnatur	Vet ikke	4	5	Vet ikke	4	4	Vet ikke	3	4	Vet ikke	3	4	Vet ikke	Vet ikke	4
Kystarven	Vet ikke	2	3	Vet ikke	2	Vet ikke	2	6	6	2	2	2	3	1	2
Økosystem Dokkadelta	4	6	Vet ikke	1	3	3	2	1	1	4	2	3	6	5	3
Område-	4	4	4	4	4	4			1	1		2	1	6	

og trafikk- utvikling rundt Dov- refjell															
Nærøyfjor- den Verds- arvpark - "Verdiska- ping skjer i møtet!"	Vet ikke	2	2	Vet ikke	2	3	5	2	5	5	2	5	5	2	4
Varnjargga - Varen- kinniemi- Varanger- halvøya	1	4	4	1	4	3	1	Vet ikke	2	1	4	2	2	4	2
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord- Trøndersk natur	4	5	5	4	5	4	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	Vet ikke	5	5	4	5	5
Norges Nasjonal- parklands- byer	5	4	3	1	2	4	Vet ikke	1	4	2	2	4	Vet ikke	1	Vet ikke

Vi stilte spørsmål om det er utviklet systemer eller instrumenter for å måle effekter på besøk, omsetning, etablering, tilflytting og lignende, og hvilke resultater disse målingene eventuelt viser. I 2010 var fire prosjekter som hadde en eller annen form for måling eller arbeidet med å utvikle det. I 2011 var dette tallet økt til fem (jf. Tabell 47), og antallet er det samme i 2012. Noen som svarte at de hadde slike systemer i 2011, har det imidlertid ikke i 2012.

Alle systemene som er utviklet, har fokus på kartlegging av besøkende (overnattinger), og/eller besøkende til spesielle turmål/attraksjoner. Oversikt over endringer når det gjelder besøk og overnatting, kan gi en viktig indikasjon på effektene av tiltakene. De som har foretatt tellinger, melder om en betydelig økning i besøkende.

Tabell 47 Hvorvidt det er utviklet systemer eller instrumenter for å måle effekter på besøk, omsetning, etablering, tilflytting og lignende.

Hovedprosjekt	Systemer eller instrumenter for å måle effekter			Resultater		
	2010	2011	2012	2010	2011	2012
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	Ja	Ja	Ja	Antallet observasjoner legges inn i www.artsdatabasen .no. Dette viser om det blir økt aktivitet blant fuglekikkere enn tidligere. Siden det nesten ikke finnes fastboende fuglefolk i Finnmark, må en økning kunne tilskrives økt	SNO måler antall besøkende på Hornøya for første gang i 2011, og resultatet ble 4770 besøkende. Vardø havn hevder at de bare har solgt ca. 1350 billetter. Man har	-Besøksstatistikk for disse bedriftene: Skagen bo & camp; havfiske. -Ekkerøy feriehus. -Vestre Jakobselv Camping. -Hornøya naturreservat - Vardø havn fører passa-

				antall besøkende. Tallene kan tas ut hos NOF.	behov for finne en måte å avstemme dette på. De bedriftene som er med i prosjektet har ikke drevet med statistikk over sine gjester. Prosjektet har fått to bedrifter til å lage statistikk på gjestetøgn og hvilken nasjonalitet gjestene hadde. Dette blir fulgt opp i 2012. For 2011 har prosjektet lagd evaluering som skal vise utviklingen mht. besøk, andel fugleturister og betydningen av denne målgruppen.	sjerer per båt. Dette er under utarbeidelse.
Sykkelturisme i Nordland	Nei	Nei	Nei			
Vidda Vinn	Ja	Ja	Ja	Sommeren 2009 ble det gjennomført en spørreundersøkelse på Fjellvåken i tilknytning til turvegen på Mogen. Sommeren 2011 skal det gjennomføres en ny undersøkelse for å se hvordan folk vurderer Kvennavegen, hvor mye tid de bruker på den, og hva man kan gjøre for å gjøre den enda bedre. Det vil bli satt opp turbok for å registrere antall brukere av veien.	Over 4200 personer har skrevet seg inn i turbøkene på de tre turveiene Falkeriset, Kvennavegen og Solstien i 2011.	Statistikk fra turbøker: 12 800 turgåere skrev seg inn i turbøkene på Solstien, Kvennavegen og Falkeriset sommersesongen 2012, mot 4250 pers i 2011.
Villreinen som verdiskaper	Nei	Nei	Ja			Teller satt opp på Viewpoint SNØHETTA, 20 000 besøkende i 2012.
Skatter for fremtiden	Nei	Nei	Nei			
Mellom fjell,	Nei	Nei	Nei			

fjord og folk						
Følgefonna - vandring frå fjord til fonn	Ja	Ja	Nei	Det er telling i 2 av delprosjekta: ♦ Bondhusdalen 8104 (12524 i 09) ♦ Buerdalen 19445 (12847 i 09)	Registrering av besøkende i Buerdalen økte sterkt. Registrering av besøkende i Bondhusdalen viser markert nedgang	
Sørnorsk Kystnatur	Nei	Nei	Nei			
Kystarven	Nei	Nei	Nei			
Økosystem Dokkadelta	Nei	Ja	Nei		En undersøkelse for Nordre Land kommune fra 2009 - 2011 viser at befolkningen har økt for første gang på 30 år (2008 på det laveste). Erfaringsstoler hadde i 2011 ca 5000 besøkende (ingen erfaringsstol står på en lokalitet der det er besøkende fra før).	
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	Ja	Ja	Ja	Gjennom deltagelse i Interregprosjektet er det utviklet maler for Gjesteundersøkelser. Ifølge Charterplanen skal den gjennomføres sommeren 2011. Opplegget er utarbeidet ved Universitetet i Greifswald i Tyskland og utprøvd i 6 andre områder/arker som det samarbeides med.	Prosjektet har laget et opplegg nå og kan få en god måling i 2012. Startet 2011, men bedriftene har ikke vært vant til detaljert resultatmåling. For 2012 skal aktivitetsbedriftene måle på tall og omsetning pr tur.	Det er for 2011 og 2012 laget skjemaer for innrapportering på: 1. Overnatting langs Dovrefjell-laksen: Så langt av hva vi har fått inn viser en økning fra 15-20 %. 2. Ekstra rapportering på tallet på grupper: resultatene kommer inn nå. tallet på grupper ser ut til å øke fra 10 og opp til 25 % pr bedrift. 3. Det lages årlige oversikter over trafikk i kommunene

						rundt Dovrefjell DVs gjestedøgn: Får de siste oppdateringer nå. I 4 av kommunene må vi få ut data gjennom spesialbestilling pr. kommune i tillegg til kartlegging i enkeltbedrifter. SSB utgir ikke tall pr. overnattingskategori når det er færre enn tre bedriftsenheter).
Nærøyfjorden Verdsarvpark - " Verdiskaping skjer i møtet!"	Nei	Nei	Nei			
Varnjargga - Varenkinniemi-Varangerhalvøya	Nei	Nei	Nei			
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	Nei	Nei	Nei			
Norges Nasjonalparklandsbyer	Nei	Nei	Ja			Storslett: Nyutviklet. Vet resultat først i 2013.

6.4.5 Den brede verdiskapingen

Som nevnt innledningsvis i dette kapitlet har bred verdiskaping et sentralt fokus i Naturarven som verdiskaper. Programmet skal synliggjøre hvordan naturarven kan være en ressurs for både miljømessig, kulturell, sosial og økonomisk verdiskaping. Vi er i den forbindelse opptatt av dokumentasjon av hver enkelt av verdiskapingsformene og vektleggingen og sammenhengen mellom de ulike formene for verdiskaping. Dersom man skal lykkes med utviklingsstrategier forankret i bred verdiskaping, er det en forutsetning at man klarer å få til et gjensidig forsterkende samspill mellom de ulike formene for verdiskaping. Dette er også en forutsetning for å fremme en bærekraftig utvikling.

Utvikling og gjennomføring av strategier for bred verdiskaping er en kompleks oppgave, og det vil være viktig å ha et bevisst forhold til hvorfor man gjennomfører tiltak knyttet til ulike former for verdiskaping, og hva slags betydning og rolle disse tiltakene har som en del av et bredt verdiskapingsperspektiv.

I forbindelse med bred verdiskaping har vi stilt spørsmål om i hvor stor grad ulike former for verdiskaping (miljømessig, kulturell, sosial og økonomisk) har blitt prioritert. For hver av de ulike formene for verdiskaping har hovedprosjektene svart på en skala fra 1-6, der 1=ikke i det hele tatt

og 6=i svært stor grad. I hvilken grad de ulike verdiskapingsformene er prioritert varierer mellom prosjektene. De gjennomsnittlige svarene er som følger:

- ◆ Miljømessig verdiskaping (3,9 i 2010, 4,3 i 2011 og 4,4 i 2012)
- ◆ Kulturell verdiskaping (3,6 i 2010, 4,1 i 2011 og 4,2 i 2012)
- ◆ Sosial verdiskaping (3,6 i 2010, 4,4 i 2011 og 4,7 i 2012)
- ◆ Økonomisk verdiskaping (3,3 i 2010, 4,2 i 2011 og 3,9 i 2012)

I 2010 var det miljømessig verdiskaping som skilte seg ut med høyest prioritet. Dette er ikke uan-
turlig siden mange av prosjektene i startfasen hadde fokus på planlegging og gjennomføring av
fysiske tilretteleggingstiltak. De andre verdiskapingsformene fikk relativt sett høyere prioritet i
2011 sammenlignet med 2010, spesielt sosial og økonomisk verdiskaping. Sosial verdiskaping var
høyest prioritert i 2011 og enda høyere prioritert i 2012. Når det gjelder framtidige priorite-
ringer, signaliseres det at økonomisk verdiskaping vil få høyere prioritet i årene som kommer
(gjennomsnittlig vurdering på 4,5).

En lignende svarfordeling ble også observert i forbindelse med gjennomføringen av Verdiska-
pingsprogrammet på kulturminneområdet. Sosial verdiskaping ble her etter hvert en svært viktig
aktivitet som hadde høy prioritet i hele prosjektperioden. Dette fordi bred verdiskaping innebærer
behov for samhandling mellom et bredt spekter av aktører, og det kreves betydelige ressurser for å
involvere og trekke med aktuelle aktører. Vi har tidligere sett at flere av prosjektene i Naturarven
som verdiskaper synes å ha undervurdert behovet for ressurser til slike prosesser, og prosjekter
som hadde "smal forankring" i utgangspunktet, har også hatt en lengre vei å gå for å mobilisere
og trekke med aktører som har betydning for måloppnåelsen. Prosjekter som har en forhistorie,
og hvor prosjektet har vært etablert i en etablert samarbeidsplattform, har hatt en fordel. Disse
prosjektene synes også å ha lettere for å knytte til seg nye nettverk og samarbeidspartnere både
regionalt og internasjonalt.

I verdiskapingsprogrammet på kulturminneområdet var også fokuset på økonomisk verdiskaping
mindre i den første fasen i mange prosjekter. Tanken var at man først skulle restaurere kulturmin-
ner, og at man deretter skulle ha fokus på bedrifts- og næringsutvikling. Noe av den samme tan-
kegang synes å ligge til grunn når det gjelder gjennomføring av tilretteleggingstiltak i Naturarven
som verdiskaper. Erfaringene er at de som lykkes best med økonomisk verdiskaping, også har fo-
kus på dette i en tidlig fase. Selv om målet i første omgang er å gjennomføre tilretteleggingstiltak,
kan det være nyttig å involvere potensielle næringsinteresser knyttet til tiltakene slik at de kan
spille inn synspunkter på sine behov i forhold til de tiltakene som skal gjennomføres. Dette vil
også være viktig som grunnlag for å utvikle et bredt eierskap til tiltakene, og at forretningsideer
skal få tid til å modnes.

I forbindelse med bred verdiskaping, har mange aktører behov for å spille på lag, noe som øker
potensialet for at det oppstår konflikter. På spørsmål om i hvilken grad konflikter mellom ulike
aktører bidrar til å hindre realiseringer av sentrale målsetninger for hovedprosjektet, var det åtte
prosjekter, både i 2010 og 2011 som svarte at slike konflikter til en viss grad har gjort seg gjel-
dende. Tilsvarende antall i 2012 er sju. Både i 2011 og 2012 er det tre prosjekter som svarer at
slike konflikter gjør seg gjeldende i betydelig grad. Disse konfliktene dreier seg om uenighet blant
ulike interessenters prioriteringer, hvordan man skal tilrettelegge i tilknytning til verneområder og
ulike interesser mellom kommuner som deltar i samme prosjekt. Enkeltkonflikter synes også å ha
rot i personlige motsetninger.

Konflikter søkes i stor grad løst gjennom dialog, tidlig involvering, fellesmøter/etablering av møteplasser, informasjon og fokus på suksesshistorier. Programledelsen i DN har også blitt bedt om å bistå i konflikthåndtering.

Hovedprosjektene ble også spurt om hva som oppleves som viktige suksessfaktorer for å få fram et godt samspill mellom de ulike formene for verdiskaping (Tabell 48). Dersom man ser på utvikling fra 2010-2012, har det i flere av prosjektene blitt en økt bevissthet om dette etter hvert som man har opparbeidet seg erfaringer. Dersom man går igjennom svarene for 2012 er det noen suksessfaktorer som synes å gå igjen i flesteparten av prosjektene: Samhandling, koordinering, dialog, gjøre hverandre gode, involvere, bygge felleskap, etablere møteplasser, skape tverrfaglig forståelse, etablere felles begrepsapparat, informere, bygge kunnskap, skape felles verdiforståelse osv. Her er det verdt å merke seg at alle disse faktorene handler om en eller annen form for samhandling, eller det vi kaller sosial verdiskaping. Det er behov for å bygge felles forståelse, tillit og felles engasjement og samspill mellom ulike aktører, og sosial verdiskaping er naturligvis en nøkkelfaktor for å lykkes med dette.

Tabell 48 Hva som oppleves som viktige suksessfaktorer for å få fram et godt samspill mellom de ulike formene for verdiskaping

Hovedprosjekt	Viktige suksessfaktorer for å få fram et godt samspill mellom de ulike formene for verdiskaping		
	2010	2011	2012
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	Prosjektet observerer kompliserte samspilleffekter: Dersom man skal få til begrenset fugleturisme i Kongsfjordreservatet er man avhengig av at folket i Kongsfjord synes dette er en god ide. Kommunestyret kan uttrykke slik støtte. Lokale aktører som bidrar med overnatting, servering, transport og guiding kan få betraktelig økte inntekter. Videre kan befolkningen i Kongsfjord få økt respekt for vernet fordi vernet bidrar til at folk fortsatt kan leve der.	Den enkelte aktør må skjønne at det er en sammenheng mellom de forskjellige elementene. Slik er det ikke alltid. I prosjektet har vi eksempler på noen som bare tenker økonomi, mens i andre enden, hvor fokus er på vern (i alle fall verbalt). Den enkelte aktør må ta seg tid til å delta innen alle formene.	Bedriftene har i utgangspunktet for sterkt fokus på økonomi, ofte i et kortsiktig perspektiv. Man må få fram at disse faktorene faktisk hører sammen. Et eksempel er at gode spissa oppslag i media umiddelbart slår ut på booking. Et annet er at utarbeiding av faktaark på kulturområdet gir gode fortellinger som kan formidles til kundene.
Sykkelturisme i Nordland	Alt av næringsutvikling i og rundt sykkelstien vil vi fremme miljømessige aspekter. Kulturelt vil man sørge for at kulturminner ol. (samiske og norske) blir vist/informert på en slik måte at det blir en opplevelse for de som er "der". Sosialt vil man sørge for universell ut-	Det som har vært viktig er at vi har kommet langt i prosjektet med selve byggingen/tilretteleggingen av traseen. Dette vil igjen gi effekter når man nå i år begynner å sykle ca 5 mil av de 6 milene som traseen er. Jeg tror og håper at verdiskapningen vil	Det er å se mulighetene man har. Det å kunne "bruke" naturarvprosjektet, og verdiskapningsprogrammet som Riksantikvaren hadde, hvor Saltdal også var med - og se at det er noe der... Men dette krevet at man samhandler og tør å gjøre hverandre gode. Det

	forming slik at "alle" kan delta. Videre gir prosjektet økte næringsmuligheter og bidrar til å utvikle et godt omdømme for kommunen.	komme i ennå større grad etter hvert som vi begynner å benytte dette.	oppleves som om tiden er inne. Fokuset på de som skal overta vår natur- og kulturarv er også tilstede. Hvordan skal vi klare å formidle dette gjennom en PC? Helst må vi få de ut!
Vidda Vinn	En interessentbasert styringsgruppe er viktig for å få til et godt samspill. Et konkret eksempel knyttes til planlegging av turvei med bred verdiskaping som basis: 1. Forslag til aktuell turvei diskuteres i styringsgruppa, 2. Kontakt med grunneiere, diskutere, involvere, 3. Kontakt med reiselivsbedrift/kassaapparat, involvere, diskutere, 4. Turveitrase klar, 5. Kontakt med norsk villreinsenter - er tiltaket villreinvennlig?, 6. Kontakt med fylkeskommunen, kulturminneavdeling - trengs kulturminneregistrering? 7. Søknad om byggetillatelse til kommunen. 8. Gjennomføring. En slik prosess sikrer et godt samspill mellom de ulike formene for verdiskaping.	Tverrfaglig kompetanse (natur-reiseliv-grunneierinteresser), styringsgruppe sammensatt av ulike interesser, interessentanalyse ved prosjektoppstart.	Tverrfaglig kompetanse (natur-reiseliv-grunneierinteresser), styringsgruppe sammensatt av ulike interesser, interessentanalyse ved prosjektoppstart. Sjekklistene som sikrer de ulike formene for verdiskaping på hvert enkelt tiltak, er viktig. En oversikt over hvordan en sikrer de ulike formene for verdiskaping trinn for trinn i arbeidet med et tiltak, kan sjå slik ut: 1. Sikre at tiltaket gir økonomisk og miljømessig verdiskaping ved hjelp av sjekklistene – what's in it for me + what's in it for us. 2. Sikre at resultatet av tiltaket blir synlig og konkret, noe som innbyggere kan vise fram og være stolte av. Det vil da føre til styrket identitet og stolthet i lokalt, altså kulturell verdiskaping. 3. Arbeidet for å sikre økonomisk og miljømessig verdiskaping fører til økt samarbeid på tvers av tradisjonelle nettverk. Dette fører til økt tillit og sterkere koblinger og nettverk mellom ulike miljø, og dermed sosial verdiskaping.
Villreinen som verdiskaper	God dialog mellom ulike aktører i regionen (herunder også nasjonale aktører med aktiviteter i regionen).	En kontinuerlig bevissthet og bevisstgjøring hos alle parter om hvordan de fire formene av verdiskaping	Faglig troverdighet, faglig godt samarbeid på tvers, god og jevn dialog fra starten, samt at tiltak som utgjør

		<p>henger sammen. Eks: en økonomisk verdiskapning fordrer at naturverdiene blir ivaretatt og sikret (fordrer en miljømessig verdiskapning), men samtidig fordrer muligheten for en miljømessig verdiskapning at f.eks. reiselivet ser at dette igjen kan gi en gevinst i form av økt omsetning/økt belegg på hotellet osv.</p>	<p>suksess bidrar til å øke samspill mellom eks. reiselivsbedrifter og vern/forvaltning. Man ser muligheter og blir mer imøtekommende. Dette er prosesser som har vært igangsatt før verdiskapningsprogrammet og som nå høster frukter ved prosjekt som har gitt gode resultat.</p>
Skatter for fremtiden	<p>Her er det for tidlig med konkrete eksempler men det antydes hva man foreløpig ser. For næringsaktører er det klart at den økonomiske verdiskapningen vil ha størst betydning. Hvis prosjektet gjennom dette klarer å gjøre næringsaktørene bevisst på at de andre formene for verdiskapning kan være grunnlag for den økonomiske verdiskapningen, er dette noe som indikerer at man lykkes. Prosjektet mener det kan klare dette ved å bruke den tradisjonelle kunnskapen til å skape nye produkter og opplevelser som aktører skal kunne ta i bruk. Det er denne kunnskapen som blir "Skatter for fremtiden".</p>	<p>For å få økonomisk verdiskapning er man nødt til å klare å få aktørene til å se betydningen av de andre faktorene også. Dette håper man vil komme når man har klart å fått samlet masse tradisjonskunnskap som aktører ser at de vil kunne ha nytte av i sin bedrift. Samtidig stilles det spørsmål om økonomisk verdiskapning trenger å være en forutsetning for andre former for verdiskapning – at man må få penger i kassa før man ser viktigheten av å ta vare på miljøet.</p>	<p>For å få til verdiskapning er man avhengig av at lokalmiljøet ser verdien av samspill, og at man kan spille hverandre gode. Rekkfølgen av de ulike formene for verdiskapning kan selvfølgelig diskuteres, men at de har betydning for hverandre er det ingen tvil om. Oftere lettere å måle det økonomiske, men det betyr ikke nødvendigvis at det er det viktigste.</p>
Mellom fjell, fjord og folk	<p>Dialog, og med tiden samarbeid på tvers av sektorer/virksomheter og bygder. Positivitet og innsatsvilje. Kunnskap om natur- og kulturverdiene og om hva som skjer i sin egen kommune.</p>	<p>Folkehelsearbeid og reiselivstiltak hånd i hånd. Aktiv forvaltning, med god kontakt i lokalsamfunna. Ildsjeler, både innenfor organisasjoner og praktisk arbeid. Reiselivsvirksomheter som ser verdien av naturtilbud og behovet for egeninnsats.</p>	<p>Tiltaka må favne bredt og ta inn over seg tre ulike faktorer: - De skal bedre lokale forhold - det skal bedre opplevelsen for besøkende - de skal være forankret hos lokale aktører</p>
Følgefonna - vandring frå fjord til fonn	<p>Har ikke erfaring til å svare på dette nå.</p>	<p>Det overordna perspektivet som verdiskapningsprogrammet legger til grunn på</p>	<p>-Arbeid med å få aktører involverte til å se at alt henger sammen. -Økonomisk grunnlag</p>

		landsbasis. Bevissthet om bred verdiskaping i prosjektet.	for å utvikle og gjennomføre tiltak.
Sørnorsk Kystnatur	Nordbergkonferansen, som har brakt interessenter sammen for nettverksbygging 2 ganger i året. Revisjon av skjøtselplanen for Listastrendene har åpnet for samtale mellom interessegrupper og skapt stort takhøyde for å komme fram til kompromisser.	Målsetningen om at det skal være gøy å jobbe sammen! - Medieinvolvering og tålmodighet	-Åpenhet -Mediebruk -Inviterende Fellesskap -Arenabygging/ møteplasser
Kystarven	Prosjektets suksess vil være å få til en bred mobilisering av friluftsfolket i HAFS-regionen for å skape en infrastruktur (stier, kart, skilt og informasjonstavler) som både lokalsamfunnet og reiselivsnæringa ser seg tjent med. Økt antall villsauer og profilering av villsauen som en attraksjon i seg selv (både på fat og på beite) vil være en suksessfaktor. Vellykket naturformidling der lokalt vertskap (ungdommer, guider, turistverter) bruker ny naturkunnskap for å tiltrekke seg turister vil bygge både kulturell identitet og økonomisk verdiskaping. I neste omgang tror vi at naturbasert opplevingsturisme kan øke "Kystarvbygdene" sin attraktivitet som tilflyttingsområde.	Gjennom å forankre de fleste av aktivitetene hos lokale næringsaktører og frivillige krefter i lokalsamfunnet, blir Kystarvarbeidet i stor grad identifisert som en del av lokal bygdeutvikling. Bygdene ser da på Kystarven som en sjanse til å utvikle nye aktivum for bygda. Der man lykkes med denne integreringen, blir Kystarvaktivitetene oppfattet som viktige og nødvendige for bygdas framtid. Dette skjer lettest i de minste bygdene som ligger nærmest Kystarven sine kjerneområder. I andre bygder (kommunesentra og fjordbygder) blir det mer det konkrete tiltaket som skaper engasjement. F.eks. vil gode turstier med startpunkt i kommunesentra virke positivt både i forhold til folkehelse (sosial verdiskaping, attraksjonsverdi som tilflyttingsområde (kulturell verdiskaping) og for turstvirksomheter som hotell, gjestehavner ol. (økonomisk verdiskaping). Når et godt til-	En viktig suksessfaktor er å skape sammenfall mellom almenheten og reiselivsnæringene sine behov. Dette skjer i stiprosjektet når frivillige gjør dugnad på stier, som i tillegg til å fungere som rekreasjonsområde, også blir infrastruktur for reiselivsutvikling. Kombinasjonen av sosial, miljømessig, økonomisk og kulturell verdiskaping oppstår når ungene blir honorerte for å rydde søppel i Sørværet. Sjølve naturreservatet blir selvsagt forbedret (miljømessig verdiskaping). Ungene blir stolte av jobben de har gjort og bygger opp eierskap til det rydda reservatet (kulturell verdiskaping). Ungene og foreldrene blir i tillegg mer fortrolige med å ferdes i verneområdet. De tar det på en måte tilbake, men innenfor reglementet. Skepsisen til verneprosessen blir redusert og nytteverdiene blir tydeligere (sosial verdiskaping). Sørværet lar seg nå bruke som en attraksjon for å utvikle naturbasert reiseliv på Værlandet

		gjengelig løypenett øker stedet sin attraksjonsverdi som turistplass, kan vi også regne med økonomiske ringvirkninger i dagligvarehandel, drivstoff mm. Det vil være en suksessfaktor å gjøre Kystarvtiltakene nyttige også for sentrumsutvikling i deltakerkommunene.	(økonomisk verdiskaping). Saueprosjektet, Norsk Sjøfuglsenter, Norsk Kystkulturakademi m.fl. kan vise til tilsvarende smeltepunkt.
Økosystem Dokkadelta	En viktig suksessfaktor for å få fram et godt samspill mellom de ulike formene for verdiskaping er tilnærming til natur og menneske, filosofien som ligger til grunn for valgene som tas underveis. Det er ingen rigid struktur som favoriserer det ene fram for noe annet men heller et ønske om en helhetlig tilnærming som fremmer et godt samspill.	Å formidle i et kortsiktig politisk landskap at verdiskaping fungerer gjennom kontinuitet og langsiktighet.	Et godt eksempel for bred verdiskaping er fagfeltet naturveiledning, slik det er jobbet med det i ØD og ønsker å utvikle det videre. Fagfeltet har de siste årene fått styrket betydning i naturforvaltningen i Norge. Det legges større vekt på å skape gode formidlingssituasjoner der opplevelse og kunnskap står sentralt. Naturveiledning er nær knyttet til å utvikle gode besøksstrategier og å støtte under merkevarebygging. En forvaltningsplan for et område skal også inneholde en metode for hvordan verdiene formidles videre til ulike målgrupper (f.eks. skjøtsel av Bjørnhaugmyr og naturveiledning). Sett på naturveiledning under slike forutsetninger, så gir faget muligheten til å jobbe på tvers av de ulike former for verdiskaping. Men det knytter seg også mange spørsmål til den brede verdiskapingen. Målbarehet er et av dem. Hvordan skal man håndtere de ulike former for bred verdiskaping? Skal de likevektes i samtlige tiltak?

			<p>Kan og/eller skal man sette klare skillelinjer? Hva skjer når vi analyserer oss fram til de enkelte delene - hva sitter vi igjen med? Vil de til slutt utgjør summen eller er summen mye mer enn enkelt delene satt sammen? Hva er kjernen i bred verdiskaping? Er det samspillet og relasjonene mellom de ulike former for verdiskaping? Vi har sett at ved å skape samspill styrker vi produktene som vi utvikler (f.eks. kunst i natur, markering av Verdens Våtmarksdag ved å invitere mennesker direkte inn til våtmarka for å oppleve nærhet til et naturområde). Den brede verdiskaping oppfatter vi som en spiralbevegelse der man alltid vil være underveis i søken etter relasjonene mellom de miljømessige, kulturelle, sosiale og økonomiske verdiene for å skape mest mulig helhet. En spesiell utfordring for ØD og DNV As er at virksomhetsområdet ikke er spesielt rikt på naturbaserte reiselivsbedrifter. Selv om det er en rik og velutviklet turisme både øst og vest for Land-Etnedal, og betydelig antall hytter i Land og Etnedal, har prosjektet allikevel færre næringsaktører å samhandle med, og det er også derfor prosjektet har jobbet såpass mye med attraksjonsutvikling.</p>
Område- og trafikkutvikling rundt	Vårt prosjekt har økonomisk utvikling som	Budskapet om at man kan oppleve flotte ak-	<p>Dette er faktisk avhengig av hvilke type</p>

Dovrefjell	hovedformål. Men i løpet av 2011 vil vi bruke noe sponning av arrangementer for å sikre oss effekt innen kulturell og sosial verdiskaping.	tiviteter, arrangementer, attraksjoner og natur vil dra folk til områdene. Deltakelse i opplevelser og aktiviteter bidrar til miljømessig verdiskaping. Deltagelse på arrangementer og konserter, samt avisomtale gir grunnlag for kulturell og sosial verdiskaping. Folk blir stolte av området - forankring fryder. Miljømessig-, kulturell- og sosial verdiskaping er viktige grunnleggende støttefunksjoner for å oppnå økonomisk verdiskaping, men hver for seg er de viktige nok for å forsvare sin verdi på egen hånd.	aktører vi snakker om og da basert på sine opplevelser eller informasjonen de får. Bedrifter: Når de ser at man kan utvikle mere trafikk, selv om man tar hensyn, så skjønner de hvorfor de skal støtte opp om det på lang sikt. Ikke minst: de må se hvordan dette gjøres i praksis. F.eks. ved å hjelpe dem med utforming av søknader til tiltak, eks. rundturløyper: forklare dem sammenhenger osv. Politikere: I kraft av informasjon, samt rapportering på tiltak og tall. Lokalbefolkning: Når de ser omtale i aviser av tiltak og gjennom opplevelser på besøk. Man får aldri så mange tilbakemeldinger enn når det har stått artikler i avisene eller når man møter dem f.eks. ved Viewpoint Snøhetta. Det har lenge vært en ide å lage en avis med totaldistribusjon i alle 8 kommuner med informasjon om hva Nasjonalparken betyr relatert til alle 4 former for verdiskaping. Dette er et spennende arbeidsområde med et stort potensial.
Nærøyfjorden Verdsarvpark - "Verdiskaping skjer i møtet!"	Verdsarvparken har en helhetlig tilnærming til en bærekraftig utvikling i Nærøyfjordområdet. Fram til nå, og enda en tid framover, vil Verdsarvparken både som organisasjon og samhandlingsform legge mye innsats i å hjelpe fram og støtte initiativ, tilrettelegge for aktivitet og utvikling samt støtte partnerne med økonomi	Verdsarvparken har en helhetlig tilnærming til ei bærekraftig utvikling i Nærøyfjordområdet. Fram til nå og enda en tid framover vil Verdsarvparken både som organisasjon og samhandlingsform vektlegge mye innsats i framhjelp og støtte av initiativ, tilrettelegging for aktivitet og utvikling samt støtte part-	Dette er og nevnt ved rapportering tidligere år og gjeld framleis: Verdsarvparken har en helhetlig tilnærming til ei bærekraftig utvikling i Nærøyfjordområdet. Fram til nå og enda en tid framover vil Verdsarvparken både som organisasjon og samhandlingsform vektlegge mye innsats i framhjelp og støtte av

	<p>og kompetanseprosesser som medvirker og legger til rette for lokal økonomisk verdiskaping. I et område som er såpass rikt på natur- og kulturkvaliteter er samspillet mellom de ulike verdiskapingsformene viktig for samfunnsutviklinga.</p>	<p>nerne med økonomi og kompetanse/prosesser som medvirker og legger til rette for lokal økonomisk verdiskaping. I et område såpass rikt på natur- og kulturkvaliteter er det viktig å se helheten og samspillet mellom de ulike verdiskapingsformene. Ingen kan klare seg uten økonomisk verdiskaping. Samtidig skal dette skje med fotfeste i natur- og kulturkvaliteter, og da må det nettopp investeres i å ivareta og utvikle disse kvalitetene.</p>	<p>initiativ, tilrettelegging for aktivitet og utvikling samt støtte partene med økonomi og kompetanse/prosesser som medvirker og legger til rette for lokal økonomisk verdiskaping. I et område såpass rikt på natur- og kulturkvaliteter er det viktig å se helheten og samspillet mellom de ulike verdiskapingsformene. Ingen kan klare seg uten økonomisk verdiskaping. Samtidig skal dette skje med fotfeste i natur- og kulturkvaliteter, og da må det nettopp investeres i å ivareta og utvikle disse kvalitetene. Videre er det kunnskap, verdiforståelse, verdsetting og samarbeid viktige faktorer.</p>
<p>Varnjargga - Varenkinniemi- Varrangerhalvøya</p>	<p>En viktig suksessfaktor er en helhetlig tilnærming til å bruke naturarven som verdiskaper. Forståelse av hvordan man jobber fram realisering av tiltak i samarbeid med viktige interesseaktører.</p>	<p>At det er en helhetlig planlegging til grunn for tiltak i prosjektet. At det vektlegges å forankre og mobilisere i forbindelse med tiltak som planlegges og gjennomføres.</p>	<p>En helhetlig tilnærming til hvordan utvikle prosjektet slik vi har gjort det med fokus på grundig forarbeid (mulighetsstudien)</p>
<p>Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur</p>	<p>I prosjektet samarbeider partnerskapet i Nord-Trøndelag (IN, NTFK, FM) tett. Det skjer informasjonsutveksling gjennom team reiseliv, og deltakere fra partnerskapet inviteres til å delta på aktiviteter i regi av Naturarven. I tillegg nevnes det som svært viktig at prosjektet har et nært samarbeid med Miljøvernavdelingen hos Fylkesmannen i Nord-Trøndelag. Dette bidrar til at man har en omforent holdning til de utviklingstiltak som skal gjennomføres. Det er</p>	<p>Det er viktig å jobbe med helhetlig utvikling og ha fokus på alle verdiskapingssementene hele tiden, slik at man ikke "skjevfordeler" og f.eks. får økonomisk verdiskaping uten å tenke bærekraft. Det er også viktig å få til gode, involverende prosesser hvor mange grupper involveres, slik at flest mulig føler eierskap til det som skjer.</p>	<p>Fokus må ligge på bærekraft. Uavhengig av om aktører velger å gå inn i sertifiseringsordninger eller ikke, må de framstå som bærekraftige - og i pakt med natur og kultur. Satsing på bærekraftig naturbasert reiseliv hvor økonomisk verdiskaping er et mål, vil bli en selvforsterkende suksessfaktor for å få til samspill mellom sosial, miljømessig, kulturell og økonomisk verdiskaping. Det ene blir avhengig av det andre, og salgs-</p>

	fremdeles mer å gå på i forhold til å samarbeide med regionale og lokale aktører i arbeidet med å trekke fram naturarven som en kjempemulighet for å sette Nord-Trøndelag på kartet når det gjelder å utvikle et solid bærekraftig natur- og kulturbasert reiseliv i fylket.		fremmeren er bærekraft i opplevelsesproduktene.
Norges Nasjonalparklandsbyer			<p>Geilo: Skape gode møteplasser, samhandling, mellom kommune, næring, reiseliv, frivillige, og forvaltere.</p> <p>Jondal: Engasjement av rett type folk som kan ha riktig fokus og dermed få alle til å dra sammen i same retning. (Hadde vi visst oppskrifta på dette, hadde jo jobben vår vært mye lettere...)</p> <p>Lom: Gode, gjennomarbeide tiltaksplaner – med fokus på de ulike formene.</p> <p>Storslett: Kompetanse, felles begrepsapparat, synlige resultater, medvirkning og involvering av andre. Koordinering og lokale og nasjonale ressurser til å drive prosessene på en god og effektiv måte.</p>

Vi har tidligere sett at sosial verdiskaping i stadig større grad har blitt vektlagt i prosjektene. Tilbakemeldingene fra prosjektene viser også at det er klare sammenhenger mellom de ulike formene for verdiskaping, men det er ikke nødvendigvis noen klar oppskrift på hvordan det optimale samspillet skal foregå. For å forsøke å illustrere noen av de overordnede sammenhengene mellom de ulike formene for verdiskaping, har vi forsøkt å utvikle noe som vi kaller den brede verdiskapingsmatrisen (Tabell 49). Matrisen viser at samspillet mellom de ulike verdiskapingsformene kan være komplekst og sammensatt.

Miljømessig verdiskaping kan bidra til:

- **Kulturell verdiskaping** gjennom tiltak knyttet til miljømessig verdiskaping bidrar til økt kunnskap, identitet og stolthet.
- **Sosial verdiskaping** ved tiltak, aktiviteter og prosesser knyttet til miljømessig verdiskaping skaper nye samarbeidsrelasjoner, nettverk og tillit mellom ulike aktører.
- **Økonomisk verdiskaping** ved at ulike tiltak knyttet til miljømessig verdiskaping gir grunnlag for ulike næringsaktiviteter og positive økonomiske ringvirkninger.

Videre kan **kulturell verdiskaping** bidra til:

- **Miljømessig verdiskaping** gjennom at styrket kunnskap, bevissthet, stolthet og identitet om verdier og kvaliteter knyttet til naturarven stimulerer til miljømessig verdiskaping.
- **Sosial verdiskaping** ved at økt bevissthet og forståelse av verdier og kvaliteter bidrar til at man ser nødvendigheten av å samhandle for å bevare og videreutvikle disse verdiene.
- **Økonomisk verdiskaping** ved at økt kunnskap, identitet, stolthet og engasjement danner basis for utvikling av nye næringer eller videreutvikling av eksisterende.

På tilsvarende måte kan **sosial verdiskaping** bidra til:

- **Miljømessig verdiskaping** ved at forsterket samarbeid, nye samhandlingsrelasjoner og gode prosesser der ulike aktører deltar og involveres, er en forutsetning for å realisere gode tiltak knyttet til miljømessig verdiskaping.
- **Kulturell verdiskaping** ved at økt samhandling og samarbeid gir grunnlag for ny kunnskap, økt forståelse, økt bevissthet og styrket identitet knyttet til kvaliteter og verdier i eget område
- **Økonomisk verdiskaping** ved at samhandling og nettverk mellom ulike aktører er viktig for å legge til rette for innovasjon og nyskaping.

Til slutt kan **økonomisk verdiskaping** bidra til:

- **Miljømessig verdiskaping** ved at gode eksempler på økonomisk verdiskaping med utgangspunkt i naturarven stimulerer til nye tiltak for å bevare og fremme naturarven som ressurs.
- **Kulturell verdiskaping** ved synliggjøring av næringspotensialet knyttet til kvaliteter, opplevelser og tilbud man har, noe som gir økt forståelse og vilje til å bevare og videreutvikle disse.
- **Sosial verdiskaping** gjennom at gode eksempler på økonomisk verdiskaping og synliggjøring av muligheter stimulerer til nye nettverk og økt samhandling for å utnytte disse mulighetene.

Tabell 49 Den brede verdiskapingsmatrisen. Et forsøk på å illustrere noen overordne sammenhenger miljømessig, kulturell, sosial og økonomisk verdiskaping.

	Miljømessig ↓	Kulturell ↓	Sosial ↓	Økonomisk ↓
Miljømessig		Styrket, kunnskap, bevissthet, stolthet og identitet om verdier og kvaliteter knyttet til naturarven stimulerer til miljømessig verdiskaping.	Forsterket samarbeid, nye samhandlingsrelasjoner og gode prosesser der ulike aktører deltar og involveres, er en forutsetning for å realisere gode tiltak knyttet til miljømessig verdiskaping.	Gode eksempler på økonomisk verdiskaping med utgangspunkt i naturarven stimulerer til nye tiltak for å bevare og fremme naturarven som ressurs.
Kulturell	Gode eksempler på tiltak knyttet til miljømessig verdiskaping øker kunnskap, identitet og stolthet.		Økt samhandling og samarbeid gir grunnlag for ny kunnskap, økt forståelse, økt bevissthet og styrket identitet knyttet til kvaliteter og verdier i eget område.	At folk opplever økt interesse for det man har av kvaliteter, opplevelser og tilbud, gir økt forståelse og vilje til å bevare og videreutvikle disse.
Sosial	Tiltak, aktiviteter og prosesser knyttet til miljømessig verdiskaping skaper nye samarbeidsrelasjoner, nettverk og tillit mellom ulike aktører.	Økt bevissthet og forståelse av verdier og kvaliteter å bidra til at man ser nødvendigheten av å samhandle for å bevare og videreutvikle disse verdiene.		Gode eksempler på økonomisk verdiskaping og synliggjøring av muligheter stimulerer til nye nettverk og økt samhandling for å utnytte disse.
Økonomisk	Ulike tiltak knyttet til miljømessig verdiskaping gir grunnlag ulike næringsaktiviteter og positive økonomiske ringvirkninger.	Økt kunnskap, identitet, stolthet og engasjement danner basis for utvikling av nye næringer eller videreutvikling av eksisterende.	Samhandling og nettverk mellom ulike aktører er viktig for å legge til rette for innovasjon og nyskaping.	

Det er klart at koblingene og sammenhengene kan variere fra prosjekt til prosjekt alt etter hvilke oppgaver og problemstillinger som står i fokus. Det er heller ikke nødvendigvis noe klart skille mellom de ulike formene for verdiskaping. Samspillet vil også være forskjellig alt etter om man

snakker om enkelttiltak, delprosjekt, hovedprosjekt, lokalsamfunn, kommunenivå, regionnivå eller nasjonalt nivå. Matrisen synliggjør likevel sentrale sammenhenger mellom de ulike formene for verdiskaping, og at det er viktig å være bevisst og ta hensyn til betydningen av de ulike formene for verdiskaping. Dersom man ikke tar hensyn til disse, øker sannsynligheten for at man gjennom utviklingstiltak og -prosesser vil støte på problemer og utfordringer som begrenser måloppnåelsen.

Dersom brede verdiskapingsstrategier skal ha gjennomslag på samfunnsnivå, må det også være samhandling mellom aktører på ulike nivåer. Det vil være avgjørende med en god samhandling på regionalt nivå, slik man f.eks. har fått i til Nord-Trøndelag. For å lykkes med å få til god samhandling lokalt og regionalt, og mellom ulike nivåer, vil det være en klar fordel med en nasjonal strategi for bred verdiskaping. Etablering av nye samhandlingsformer og innføring av nye arbeidsmåter, prioriteringer og løsninger, viser seg å være vanskelig uten at det har legitimitet i nasjonale føringer og retningslinjer. En nasjonal strategi for bred verdiskaping er under utarbeidelse og kan bidra til å gi slike føringer. I tillegg vil det også være behov for å bruke ressurser på å utvikle bred verdiskaping som strategi og verktøy for bærekraftige utviklingsprosesser. Det ligger betydelige muligheter i å utvikle bred verdiskaping som verktøy for planlegging, gjennomføring, oppfølging og styring av utviklingsprosesser forankret i brede verdiskapingsstrategier.

7. Institusjonalisering

Når det gjelder institusjonalisering, er vi opptatt av å kartlegge hvordan arbeidet skal fortsette etter at prosjektperioden er over. En viktig forutsetning for det videre arbeidet er at satsingen i hovedprosjektene er innarbeidet i offentlige planer for framtidig utvikling. Vi har således stilt spørsmål om i hvilken grad planlagte og igangsatte tiltak er forankret i overordnede planer, f.eks. kommunale planer, forvaltningsplaner, næringsplaner og stedsutviklingsplaner. Vurderingene av hvor god forankringen er, ble foretatt på en skala fra 1-6 der 1=ikke i det hele tatt og 6=i stor grad. I 2010 var det to prosjekter som rapporterte om at prosjektet ikke var forankret i slike planer i det hele tatt. Dette tallet er redusert til ett i 2011 og 2012. Den gjennomsnittlige vurderingen i 2010 lå på 3,2 mens tilsvarende vurdering i 2011 og 2012 ligger på 4,0 og 4,2. Det tyder på at forankringen har blitt noe bedre gjennom prosjektperioden.

Tabell 50 gir en oversikt over hvilke planer de ulike hovedprosjektene er forankret i. Samlet sett er hovedprosjektene forankret i et bredt spekter av offentlige planer. Dette gjelder bl.a. reguleringsplaner, kommuneplaner (areal- og samfunnsdel), fylkesdelsplaner, stedsutviklingsplaner, strategiplaner, reiselivsplaner, næringsplaner, forvaltningsplaner og andre sektor- og temaplaner. Graden av forankring varierer imidlertid mellom hovedprosjektene, og den gjennomsnittlige vurderingen viser at det er behov for sterkere forankring i flere prosjekter. Noen er godt forankret i ulike planer, mens andre arbeider spesielt for å få tiltak inn i kommunale planer. Enkelte har også planrevisjon som en del av arbeidet i hovedprosjektet.

Det er klart at prosjektene har eksistert i relativt kort tid, og man kan således ikke forvente at alle prosjekter har like sterk forankring i kommunale planer. Det vil imidlertid være viktig å synliggjøre og fremme prosjektenes satsinger når offentlige planer skal rulleres. Flere av prosjektene synes også å ha et bevisst forhold til dette.

Tabell 50 Forankring i offentlige planer.

Hovedprosjekt	Forankring i offentlige planer		
	2010	2011	2012
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	Prosjektet er i en tidlig fase, men har hatt kontakt med Tana kommune som har lagt forslagene til tiltak inn i sin reguleringsplan for Tanamunningen. Fylkesmannen er kontaktet i forhold til å kunne ha turisme i Kongsfjordreservatet. Fylkesmannen har startet et arbeid mot DN for å kunne få en endring i vernereglementet for reservatet. Prosjektet har tatt kontakt med Finnmarkseiendommen (FeFo) og opprettet en formell kontakt for	Kommunale reguleringsplaner. Revidering av forskrifter knyttet til verneplaner. Kommunale næringsplaner med satsingsområder innen reiseliv.	Prosjektet har god kontakt til fylkesmannen knyttet til revisjon av forskriftene knyttet til de enkelte verneområder i Kongsfjord, Tanamunningen, Slettnes, Stabbursnes og Hornøya. Har hatt samarbeid med Tana kommune om Tanamunningen og med bedriftene Varrjatt knyttet til reguleringer for Meskelvområdet, Arctic Tourist knyttet til bruk av havneområdet i Båtsfjord, og

	prosjektperioden for saker på statens grunn. Prosjektet legger opp til, dersom mulig, at alle tilrettelegginger vil komme på statens grunn.		med Arntzen Arctic Adventures om bruken av BirdPark'en.
Sykkelturisme i Nordland		Strekningen Lønsdal - Kjemåga vil bli lagt inn i kommunenes arealplan. I tillegg vil kommunen melde inn ønsker til forvaltningsmyndigheten i forbindelse med revidering av Saltfjellet - Svartisen nasjonalpark. Bedriftsnettverket for reiseliv vil legge inn planer i strategisk næringslivsplan. Saltdal kommune ser på muligheten av å legge "aktiv transport" inn i trafikksikkerhetsplanen til Saltdal kommune	Sykkelprosjektet ligger i de kommunale planene, da Saltdal kommune skal få for vedlikeholdet på veien. Det jobbes med revidering av Saltfjellet - Svartisen Nasjonalpark, og i den forbindelse skal man få inn det som omhandler sykkelstier i Landskapsvernområde. Saltdal kommune ønsker å være en pådriver til strategisk Næringsplan med aktive tilbakemeldinger og dette skal bl.a. Bedriftsnettverket for Reiseliv bidra til/med. Det er snakk om et stedsutviklingsseminar, men er ikke kommet noe lengre med dette.
Vidda Vinn	Kommuneplanens samfunnsdel Tinn kommune – hovedsatsingsområde reiseliv, Strategiplan for landbruk og naturforvaltning i Tinn, Næringsplan for Tinn kommune og næringsplan for Vinje kommune. Videre har Vidda Vinn tiltak som tilfredsstillende mål i Reiselivsplan for Telemark og Regional plan for Hardangervidda.	Kommuneplanens samfunnsdel Tinn kommune - hovedsatsingsområde reiseliv, Strategiplan for landbruk og naturforvaltning i Tinn, Næringsplan for Tinn kommune og næringsplan for Vinje kommune. Videre har Vidda Vinn tiltak som tilfredsstillende mål i Telemark fylke sin plan for reiseliv og opplevelser og Regional plan for Hardangervidda.	-Kommuneplanens samfunnsdel Tinn kommune – hovedsatsingsområde reiseliv. -Strategiplan for landbruk og naturforvaltning i Tinn. -Reiselivsstrategi for Tinn kommune. -Næringsplan for Tinn kommune og næringsplan for Vinje kommune. Videre har Vidda Vinn tiltak som tilfredsstillende mål i Telemark fylke sin plan for reiseliv og opplevelser og Regional plan for Hardangervidda.

Villreinen som verdiskaper	Prosjektet er i stor grad forankret i de medvirkende institusjonenes egne handlingsplaner. Prosjektet på Tverrfjellet er fra Kommuneplan Dovre. Fangstminneparken var opprinnelig en felles plan for Oppdal kommune og Dovrefjellrådet, en plan NVS Nord arvet da Villreinsenteret ble opprettet.	Kommuneplaner og stedsutviklingsplaner. Regionenes handlingsplaner.	-Forvaltningsplan Rondane. -Dovre kommuneplan. -Lesja kommuneplan. -Stedsutvikling Høvringen har fått høyere fokus i etablering av infopunkt m.m.
Skatter for fremtiden	For Midt Norge er prosjektet forankret i plan og styringsdokument som Trøndelagplanen 2009-2010, reiselivstrategi 2008 – 2020 og Fylkesdelplan for Indre Namdal. Prosjektet forholder seg også til DN sine overordnede retningslinjer for nasjonalparksentre, "Policy og retningslinjer for samarbeidet med nasjonalparksentrene".		
Mellom fjell, fjord og folk		Kommunedelplan for idrett, fysisk aktivitet og friluftsliv.	Kommunedelplan for idrett, fysisk aktivitet og friluftsliv. Tema-tikk og erfaringer fra prosjektet er lagt inn i forslag til ny kommuneplan.
Følgefonna - vandring frå fjord til fonn		Knytting av verdiskapingsprogrammet til nasjonalparksenteret og bred fokus på de 5 del-takende kommunene.	
Sørnorsk Kystnatur	Revisjon av forvaltningsplanen for Listastrendene er inkludert som et delprosjekt i Sørnorsk Kystnatur.	Stedsutvikling, utviklingsplaner for Lista fuglestasjon, utviklingsplaner for Lista fyr, Forvaltningsplanen for Listastrendene og Nasjonal handlingsplan for våtmark.	-Forvaltningsplan for statlig sikrede fri-luftsområder. -Forvaltningsplan for Listastrendene (under revisjon som del-prosjekt). -Kystledplan. -Forvaltningsplan for Skjærgårdsparken Lister. -Initiert dialog med Listerrådet for integrering i regionens planer. Vil bli søkt integrert i "Agder

			2020".
Kystarven	Forankringen i planverket varierer mellom de 5 HAFS-kommunene, men de kommunale idrettsplanene er sentrale for turstiprosjektet i alle kommunene. Ellers er kommunene sine arealplaner førende for aktivitetene. Selv om ikke Kystarven er direkte nevnt i kommunene sine næringsplaner er prosjektet kjent og konkrete tiltak vil kunne inngå både i Kystarven og i de ulike kommunene sin næringsstrategi. Kystarven har også en ambisjon om å påvirke forvaltningsplanene for flere naturreservat langs kysten til å ta inn forpliktende ansvar for rydding av marint søppel i reservatene. Prosjektet har spilt dette inn overfor DN, Klif og Fylkesmannen.	Kommuneplanens arealdel, idrettsplaner for kommunene og evt. reguleringsplaner der større inngrep er påkrevet. Vandring er prioritert aktivitet i reiselivsorganisasjonene sine markedsplaner.	Kystarviltakene går i varierende grad inn i kommunene sine arealplaner. Flere av kommunene har laget planer for parkering ved stiene sine startpunkt. Disse er sendt inn for godkjenning hos Statens Vegvesen.
Økosystem Dokkadelta	Stedsutvikling Etnedal, Barnehage, Stedsutvikling Landsbyen Dokkadelta, Forretningsplan Dokkadelta Våtmarkssenter.	Forvaltningsplaner for verneområder	ØD eies av Landkommunene og organiseres og drives av Dokkadeltaet Nasjonale Våtmarkssenter. Selskapet er svært bevisst på å ivareta og videreutvikle de nettverk, arbeidsmåter og anlegg/attraksjoner som prosjektet har bidratt til å realisere.
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	Alle tiltak som utføres innenfor Charterplanen, er eller skal relateres til eksisterende forvaltningsplaner, fylkesdelplaner med mer. Disse planene måtte oversettes til engelsk som mulighet for kontroll for sertifiseringsinstansen til Europarc Federation: Europarc	Samtlige forprosjekter og fysiske tiltak er avstemt i forhold til forvaltningsplanen, Charterplanen for Dovrefjell og de ulike kommunale planer. I løpet av 2012 vil man starte en rulling av Forvaltningsplanen for Dovrefjell, samt regionale planer (dvs. de tidligere fyl-	1. Forvaltningsplanen. 2. De resp. kommuneplaner. 3. Charterplanen = Plan for bærekraftig reiselivsutvikling for området. 4. Prosjektet har i løpet av 2012 og 2013 gitt innspill på: -Reiselivsplan for

	Consulting. Prosjektlederen skal i juli 2011 sertifiseres, slik at han kan arbeide som sertifiser for andre nasjonalparker i Europa og i Norden. og i de Baltiske land spesielt.	kesdelplanene). Da vil Charterplanen bli direkte implementert i både forvaltningsplanen og regionale planer dvs. en forankring av bærekraftig reiselivsutvikling.	Sunnadal Kommune. -Strategisk Næringsplan for Folldal Kommune. -Utkast til Masterplanen for Oppdal som reisemål. 4. Brukes som rådgivningsinstans og leverer også i stor grad kunderelaterte data: har gjort det for alle planer nevnt i pkt. 4.
Nærøyfjorden Verdsarvpark - "Verdiskaping skjer i møtet!"	1. "Parkplan for Nærøyfjorden Verdsarvpark – strategi for verdiskaping basert på bærekraftig utvikling" (vedtatt av parkstyret i des. 2009). Målsettingen er at parkplanen skal etableres som en felles tematisk kommunedelplan. 2. Forvaltningsplan Vestnorsk fjordlandskap – delområde Nærøyfjorden.	Knytting av verdiskapingsprogrammet til nasjonalparksenteret og bred fokus på de 5 deltakende kommunene.	- Forvaltningsplan for Vestnorsk fjordlandskap - Nærøyfjordområdet. - Parkplanen for Nærøyfjorden Verdsarvpark. - Tiltaksplan for kulturlandskapet - Vestnorsk fjordlandskap. - Utkast til kommunedelplan for næring, Aurland kommune (i prosess).
Varnjargga - Varenkinniemi- Varangerhalvøya		Regional utviklingsplan – fylke og Strategiske næringsplaner i kommunene. Det vil si at prosjektet i seg selv ikke er en del av disse planene, men at prosjektet bruker disse aktivt for å argumentere for våre tiltak.	Forvaltningsplan for Hornøya og forvaltningsplan for nasjonalparken på Varangerhalvøya.
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	Reiselivsstrategi for Nord- og Sør-Trøndelag, Handlingsplanen, Felles fylkesplan for Nord- og Sør-Trøndelag, Regionalt utviklingsprogram for Nord-Trøndelag (RUP), Fylkesdelplan for Indre Namdal, handlingsplanen, Fylkesmannens strategi for landbruksrelatert næringsutvikling (Fylkesmannens bestillingsdokument til Innovasjon Norge i forbindelse med tildeling av BU-midlene), flere lokale	Felles reiselivsstrategi for Trøndelag, Felles fylkesplan for Trøndelag, Regionalt utviklingsprogram for Nord-Trøndelag, Fylkesrådets politiske plattform, Fylkesdelplan for Indre Namdal, handlingsplanen, Fylkesmannens strategi for landbruksrelatert næringsutvikling (Fylkesmannens bestillingsdokument til Innovasjon Norge i forbindelse med tildeling av BU-midlene), flere lokale planer (Røyrvik, Namsskogan,	-Felles reiselivsstrategi for Trøndelag. -2-årige handlingsplaner. -Regionalt utviklingsprogram for Nord-Trøndelag. -Fylkesrådets politiske plattform i Nord-Trøndelag. -Regionalt næringsprogram (landbruk).

	planer (Røyrvik, Namsskogan, Lierne, Snåsa).	Lierne, Snåsa).	
Norges Nasjonalparklandsbyer	Kommuneplaner, stedsutviklingsplaner og fylkesdelplaner.	Kommuneplaner. Regionale planer.	-Geilo: Kommuneplan. -Jondal: Reguleringsplan for området opp mot Følgefonna. -Lom: Kommuneplanens samfunnsdel for Lom, kommunedelplan for Fossbergom (under revidering). -Storslett: Kommuneplanens samfunnsdel for Nordreisa. -Vingelen: Stedsutviklingsplan Vingelen.

Med tanke på å sikre varige og langsiktige effekter er det spesielt stilt spørsmål om det arbeides med hvordan satsingen gjennom hovedprosjektet skal videreføres etter at hovedprosjektperioden er over. I 2011 var det elleve prosjekter som svarte "ja" på dette spørsmålet, fire svarte "ja, delvis" og ingen svarte nei. I 2012 er det kun tre som svarer delvis, resten svarer ja. Alle arbeider altså på en eller annen måte med hvordan arbeidet skal videreføres etter at hovedprosjektperioden er over. Oversikt over hvordan det arbeides, er gitt i Tabell 51. Vi ser at det foreløpig varierer hvor konkrete planene for videreføring er. En del av arbeidet dreier seg om hvordan ulike tiltak som er satt i gang, skal videreføres. Dette dreier seg bl.a. om vedlikehold av fysiske tiltak og annen infrastruktur, koordinerende oppgaver, formidling, profilering og markedsføring. Det jobbes også mot et bredt spekter av aktører knyttet til videreføring, bl.a. bedrifter, destinasjonsselskaper, grunneiere, SNO, nasjonalparkstyrer, kommuner, fylker, museer, lag/organisasjoner, informasjonssentra, nasjonalparksenter. Videre arbeides det som tidligere nevnt for å få prosjektene inn i kommunale- og regionale utviklingsplaner, noe som vil være viktig for å videreføre satsingene som en del av ordinære planleggings- og forvaltningssystemer. Noen arbeider også med nye organisatoriske løsninger som et ledd i videreføringen av arbeidet, f.eks. gjennom nye samarbeidsformer, intern organisering i kommunene, gjennom etablering av nye selskaper og samarbeid mellom kommunene, f.eks. regionalpark og landskapspark. Andre har planer for videreføring gjennom nye prosjekter.

Gjennomgangstonen er at man ønsker å videreføre arbeidet, og at man forsøker å forankre arbeidet blant aktuelle aktører. Hvem disse aktørene er, synes naturlig nok å variere fra prosjekt til prosjekt, og noen har kommet lenger i dette arbeidet enn andre. Noen har fokus på at de tiltakene som er utarbeidet, skal videreføres, mens andre jobber mot et bredt spekter av aktører lokalt, regionalt og internasjonalt for å utvikle naturbasert reiseliv som et viktig satsingsområde. De prosjektene som har et mer avgrenset fokus på enkelttiltak, bidrar også til å synliggjøre potensialet knyttet til brede verdiskapingsstrategier, men dersom man ønsker å bygge videre på disse erfaringene, vil det være behov for utvikling av helhetlige strategier og planer for bred verdiskaping både i kommunal, interkommunal og regional regi. Som tidligere nevnt kan en nasjonal strategi for bred verdiskaping gjøre et slikt arbeid lettere. Det vil også være av spesiell interesse å vurdere nytten og behovet for slike strategier og planer i forbindelse med den pågående etableringen av lokale forvaltningsmodeller for nasjonalparker og andre større verneområder. Disse planene skal nettopp ha

et helhetlig og balansert fokus på forholdet mellom bruk og vern. Dersom slike strategier og planprosesser skal gjennomføres, vil gode prosesser for innbyggerdialog, deltakelse og medvirkning være avgjørende for å lykkes.

Tabell 51 Hvordan det arbeides med videreføring.

Hovedprosjekt	Arbeid med videreføring 2011	Arbeid med videreføring 2012
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	Prosjektet arbeider spesifikt mot den enkelte bedrift, forskjellige løsninger i de forskjellige bedriftene. Søker Innovasjon Norge om et reisemålutviklingsprosjekt som kan gå til medio 2015. Ser på mulighetene for at SNO overtar det varige vedlikeholdet på naturstier. Starter på et arbeid mot nasjonalparkstyrene hvor de kan drive varig vedlikehold på tiltak som prosjektet starter.	Prosjektet har startet et arbeid for at det skal etableres et bedriftsnettverk med de mest aktive bedriftene som skal ivareta de viktigste elementene fra Fugleturisme-prosjektet.
Sykkelturisme i Nordland	Jobber opp mot Fylkestingets satsning for Reiseliv i Nordland. Det er et prosjekt som ferdigstilles i 2015 hvor vi nå er tatt opp som et delprosjekt. I tillegg vil bedriftene i Saltdal ha eierskap til prosjektet etter 2013 og samhandle med kommunen om dette.	Skal forsøke å få dette flyttet til Salten Regionråd/Salten Friluftsråd for slutføring/videreføring av Polarsirkelen - Saltstraumen. Dette er diskutert med Nordland Fylkeskommune i forbindelse med at vi er tatt med i Sykkelturisme i Nordland som delprosjekt og at NFK har samarbeidsavtale med Salten Regionråd.
Vidda Vinn	Gjennom vedlikeholdsavtaler for turveiene mellom kommune og grunneier. Gjennom intensjonsavtale om drift av Hardangervidda-nettside og strategi for finansiering av drift av nettside etter 2013. Museene er villige til å drifte "Guidekorps Øvre Telemark" etter prosjektperioden.	<ul style="list-style-type: none"> - Gjennom vedlikeholdsavtaler for turveiene mellom kommune og grunneiere/lokale næringsaktører. - Gjennom økt eierskap og intensjonsavtale om drift av Hardangervidda.com. - Gjennom planlegging for videre drift av guidekorpsset etter 2013. Vest-Telemark museum har sterkt eierskap til dette.
Villreinen som verdiskaper	Prosjektet har stort fokus på forankring av de ulike delprosjektene i konkrete reiselivsbedrifter/reiselivslag, informasjonssentra og kommuner. Dette både for å sikre at tiltakene blir videreført og brukt etter at prosjektet er fullført, samt at den infrastrukturen som er blitt etablert vedlikeholdes.	Workshop er under planlegging, der det er ønskelig å se tiltak under villreinen som verdiskaper i et framtidig perspektiv, muligheter/evaluering og erfaringer. Her skal både fag, formidling/reiseliv bidra. Reiselivet etterspør videreføring.
Skatter for fremtiden	Gjennom etablering av eget nettsted "naturarven.no". Her ønsker man å fylle på med all den kunnskap som samles inn. Prosjektet må i løpet av prosjektperioden sikre seg at dette nettstedet skal fungere også etter pro-	<ul style="list-style-type: none"> -Hvordan man skal få ut kunnskapen som er samlet inn. -Hvordan aktører kan finne slik informasjon senere. -Hvordan prosjektet skal leve videre uten å være et prosjekt.

	sjektets slutt.	
Mellom fjell, fjord og folk	Prosjektet har søkt om opptak i verdiskapingsprogrammet til Riksantikvaren. Man ser på ulike måter å organisere utviklingsarbeidet på i framtida, slik at man skaper bedre arenaer for samarbeid mellom lokale organisasjoner og det offentlige.	Se hvordan man bør organisere denne typen arbeid i kommuneadministrasjonen og kommunen generelt. Løfte naturverdiene og organiseringen knyttet til dette mer fram i framtidig kommuneplan. Forankre tiltak i lokale lag/organisasjoner gjennom avtaler etc. Mulig forlenging av engasjement for prosjektleder. Forankring hos nystiftet destinasjonsselskap.
Folgefonna - vandring frå fjord til fonn	Det må sikres finansiering av vedlikehold og oppfølging av prosjektene etter prosjektperioden. Man satser på å knytte prosjektene inn mot nasjonalparksenteret og den kompetanse man bygger opp der bl.a. gjennom samarbeidet med universitetet.	-Etablere nasjonalparksenteret som ressursbase for kunnskap og aktiviteter. -Etablere samarbeid mellom kommunene for felles finansiering av fondsmidler til framtidig vedlikehold og utvikling.
Sørnorsk Kystnatur	Arbeidet videreføres gjennom naturveileder på Lista fyr med vekt på formidling om trekkfugl, gjennom Skjærgårdsparken og gjennom etablering av faste arrangementer på årshjulet med utgangspunkt i lokale naturbrukstradisjoner (hummerfiske/hummerfestival, kilenotfiske etter laks, og andre arrangement som bare er på idéstadiet).	-Deltagelse på regionsamarbeidet "Felles prosjekter i Lister". -Delegat til innspillskonferansen: Nasjonal strategi for verdiskaping basert på natur- og kulturarven. -Driftsplan for tiltakene under Sørnorsk kystnatur. -Revisjon av forvaltningsplan for Listastrendene.
Kystarven	Plattform for naturveiledning er utarbeidet for å få på plass 1-2 naturbruksveildere (SNO) for kysten av Sogn og Fjordane. Tursti-app vil bli videreført gjennom destinasjonsselskapet. Det samme blir vandresatsingen innen reiseliv. Kommuner, lokale lag og organisasjoner og reiselivsorganisasjonene vil føre videre arbeidet med kart og turstier. Skjøtsel av verneområder og strandsoner kan evt. videreføres gjennom et friluftsråd, men dette er ikke avklart enda. Formidling av naturkvaliteter kan skje gjennom Norsk Sjøfuglsenter, Norsk Kystkulturakademi, m. fl. Prosjektet vil også arbeide for å vedlikeholde Kystarvområdet på Fylkesatlas som et grensesnitt for naturinformasjon for området. Forankring av dette arbeidet er enda ikke endelig avklart.	Sjøppelprosjektet forbereder en egen konferanse som skal drøfte videre oppfølging på lokalt, regionalt og nasjonalt nivå. Stiprosjektet skal vedlikeholdes i et samarbeid mellom kommuner og velforeninger/grendelag/idrettslag. Det blir arbeidet med et kommersielt nett av mindre reiselivsvirksomheter som kan utnytte infrastrukturen med kart o.l. Det er så vidt også startet en drøfting om prosjektet skal gå videre i retning av en regionalparksatsing. Kunnskapsprosjektet kan videreføres gjennom institusjoner som f.eks. Norsk Sjøfuglsenter og Naturskolen knyttet til dette.
Økosystem Dokkadelta	Prosjektledere i Land har igangsatt forprosjektet Land Land-	Det tas sikte på å jobbe med ulike prosjekter på de forskjellige sats-

	skapspark.	ningsområdene som prosjektet har prioritert. DNV AS har allerede en betydelig portefølje prosjekter på skjøtsel, restaurering og oppsyn i natur, med fokus på prioriterte arter og trua naturtyper. Dette er prosjekter som allerede mottar finansiering av miljøvernmyndighetene. Videre legges det opp til å utforme nye næringsrettede prosjekter sammen med næringsaktører og kommunene, med støtte fra ulike prosjektmidler som IN, DA-midler samt privat finansiering. Skolesatsingene er en annen viktig prioritet som søkes videreført gjennom den naturlige skolesekkenordningen, men DNV har også som mål å forsøke å koble den kulturelle skolesekken og den naturlige skolesekken. Det sees også på prosjekter rettet inn mot skog/klimaproblematikk og det er et mål å trekke større FOU-miljøer til området for et samarbeid om egnede prosjekter her.
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	I løpet av 2012 vil det bli utarbeidet en implementering av Charterplanen og verdiskapingsfunksjonen som del av den lokale forvaltningen.	Det utarbeides nå to ulike planer: a. Strategi for permanent verdiskapingsfunksjon relatert til Dovrefjell Nasjonalparkstyre som forvaltningsenhet. b. Det lages et utkast til besøksstrategi så snart FOU rapporten om villrein foreligger: Da har man maksimum med data som grunnlag i tillegg til trafikkdataene som man allerede har.
Nærøyfjorden Verdsarvpark - "Verdiskaping skjer i møtet!"	Satsingene og delprosjektene fremmet gjennom "Naturarven som verdiskaper" synliggjør stiftelsen Nærøyfjorden Verdsarvpark sine langsiktige strategier uttrykt i Parkplanen.	Delprosjektene fremmet gjennom VSP «Naturarven som verdiskaper» synliggjør stiftelsen Nærøyfjorden Verdsarvpark sine langsiktige strategier og satsinger uttrykt i Parkplanen. Verdsarvparken er etablert som et langsiktig samarbeid mellom det ideelle/frivillige via næringsverksvirksomheter til forvaltning om ei bærekraftig utvikling av området. Energien og ressursene til dette arbeidet er så langt tuftet mye på prosjektøkonomi. Dette vil trolig være litt av situasjonen også etter programslutt, men daglig leder og parkstyret arbeider for at ma. stifterne skal etablere ei langsiktig grunnlagsfinansiering av parken sin aktivitet. Gjennom revisjon av Parkplanen i 2013 blir dette lagt

		fram til diskusjon med stifterne i forbindelse med planprosessen.
Varnjargga - Varenkinniemi- Varangerhalvøya	Prosjektet er med i nettverket for lokale og regionale parker. Prosjektet har satt av penger til studietur og seminar for å bli inspirert av områder som lykkes med natur og kulturbasert regional og lokal samfunnsutvikling.	Det arbeides med å videreføre det prosjektbaserte samarbeidet inn i en regionalpark for Varanger. Varanger er valgt ut i KR D sitt verdiskapningsprogram for norske lokale og regionale parker.
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	Gjennom etableringen av Wild Norway sikrer prosjektet at arbeidet med å utvikle bærekraftig naturbasert opplevelsesturisme i NT fortsetter på kommersielt grunnlag etter at prosjektet er ferdig. Wild Norway fases ut av Naturarvprosjektet i 2012 og skaffer egen finansiering gjennom Innovasjon Norge til det videre arbeidet. Det inngås skriftlige avtaler mellom grunneiere, kommuner og lag/organisasjoner (bl.a. Norsk ornitologisk forening) om drift og vedlikehold av fysiske anlegg etter at prosjektperioden i Naturarven er slutt for å sikre at arbeidet videreføres og tas vare på. Det skal videre lages en strategi for hvordan man implementerer det som er gjort i Naturarven i andre planer - både lokale og overordnede planer - for å sikre at de gode prosessene som er startet vil bli videreført etter prosjektslutt. Dette må skje i nært samarbeid med de aktører og de strukturer som allerede eksisterer, bl.a. Trøndelag reiseliv, regionale destinasjonsselskaper og regionalt partnerskap - som skal bidra med finansiering.	<p>-I birdwatching-prosjektet er man i gang med både et regionalt og et nasjonalt samarbeid ifht videreføring. Regionalt: Samle næring, NOF, forvaltning og andre interesserte ifht. å utvikle Birdwatching Trondheimsfjorden som samarbeidsarena og merkevare. Videreføring gjennom produktutvikling og salg med Din Tur AS. Videreføring av erfaringer og tiltak fra prosjektet gjennom Trondheimsfjorden Ramsarsenter. Nasjonalt: Samarbeid med miljøet på Varanger og Lista ifht. å utvikle Birdwatching Norway som samarbeidsarena og merkevare. Videreføring gjennom samarbeid med Din Tur AS også her.</p> <p>-Skriftlige avtaler med grunneiere, kommuner, lag/foreninger om drift og vedlikehold av fysiske anlegg etter prosjektperioden.</p> <p>-Etablering av foreningen Wild Norway skal sikre videreføring av arbeidet med å få fram Trøndelag som en destinasjon for bærekraftig naturbasert reiseliv.</p> <p>-I løpet av 2013 vil det bli inngått samarbeidsavtaler mellom Namskogan Familiepark, Visit Børgefjell og Lierne Nasjonalparksenter om videre drift, eierskap av nettportalen "Børgefjell-universet" og annen framtidig utvikling rundt disse figurene og denne verdenen (BarneTV-produksjon etc.)</p> <p>-Samarbeider med Neil Rogers og Dan Jonasson for å få sørsamiske prosjekter til å etablere samarbeid med bl.a. Visit Sapmi. Viktig å få sørsamiske opplevelsesprodukter o.a. produkter inn i en større sammenheng, og ivareta behovet for</p>

		<p>videre utvikling.</p> <p>-Informerer og orienterer beslutningstakere om det som skjer, og prøver å skape fotfeste for videre arbeid i Wild Norway.</p> <p>-Jobber tett opp mot regionalt partnerskap på reiseliv (Trøndelag Reiseliv, Fylkeskommunene, Fylkesmennene og Innovasjon Norge i Nord- og Sør-Trøndelag).</p> <p>-Samarbeider med Trøndelag Reiseliv om utvikling av strategi for naturbasert reiseliv i Trøndelag for å sette arbeidet på dagsorden framover.</p>
Norges Nasjonalparklandsbyer	<p>Forankring og øremerking av stillingsressurser i kommunene. Finansiering gjennom andre kanaler.</p>	<p>Generelt gjelder at både styringsgruppe (ordførerne) og arbeidsgruppe har blikket rettet langt utover prosjektperioden. Dette gjelder tiltaksplanene for 2012 og 2013. Dette kommer til syne under Work Shops, styringsgruppemøter og i fora utenfor prosjektet der det er naturlig. Landsbyene har meldt følgende:</p> <p>-Geilo: Forankring, forankring og forankring. Dialog og kompetansedeling.</p> <p>-Jondal: Man vil se på videreføring og mulige samarbeidspartnere.</p> <p>-Lom: Det i gang en diskusjon om og eventuelt hvordan satsingen kan videreføres, og hvordan man kan ta vare på og vedlikeholde de tiltakene som faktisk er satt i gang.</p> <p>-Storslett: Vise de resultatene man har. Strategisk arbeid, forankring i flere organisatoriske organisasjoner, lokalt, regionalt og sentralt.</p> <p>-Vingelen: Ikke besvart.</p>

8. Programvurdering

Avslutningsvis i rapporteringsskjemaet har vi hatt fokus på ulike sider ved programmet som kan ha betydning for gjennomføringen av hovedprosjektene. Disse spørsmålene har bl.a. fokus på de økonomiske og faglige ressursene som tilbys gjennom programmet, programmets addisjonalitet (betydning for tiltakene som er iverksatt), koordinering i forhold til andre virkemidler og programmer og hvordan nettverkssamlingene fungerer. Formålet med disse spørsmålene er med andre ord å belyse faktorer rundt innretningen av programmet som kan forbedres med tanke på å sikre en bedre måloppnåelse.

På spørsmål om de økonomiske ressursene som stilles til rådighet gjennom programmet, er tilstrekkelige, var det fem som svarte nei i 2010, tre i 2011 og sju som svarte nei i 2012. De som svarte at ressursene ikke var tilstrekkelige, fikk også et oppfølgende spørsmål om hvor stort avviket var. Ikke alle har noe klart svar på hvor stort avviket er, men i tre av prosjektene blir det nevnt beløp fra 350 000 til 4000 000 kroner. Enkelte peker også på utfordringer knyttet til egenfinansiering. Det er dessuten slik at det alltid vil være tiltak å bruke penger på dersom økonomiske ressurser er tilgjengelige.

Uten å nevne beløp, nevner Nasjonalparklandsbyene at avviket består i at tilgangen på menneskelige ressurser ikke er i samsvar med bestilling/forventning fra oppdragsgiver og de ressursene som stilles til rådighet lokalt. Koordinatorene burde fra starten av vært engasjert i 100 % stilling utkontraksperioden for å sikre momentum, kontinuitet og ivaretagelse av historikk. Vi har tidligere sett at ressurser til drift, koordinering og samhandling er undervurdert i mange prosjekter, og den sosiale verdiskapingen framstår som stadig viktigere. Mange har lagt vekt på å bruke penger på synlige fysiske tiltak og minst mulig på administrasjon og ledelse, og det har dermed for noen blitt for lite ressurser til koordinering, oppfølging, etablering av møteplasser og samhandlingsarenaer. Som tidligere nevnt forutsetter bred verdiskaping også samhandling og samarbeid mellom et bredt spekter av aktører. Vi ser også at hvordan disse utfordringene løses, til en viss grad også har sammenheng med hvordan prosjektene er organisert og forankret. Dersom en prosjektleder har 40 prosent stilling som skal kombineres med helt andre oppgaver, er dette vanskelig. Andre prosjektledere i samme stillingsprosent, men hvor resten av stilling omfatter oppgaver som er nært sammenfallende prosjektets målsetninger og tiltak, har bedre forutsetninger for å lykkes på en god måte. Det vil da være lettere å få den kraft bak prosjektarbeidet som er nødvendig for å lykkes.

Ellers er det verdt å bemerke at dersom man lokalt i kommunene og i prosjektene ser at det er et behov, og et uttrykt ønske om å gjennomføre tiltak og prosjekter i større skala, vil dette også kunne gjøres gjennom å heve egeninnsatsen.

I forbindelse med programvurderingen, ble prosjektene videre bedt om å vurdere i hvilken grad de faglige ressursene som tilbys gjennom programmet, er tilstrekkelige. Vurderingene ble foretatt på en skala fra 1-6, der 1=ikke i det hele tatt og 6=svært stor grad (jf. Tabell 52). Vi ser at vurderingene stort sett er gode, men at det er enkelte som etterlyser faglige ressurser.

Tabell 52 Hvorvidt de faglige ressursene som tilbys gjennom programmet er tilstrekkelige. 1=ikke i det hele tatt og 6=i svært stor grad.

Vurderingskala	Antall prosjekter		
	2010	2011	2012
6	3	6	2
5	5	4	7
4	1	4	4
3	2		1
2	2	1	1
1			

Hva slags faglige ressurser det er behov for at verdiskapingsprogrammet i større grad bidrar med, går fram av Tabell 53. Det er relativt stor spredning i behovene som fremmes gjennom prosjektene. Det etterlyses bl.a. faglige ressurser på markedskunnskap, kommersialisering, IT, samhandling av virkemidler, stedsutvikling, regional utvikling og formidling/vertskap. Ellers ytres det ønske om å se nærmere på organisering knyttet til de oppgaver som omfattes av Naturarven som verdiskaper. Flere peker på behov for drahjelp fra sentralt hold for fremme inngrep med sentrale aktører. Ett prosjekt peker i den forbindelse på at det fra kommunalt nivå er vanskelig å initiere bedre samhandling mellom Innovasjon Norge, fylkesmannen og fylkeskommunen. Ellers etterlyses en nasjonal strategi for bruk og vern av verneområder og at man får på plass en nasjonal kommunikasjons- og merkevarestrategi. Videre trekkes det også fram økt grad av synliggjøring av gode eksempler og bedre informasjon og verktøy som nasjonalparkstyrene kan arbeide ut fra.

Som tidligere nevnt innebærer bred verdiskaping behov for bred samhandling mellom et bredt spekter av aktører. I dette ligger det også at det er behov for å spille på et bredt spekter av faglige ressurser, noe som tilbakemeldingene understreker. Det er naturligvis en balansegang hva prosjektet kan bidra med av faglige ressurser, og hva som kan hentes inn av faglige ressurser gjennom prosjektene. Her er det imidlertid en utfordring at prosjektene selv, spesielt de minste prosjektene med lokal forankring, har begrensede ressurser og muligheter for å få regionale aktører og virkemidler til å spille på lag. Her må det ligge sentrale føringer til grunn. Prosjekter med regional forankring har naturligvis større forutsetninger for å lykkes med dette. Potensielt er det svært mange aktører og virkemidler som spiller/kan spille en rolle i brede verdiskapingsstrategier. Det er en utfordring å få oversikt over hvilke aktører dette er, hva de skal bidra med, og hva slags rolle de skal/kan spille. Som tidligere nevnt kan en nasjonal strategi for bred verdiskaping bidra til å bote på noen av disse utfordringene. Kombinert med en slik strategi synes det også å være behov for en veileder som grunnlag for å kunne implementere brede verdiskapingsstrategier som en viktig del av arbeidet med steds- og samfunnsutvikling. En veileder for bred verdiskaping bør omfatte både planlegging (strategier, mål og tiltak knyttet til ulike former for verdiskaping og samspillet mellom disse), medvirkning, samhandling, prosessledelse, styring og måling av resultater og effekter. Ingen prosjekter og prosesser vil være like, og det vil derfor være viktig at en slik veileder legger til rette for utvikling av planer og prosesser som tilpasses ulike områders kvaliteter, utfordringer og behov.

Ellers er det også klart at etter hvert som man rundt om i landet arbeider med verdiskapingsprosjekter i, og i tilknytning til større verneområder, har man behov for en nasjonal kommunikasjons- og merkevarestrategi. DN har nå igangsatt et arbeid på dette område.

Tabell 53 Faglige ressurser som det er behov for at verdiskapingsprogrammet i større grad bidrar med.

Hovedprosjekt	2011	2012
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	Gode eksempler på hvordan dette er gjort tidligere, der mange aktører bidrar for at litt større ting blir realisert. Hvordan man sammen med Innovasjon Norge kan legge til rette for markedsføring og salg.	Spisset markedskompetanse.
Sykkelturisme i Nordland		
Vidda Vinn	Etablering av diskusjonspartner eller mentor som er faglig sterk innenfor de viktigste fagfeltene i verdiskapingsprogrammet. Disse er det vanskelig å finne på egen hånd, og er noe som programmet burde kunne bidra med. Aktuelle fagområder: 1. Nyskapende og kreativ naturformidling, spesielt retta mot barn og unge. Hvordan stimulere til læring ute i naturen uten bruk av guide eller tradisjonelle infotavler. 2. Naturvennlig tilrettelegging.	
Villreinen som verdiskaper	Mediehåndtering og kommunikasjon.	
Skatter for fremtiden		
Mellom fjell, fjord og folk		Analyse av eksisterende kommunal/regional organisering knytt til naturarven.
Følgefonna - vandring frå fjord til fonn		
Sørnorsk Kystnatur		Større drahjelp fra sentralt hold inn mot sentrale myndigheter, også internt på andre avdelinger innenfor Direktoratet for naturforvaltning. Manglende oppfølging av kunnskapsinnhentingsbehov - trykk på initiering av prosjekt. Mer støtte på informasjonsteknologiutvikling og kommersialisering.
Kystarven	Selv om direkte støtte til enkeltbedrifter ikke inngår i programmet, kunne det vært behov for en "nasjonal" bedriftsrådgiver som kunne besøke de ulike prosjektene og gi råd om hvordan man kan mobilisere for å få fram flere gode "naturbruksbedrifter". Aller helst burde vedkommende også kunne brukes til å gi direkte rådgiving i et nettverk av "naturbruksbedrifter". Slik rådgiving kunne i seg selv vært	Prosjektet ser i ettertid at det nok skulle hatt sterkere kompetanse på reiselivsutvikling med fra starten. Mangel på kompetanse på IT-siden har ført til at man har famlet litt mye på formidlingsdelen. Det er vanskelig å samordne f.eks. Innovasjon Norge, fylkeskommuner, fylkesmenn fra undersiden. Dette kunne kanskje vært enda mer fokusert sentralt i prosjektet.

	<p>utnyttet som en mobiliseringsfaktor. Universell utforming er en gjennomgående utfordring i programmet. Gode arkitektløsninger utarbeidet i nært samarbeid med de enkelte prosjektene kunne skapt både lokal og nasjonal reklame for programmet og prosjektene (i tillegg til gode løsninger). Databaser og aktiv bruk av databaser kan være en utfordring for flere av prosjektene. God rådgivning om bruk av "nasjonale naturbaser" i lokal formidling kan være et behov. Profilbygging og utvikling av markedsstrategier kan også være aktuelt som et nasjonalt rådgivningstema.</p>	
Økosystem Dokkadelta	<p>Entreprenørskap, ledelse og økologi</p>	<p>Gjennom nettverkssamlingene har verdiskapingsprogrammet sørget for et bredt spekter faglige input. Ikke alle foredrag er like relevante for alle hovedprosjekter men de har gitt oss et innblikk i andre, lignende prosjekter. I ØD er det et behov for å gå i dybden på den brede verdiskapingen og samhandling av virkemidler for å legge en strategi for veien videre. Telemarksforskning har utarbeidet en rekke relevante rapporter på det feltet. ØD finnes igjen i mange av beskrivelsene men det er ønskelig med konkret gjennomgang av Økosystem Dokkadelta for å sikre, drifte og videreutvikle verdiene som er skapt gjennom Naturarven som verdiskaper.</p>
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	<p>Man burde kanskje i større grad lage en modell for kunnskaps- og erfaringsoverføring mellom prosjektene i verdiskapingsprogrammet. Innen Europarc er det mange eksempler på "Best practices" som programmet burde kunne lage, også til bruk for DN, MD og ulike nasjonalparkstyrer.</p>	<p>Mangelfull dialog med DN om finansiering. Behov for strategiske rapporter med etablering av felles nøkkeltall for tiltak, besøkstall, gjennomgang av målgrupper, "best and worst practice" osv. Formidling av alt dette i et eget kompetanseprogram for forvaltningen. Foredrag for ulike NP-styrer viser at det er et svært stort behov for felles systematikk.</p>
Nærøyfjorden Verdsarvpark - "Verdiskaping skjer i møtet!"		
Varnjargga - Varenkinniemi- Varangerhalvøya		<p>Faglige ressurser innenfor regional utvikling og stedsutvikling basert på natur og kulturarv burde ha vært lettere tilgjengelig. For eksempel kunne Telemarksforskning og dis-</p>

		triktssentrene i større grad bistått som eksterne ressurser i utviklingen av prosjektene.
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	En arena hvor vi kan diskutere konkret innhold og rapportering på den brede verdiskapingen, og måling av denne.	-Formidling av de gode eksemplene fra andre prosjekter. -Internasjonal markeds kunnskap om markedene for bærekraftig naturbasert reiseliv.
Norges Nasjonalpark-landsbyer	Prosess- og prosjektledelse og markedsføringskompetanse.	Såfremt det er anledning til, noe det er, å engasjere eksternt kompetanse der vi mangler den selv, er ikke dette noe stort problem så lenge vi har nok penger. Rapporteringssystemet som Telemarksforskning bruker i sin følgeevaluering er ikke så godt tilpasset dette prosjektet og prosjektet burde helst vært fulgt opp særskilt. Jondal: Kunnskap om formidling og det å være vertskap. Lom: DN mangler en plan for hvordan man skal balansere bruk og vern i norske nasjonalparker, og hvordan naturarven i større grad skal tjene lokalsamfunn på en bærekraftig måte. En kommunikasjon- og merkevarestrategi er høgst nødvendig, ikke minst i forhold til bruk av hjemmesider. Dette er et rot pr. dags dato. Se f.eks. New Zealand på http://doc.govt.nz/ . Her er alt samlet på ett sted. Besøksstrategien utarbeidet for Jotunheimen nasjonalpark er relevant i den forbindelse. Den har vært ute på høring og er godkjent i styret for Jotunheimen nasjonalpark og Utladalen landskapsvernområde. Den handler om tilrettelegging for de besøkende i en nasjonalpark med randsonene. Dette er relevant pilotprosjekt.

En viktig målsetning med verdiskapingsprogrammet er at dette også skal bidra til å utløse lokale ressurser. På spørsmål om i hvilken grad verdiskapingsprogrammet har fungert som katalysator for å utløse andre ressurser regionalt og lokalt, var det i 2011 tolv prosjekter som svarte i ”svært stor”/”stor grad” og tre prosjekter svarer i ”noen grad/i liten grad” og ett ”ikke i det hele tatt”.

Tilsvarende tall for 2012 var henholdsvis ti, fire og en, og er således omtrent på samme nivå som i 2011. Enkelt prosjekter har hatt utfordringer med at finansieringskilder har falt ut. For Skatter for framtiden har det f.eks. vært en utfordring at Landsdelsutvalget for Nord-Norge ble lagt ned, ettersom det var en viktig finansieringskilde.

Vurderingene av i hvilken grad programmet har bidratt til å utløse lokale ressurser, er noe høyere i 2011 og 2012 enn i 2010. Dette er ikke unaturlig siden flesteparten av de prosjektene som hadde

lavest vurdering i 2010, var blant de prosjektene som kom med i andre pulje, og derfor var i en oppstartsfasen.

Med hensyn til hvilke andre økonomiske ressurser programmet har bidratt til å utløse, nevnes støtte fra fylkeskommune, Fylkesmannen, kommunene, Innovasjon Norge, diverse fond, spillemidler, landbruksvirkemidler (SMIL og RMP), SNO og en del andre instanser. Ellers har programmet vært viktig for å utløse dugnadsinnsats og egeninnsats fra ulike aktører, bl.a. reiseliv. Vi ser også at programmet har hatt betydning for hvordan andre aktører planlegger og prioriterer sin egen innsats.

Tabell 54 Andre regionale og lokale ressurser som programmet har bidratt til å utløse.

Hovedprosjekt	Andre regionale og lokale ressurser har programmet bidratt til å utløse		
	2010	2011	2012
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	Prosjektet er i en tidlig fase. Hvordan prosjektet får utløst andre ressurser vil framkomme bedre i 2011.	Prosjektet har støttet enkelte bedrifter med uttalelser som har gjort at de sannsynligvis har blitt tatt mer seriøst under saksbehandling i IN og kommunale utvalg. Prosjektet har ellers utløst økonomiske ressurser til kartlegging av områder, og midler fra det norsk-russiske miljøsam arbeidet slik at bedrifter kan møtes. Det er gitt midler fra næringsfond for å utrede enkeltprosjekter hos bedrifter.	Tilrettelegging av observasjonsskjul på Veines - midler avsatt fra Berlevåg kommune til delfinansiering av oppsetting av skjul.
Sykkelturisme i Nordland	Regionrådets kommitering til sykkelløftet	Nordland Fylkeskommunes satsning på Sykkelturisme i Nordland og bedriftsnettverk for reiseliv gjennom Innovasjon Norge.	-Nordland Fylkeskommune. -Bedriftene i Saltdal. -Visit Bodø.
Vidda Vinn	Økonomisk støtte fra Telemark fylkeskommune, Tinn kommune og Vinje kommune.	Økonomisk støtte fra fylkeskommunen og kommunene.	Medfinansiering fra fylkeskommune, kommuner, destinasjonsselskap og næringsaktører. Velvilje og anerkjennelse pga. at man er med i nasjonalt program.
Villreinen som verdiskaper	Kommunale bidrag, faglig arbeid fra lokale og regionale faginstitusjoner.	Stor egeninnsats fra reiselivet, økonomi fra kommuner knyttet til enkeltprosjekt.	Det gjelder blant annet tiltak. Formokampen/ Høvringen, som var et stort prosjekt med mange aktører. Infotiltak Venabu, Digitale Dalsida (midler fra kommunen) samt tiltak ungdoms-

			camp Rondane der de blant annet utløste midler fra: Oppland Fylkeskommune, næringsaktører, engasjement og arbeidsinnsats fra Rondheim, leirskolen. Tiltak fangstminnepark utløste midler fra salg av Hjerkinhus. I tillegg tiltak som utløste midler fra Dovre kommune og Dovrefjellrådet.
Skatter for fremtiden			
Mellom fjell, fjord og folk	Midler både fra kommunen, BU-midler og fylkeskommunen.	Spillemidler og SMIL-midler.	-Spillemidler. -Midler fra Vestlandsprosjektet -Stor dugnadsvilje så lenge materialkostnader finansieres.
Følgefonna - vandring frå fjord til fonn	Prosjektet har manglende oversikt foreløpig, men regner med Sunnhordland kraftlag i Blådalen, fylkeskommunen i regional satsing, Fylkesmannen i landskapsarker, regionale midler til utdannings- og kompetanseprogram.	Kommunal medfinansiering, lokal dugnadsinnsats, inspirerende for fagfolk ved universitetet.	-Deltakelse fra kommunene med økonomi og engasjement. -Deltakelse fra fylkeskommunen.
Sørnorsk Kystnatur	Vest Agder Fylkeskommune, Sørlandets kompetansefond, Fylkesmannen i Vest-Agder, Listerfondet, de involverte kommunene.	Investeringsplaner hos gründere og lokale grunneiere, Sparebankstiftelsen DNB og kommunale investeringer.	-Bevilgninger fra bankstiftelser. -Interkommunale investeringer. -Regionsamarbeid mellom handelsstandsforeningene.
Kystarven	Fylkeskommunen går inn med tilskudd. Prosjektet har utløst en felles søknad fra HAFS-kommunene om tippemidler til kartproduksjon. Prosjektet har utløst en formidabel dugnadsinnsats på merking og rydding av turs-tier. Prosjektet har utløst stor egeninnsats på rydding av søppel i et verneområde. Prosjektet utløser kommunal egenfinansiering i deltakerkommunene. Prosjektet har utløst større aktivitet mot vandreturisme i de to involver-	Programmet har utløst en svært stor egeninnsats på grasrota i bygdelaga i regionen. Kommunene har prioritert dette tilretteleggingsarbeidet med både budsjettmidler og administrative ressurser. Fylkeskommunen har tatt prosjektet inn som fast post i sitt budsjett, og reiselivsselskapene har prioritert samarbeidet med Kystarven. RMP og SMIL-ressurser har blitt utløst fra landbruksforvaltninga.	Det er løst ut støtte fra fylkesmannens landbruksavdeling, tippemidler, kommunale løyvinger og egeninnsats og markeds kroner fra noen reiselivsvirksomheter. Egeninnsatsen i kommunene og dugnadsinnsatsen i lokalsamfunnene har vært formidabel.

	te reiselivsorganisasjonene.		
Økosystem Dokkadelta	Fylkeskommunen og kommunene.	Kommunale og fylkeskommunale midler.	Kommunale og fylkeskommunale midler.
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	De lokale ressurser utløses ved utvikling av de ulike fyrtårn. Prosjektet ville ikke hatt samme mulighet til å sette Charterplanen ut i livet uten midlene fra Verdiskapningsprogrammet. Ambisjonene ville ha ligget på et langt mere beskjedent nivå. Fra starten av trodde man at ambisjonene pr. prosjekt var langt mere begrenset. I ettertid kunne prosjektet ha utviklet programmet betydelig.	Uten Verdiskapningsprogrammet hadde prosjektet aldri klart å sette tiltakene ut i livet. Ved å bruke prosjektets midler som gulrot er det mulig å forlange lokal innsats, til dels dugnadsinnsats for å sikre egenandel f.eks. ved etablering av turløyper. Det gjør noe med et idrettslag når de vet at de har fått noen midler som er med på å styrke produktet på stedet, samtidig som kundene gir god respons. Nasjonalparkkriket omtalte tiltakene knyttet til aktiviteter på kompetansedagene for Nasjonalparkstyret som en stor suksess.	Prosjektleder har foreslått en del tiltak til bestillingsdialogen til SNO, slik det var mulig å gjøre noe selv i en meget vanskelig budsjettsituasjon, jfr. mangel på bevilgningsbrev.
Nærøyfjorden Verdsarvpark - "Verdiskaping skjer i møtet!"	1. RA- tilskudd til kulturminner på Verdsarvlista, SFFK – regionale utviklingsmidler, Verdsarvrådet/Sekr. for Vestnorsk fjordlandskap, FM, BU-midler tilretteleggingstiltak, kommunene – næringsfond/samfunnsutviklingsmidler (Aurland, Vik, Voss og Lærdal), egeninnsats/egenkapital fra partnerne/salg av tjenester, Aurland Næringshage/Alliansen SAKTE, regionalt næringsfond (Aurland, Lærdal og Vik kommuner).	Tilskudd fra RA/SFFK til kulturminner på Verdsarvlista. Regionale utviklingsmidler/kulturutviklingsmidler fra SFFK. Midler fra Verdsarvrådet/Sekr. for Vestnorsk fjordlandskap. BU-midler fra FM til tilretteleggingstiltak. Midler fra næringsfond/samfunnsutviklingsmidler Aurland, Vik, Voss og Lærdal. Egeninnsats/egenkapital fra partnerne/salg av tjenester. Støtte fra Aurland Næringshage/Alliansen SAKTE. Midler fra Regionalt Næringsfond (Aurland, Lærdal og Vik kommuner). Etablering av nytt nasjonalt Verdiskapningsprogram for regionalparker (i oppstart - Verdsarvparken har en sentral rolle gjennom organisasjonen Norske Parker).	Slik som ved tidligere rapportering er verdiskapningsprogrammet en av flere finansieringskilder som samtidig åpner for ressurser fra: 1. RA/SFFK- Tilskudd til kulturminne på Verdsarvlista. 2. SFFK – regionale utviklingsmidler/kulturutviklingsmidler. 3. Verdsarvrådet/ Sekr. for Vestnorsk fjordlandskap. 4. FM – BU-midler tilretteleggingstiltak. 5. Kommunene – Midler fra næringsfond/ samfunnsutviklingsmidler (Aurland, Vik, Voss og Lærdal). 6. Egeninnsats/ egenkapital fra partnerne/salg av tjenester. 7. Sognefjorden Næringshage/Alliansen SAKTE.

			<p>8. Regionalt Næringsfond (Aurland, Lærdal og Vik kommuner).</p> <p>9. Verdiskapingsprogrammet for lokale og regionale parker i regi av KR D.</p> <p>10. Forskningsmidler over RFF - regionalt forskningsfond.</p>
Varnjargga - Varenkinniemi-Varangerhalvøya	Prosjektet har mottatt finansiering fra 4 kommuner, Finnmarkseiendommen, Destinasjon Varanger, Innovasjon Norge, Fylkeskommunen og Sametinget.	Bidrag fra kommunene, Fylkeskommunen, FEFO, sametinget, havnevesenet, fylkesmannen, Innovasjon Norge, dugnad/egeninnsats.	Finansiering i form av penger og egeninnsats fra alle samarbeidspartnere.
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	<p>1) Midler fra Statens Naturoppsyn via Miljøvern-avdelingen til tiltak i verneområder i Nord-Trøndelag, hvor samordning gjør at prosjektet får gjort langt mer ut av Naturarvmidlene enn det ville fått til ellers</p> <p>2) Midler fra Fylkesmannens landbruksavdeling og SNO til skjøtselstiltak på Skeisnesset på Leka (satsing rettet mot Leka koordineres gjennom hovedprosjektet i MOVOINN)</p> <p>3) Halsan Stjørdal, hvor Birdwatching Trondheimsfjord samarbeider med Stjørdal kommune, Statens Vegvesen, Statoil og NOF for å få til et uteanlegg til bruk for både fugletittere og andre naturnytere ved sjøen på Halsan. Det arbeides samtidig for å etablere en tursti fra sentrum i Stjørdal og ned til Halsan, slik at både skoleklasser, barnehager og andre får brukt området.</p> <p>4) Magasinet Magisk har hatt mange medfinansierer. Her nevnes Namskogan familiepark, Lierne nasjonalparksenter, Visit Børgefjell, kommunene Røyrvik, Namssko-</p>	Innovasjon Norge har bidratt med midler (knyttet til RUP), Nord-Trøndelag Fylkeskommune - RUP-midler, Fylkesmannen i Nord-Trøndelag gjennom BU-midler, SMIL-midler, SNO gjennom skjøtselstiltaksmidler på Skeisnesset, Leka og til skilting på Tautra.	<p>-Fylkeskommunen gjennom Regionalt Utviklingsprogram.</p> <p>-Innovasjon Norge.</p> <p>-Fylkesmannen i Nord-Trøndelag (både BU-midler og midler fra miljøvern-avdelingen).</p> <p>-Regionale næringsfondsmidler.</p> <p>-Kommunale midler.</p> <p>-Private midler fra aktører.</p> <p>-Gjennom Wild Norway arbeides det med å utløse NORA-midler til samarbeidsprosjekt "Slow Adventure" med West Highland college i Scotland samt utdanningsinstitusjon på Island og Færøyene. Forsøker å koble Høgskolen i Nord-Trøndelag (HiNT) på dette prosjektet. Slow Adventure handler om å beskrive og utvikle adventure-turisme basert på vår måte å være/leve i og tett på naturen.</p>

	gan, Lierne, Snåsa og Verdal. 5) Det arbeides også med flere tiltak hvor vi vil være avhengig av at Naturarven samarbeider med andre for å utløse midler til finansiering. Dette kommer vi nærmere tilbake til i rapporten for 2011.		
Norges Nasjonalparklandsbyer	Fylkeskommunale og kommunale ressurser	Kommunale stillingsressurser og næringsfond, regionale utviklingsmidler.	-Geilo: Kommunale kroner og arbeidsressurser, midler fra nasjonalparkstyre. -Jondal: Har ikke forutsetninger for å svare på dette. -Lom: Dugnadstimer, forvaltningsmidler, næringsmidler. -Storslett: Grunneierandeler, dugnadstimer, forvaltningsmidler, næringsmidler, RUP-midler, Fysak-midler. -Vingelen: Bidrag fra IN til turistsatsingsprosjekt, Fylkeskommunen (prosjektledelse), samt statlig tilskudd til Bunåva.

På spørsmål om det er behov for bedre koordinering av programmet i forhold til andre virkemidler for vern og utvikling, ble prosjektene bedt om å svare på en skala fra 1=ikke i det hele tatt og 6= i mye større grad, er det ni prosjekter som svarer 5 eller 6. Koordineringsbehovet oppleves noe forskjellig fra prosjekt til prosjekt, og varierer blant annet med hvordan prosjektet er organisert og innrettet i forhold til regionale aktører som Fylkesmannen, fylkeskommunen og Innovasjon Norge. Tilbakemeldingene tyder på at ulike roller og mandater for ulike instanser fremmer en sektorisering som hindrer gode helhetsløsninger. Dette omfatter også nasjonalparkforvalterne og nasjonalparkstyrene. Flere er inne på at kombineringsprosjekt som kanaliseres gjennom sektormyndigheter med et avgrenset ansvarsområde, er krevende. Grensene for hva midlene kan brukes til, oppfattes som for snevre og lite fleksible, samtidig som rapporteringsarbeidet blir krevende når hver sektormyndighet skal ha rapportering på bruken av sine midler.

Det er vanskelig å få til den regionale koordineringen og forankringen som er nødvendig gjennom prosjekter som ikke har den nødvendige regionale forankringen i utgangspunktet. Flere etterlyser bedre koordinering med tanke på å kunne utnytte midler fra Innovasjon Norge, men det er også eksempler på at Innovasjon Norge er en aktiv medspiller, f.eks. i Nord-Trøndelag. Disse erfaringene er viktige å ta med seg dersom man skal utarbeide nasjonale føringer for etablering av gode samhandlingsmodeller.

Verdiskapingsprogrammet er beslektet med miljøforvaltningens satsing på nasjonalparklandsbyer, nasjonalparkkommuner, nasjonalparksenter og nye modeller for lokal forvaltning av verneområ-

der. Alle disse tiltakene er initiativ til verdiskaping i tilknytning til verneområder, og de ulike satsingene synliggjør behov for helhetlige og koordinerte strategier.

Når det gjelder behovet for bedre koordinering av virkemidler, er dette noe som har fått oppmerksomhet på nasjonalt nivå. I Melding til Stortinget, Meld. St. 9, Landbruks- og matpolitikken, slås det fast at man ønsker å legge til rette for bred verdiskaping som samtidig forener forvaltning og bevaring av natur og kultur. I Meld. St. 35 (2012–2013) Melding til Stortinget. *Framtid med fotfeste. Kulturminnepolitikken* gis det også uttrykk for at verdiskapingspotensialet blir større når natur- og kulturarven ses i sammenheng, og at det er behov for å legge til rette for et mer systematisk samarbeid mellom sektormyndighetene for å utløse potensialet som ligger i denne verdiskapingen.

Videre gis det uttrykk for at erfaringene og arbeidsmetodene som er utviklet gjennom verdiskapingsprogrammene, bør tas i bruk i det videre arbeidet med verdiskaping, og at et viktig ledd i dette arbeidet er å utarbeide en Nasjonal strategi for verdiskaping basert på natur- og kulturarven. I den forbindelse har vi tidligere pekt på at dersom erfaringene fra verdiskapingsprogrammet skal implementeres i bredere skala, kan det også være behov for utvikling av veiledningsmaterieell og verktøy for arbeid med bred verdiskaping.

Tabell 55 Andre virkemidler og programmer som det er behov for bedre koordinering i forhold til.

Hovedprosjekt	2011	2012
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	Nasjonale turistvei - NT og DN kan sammen legge en strategi for NT Varanger. NT Varanger har ikke et eget tema i dag og leter etter dette. NT har uttrykt et ønske om å komme bedre i dialog med DN.	Nasjonale turistvei har strekningen Varangerbotn-Hamningberg. Begge de lokale prosjektene har kontakt med Nasjonal turistvei, på forskjellige nivåer. De to lokale prosjektene har ulike tilnærminger og motiver. Fugleturismeprosjektet har bedt DN om å ta grep gjennom den dialogene de har med Nasjonal turistvei.
Sykkelturisme i Nordland	Det kan være behov for bedre dialog mellom DN og regional naturforvaltning for å skape bedre forankring av de nye tankene som ligger til grunn for programmet.	
Vidda Vinn	Bedre koordinering i forhold til Innovasjon Norge - satsinga på bærekraftig utvikling og økoturismebedrifter.	Utviklingsmidler generelt - forslag til bedre koordinering er et felles søknadsskjema, og et felles system/skjema for rapportering. Det forenkler arbeidet med søknader på midler og rapportering for kommunene.
Villreinen som verdiskaper	Mange av tiltakene innenfor Naturarven som verdiskaper går på tvers av natur og kultur. Et felles verdiskapingsprogram hvor både natur og kulturverdiene kunne hatt et fokus ville i mange tilfeller ha vært mer naturlig. Kanskje kunne man da også i større grad nytt godt av	Program og videreføring /koordinering mht. kulturminner/natur/Kultur og næring burde i større grad fokuseres på framover. Mange av tiltakene som er gjennomført i dette programmet kan i dag stå som gode eksempler til videreføring og som andre etater/fagområder

	erfaringer fra hverandres fagbakgrunn?	også kan høste erfaringer fra. Ellers svært god koordinering fra DN sin side.
Skatter for fremtiden		Mange prosjekter til enhver tid, kanskje det kunne noe av at disse pratet sammen på overordnet nivå også. Verdiskapingsprogrammet med naturarven og SNO sitt MONA-prosjekt sammenfaller til tider. Hvem hva hvor mellom disse kunne spart noe ekstraarbeid for vårt prosjekt om ikke annet.
Mellom fjell, fjord og folk	Midler fra Innovasjon Norge. Bedre koordinering vil gjøre det enklere å gå inn med direkte støtte. Det oppleves ugunstig og merkelig at skillet mellom bruken av naturarvmidler og landbruksmidler er så streng. Overgangen er mer glidende i det virkelige liv, noe som bør sees igjen i virkemidlene.	-Bestillingsdialog Innovasjon Norge -Virkemidler fra andre departement enn MD og KR.D. -Nye forvaltningsregimer. Det er for snevre områder en kan gå inn med midler. Savner større spillerom rundt enkelte tema. For mye restriksjoner i naturarvprogrammet på verkemiddelbruk overfor: landbruksnæringen, bedriftsetableringer og kulturminner. Med det nye forvaltningsregimet ligg det forventinger lokalt om utviklingsfokus i like stor grad som forvaltningsfokus. Men dette ligger i mange tilfeller ikke under nasjonalparkforvalterne sitt egentlige mandat.
Folgefonna - vandring fra fjord til fonn	Utdanningsopplegg og kompetanseheving for aktører som vil starte opp.	-Virkemidler og programmer som er rettet mot lokalt utviklingsarbeid -Samordning og utvikling av analyser på sammenhenger - alt henger sammen - det er mye sektortenkning som ikke kjenner til eller tar hensyn til helheten.
Sørnorsk Kystnatur	Mer aktiv jobbing mot sentrale interesseorganisasjoner, slik som Norsk Ornitologisk Forening, Handikapforbundet, Bondelaget, Småbrukarlaget, etc. slik at de lokale representantene kan ha med seg tydelige signaler og holdninger fra sine sentrale overordnede.	Grunneierprosesser, medvirkning fra statlig hold. Bedre koordinering med KLIF-prosjekter som rydder opp i forurensningssituasjon. Samarbeid med OED, spesielt vindkraft og nye løsninger for hensyn til naturmangfold ved vindkraftutbygging. Ressurser til utvikling av naturinformasjonssenter.
Kystarven	I Kystarven kunne man kanskje tenkt seg en bedre koordinering i forhold til Innovasjon Norge sin medvirkning, men her ser man også at prosjektet trolig kunne gjort en bedre jobb selv. Det oppleves likevel som et dilemma når det i grunnlaget for programmet heter at tilskuddmidler ikke skal være direkte koblet til enkeltvirksomheter,	Bo-lyst kunne vært bedre samkjørt med dette programmet, men her har vi prosjektet laga nye bolystøkninger med basis i de resultatene man har oppnådd i Kystarven. Park-tankegangen er besnærende dersom det gikk an å komme opp med et program der man lokalt kunne samordne profilering og bruk av lokale kultur- og naturarvkvallite-

	mens Innovasjon Norge insisterer på at deres virkemidler kun skal brukes til slike. Det burde vært mulig å få til en samordning med IN sentralt som avklarer om man i det hele tatt har en åpning inn mot medfinansiering fra IN.	ter. En del av de beste naturarvstedene ligger utenfor den reiselivsmessige allfarvei. Det kunne derfor vært interessant med en samordnet reiselivsmessig oppfølging av naturarvprosjektet der nye produkter og steder kunne få samordnet hjelp til å komme bedre ut i markedet.
Økosystem Dokkadelta	Også her gjelder det å skape en arena, slik at IN vet hvordan DN, Fylkeskommunen, Telemarksforskning, NINA, Fylkesmannen, riksantikvaren eller Økosystem Dokkadelta jobber med bærekraftig reiseliv. Kompetansen som bygges i verdiskapingsprogrammet kan bidra til å utvikle virkemiddelapparatet, men det må skapes en arena for dette. En arbeidsgruppe kunne være en begynnelse.	Regelverket for virkemidler og tilskuddsordninger er svært omfattende. Det gjør det krevende å drifte et prosjekt med forskjellige bidragsytere. Det er også en utfordring at de fleste virkemidler er svært sektorforankret (f.eks. landbruk, miljø og entreprenørskap) og at satsninger som i utgangspunktet burde være sektorovergripende (som dette programmet) har utfordringer med å greie å trekke til seg midler fra flere sektorer.
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	En del gode eksempler som vi har sett i regi av programmet kunne ha vært presentert for forvaltningen. Svært mange i forvaltningen vet ingen ting om verdiskaping. Seminarer og kurs i bærekraftig reiselivsutvikling og verdiskaping for forvaltningen er like viktig som kurs i "økonomi for ikke-økonomer".	Som nevnt før. Felles metodikk og systematikk, samt varig forankring av verdiskaping som funksjon direkte tilknyttet til forvaltningen.
Nærøyfjorden Verdsarvpark - "Verdiskaping skjer i møtet!"	Innovasjon Norge med sine programmer og virkemidler bør absolutt involveres mer direkte i programmet, særlig knyttet til fokus på økt økonomisk verdiskaping. En koordinering eller et felles møtepunkt med IN sine bærekraftpiloter for bærekraftig reiselivsutvikling ville vært naturlig med tanke på erfaringsutveksling og læring.	Dette er nevnt ved flere anledninger men først og fremst opplever prosjektet at IN med sine program og virkemidler bokstavelig talt står i en særstilling. Vanskelig å etablere samarbeid med IN fordi det som oftest blir et samarbeid på IN sine vilkår. I tillegg opplever prosjektet at et evt. økonomisk engasjement fra IN kan føre til avkortning/fracfall fra andre mulige samarbeidsparter. Dette får direkte negativ effekt i forhold til finansiering av større tiltak.
Varnjargga - Varenkinniemi- Varangerhalvøya		-Riksantikvarens verdiskapingsarbeid -KRD sine programmer -Innovasjon Norge sine programmer og satsinger
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur		
Norges Nasjonalparklandsbyer	En bedre koordinering av verdiskapingsprogrammet, pilotprosjekter som nasjonalparkkommuner og -landsbyer, nasjonal-	På nasjonalt hold er det behov for å samordne virkemiddelapparatet og sørge for at alle involverte parter er godt informert og retter seg etter

	<p>parksenters og lokal forvaltning av verneområder. Dette er ulike initiativ for verdiskaping rundt verneområder, men synes lite samkjørte. Hvilken betydning har retninger og føringer (støtte og veiledning) fra verdiskapingsprogrammet for andre satsingsområder?</p>	<p>nasjonale føringer. For Nasjonalparklandsbyprosjektet er det en stor utfordring å koordinere nedover, til siden og opp i systemet. Det er mange aktører som har et tangeringspunkt med nasjonalparkene. I og med at landsbyene består av et vidt forskjellig mangfold, er også deres behov ulike. Landsbyene har meldt:</p> <p>-Geilo: En bedre koordinering av verdiskapingsprogrammet, pilotprosjekter som nasjonalparkkommuner og -landsbyer, nasjonalparksenter, og lokal forvaltning av verneområder. Dette er ulike initiativ for verdiskaping rundt verneområder, men synes lite samkjørte.</p> <p>-Jondal: Svarer bare på siste del av spørsmålet her: Savner felles løsninger, f.eks. maler på profilering og skilting. Dersom det hadde vært en prosjektkoordinator fra dag 1 kunne man kanskje fått utviklet alle landsbyene i et litt mer samkjørt tempo. Inntrykket er at landsbyene er på ulikt nivå i dag.</p> <p>Lom: Samarbeid mellom MD, NHD, KR, KD i forhold til omdømme, utdanning, næring og vern. Behov for koordinering med fylkeskommunen ang. Miljøfyrtårnsertifisering. Koordinering med nasjonalparkforvalter/styre ang. tilretteleggingstiltak. Koordinering av de ulike prosjektene innen "naturarven som verdiskapar" og kunnskapsoverføring fra der (gjennomføres til en viss grad gjennom nettverkssamlinger).</p> <p>-Storslett: Samarbeid mellom MD, NHD, KR, KD i forhold til omdømme, utdanning, næring og vern. Forskning og kompetanse tilførsel fra sentralt hold. Utfordring å vite om hvem vi burde ha samarbeidet med, da vi ikke har ressurser til å vite hvem andre vi kan samarbeide med.</p> <p>-Vingelen: Ikke besvart.</p>
--	--	--

Med tanke på de utfordringer som hovedprosjektene står overfor, ble det stilt spørsmål om hva som er de største utfordringene for å sikre varige resultater og effekter. Tabell 56 gir en oversikt over dette.

Flere peker på at de største utfordringene er knyttet til forankring og sikring av eierskap og ansvar for ulike oppgaver som grunnlag for langsiktig forvaltning og helhetlig utvikling. Dersom pro-

sjektsatsingen kun er forankret i en prosjektorganisasjon som lever sitt eget liv på siden av etablerte institusjoner og virksomheter, er sannsynligheten stor for at arbeidet som legges ned i prosjektene vil forvitte når prosjektperioden opphører. At man klarer å plassere eierskap hos aktuelle aktører, er viktig for at ansvar tas for gjennomføring og oppfølging av tiltak, men eierskap er også en sentral drivkraft for videre utviklingsarbeid knyttet til de tiltakene som gjennomføres. Enkelte peker i den forbindelse på konkrete utfordringer knyttet til å få på plass avtaler koblet til drift og vedlikehold etter at tiltak er avsluttet. Det er imidlertid flere som er inne på mer overordnede spørsmål knyttet til hvordan man skal drive et slikt arbeid etter at prosjektet er avsluttet. Bred verdiskaping dreier seg om et helhetlig utviklingsarbeid, og mange av de funksjoner som kreves for å lykkes med dette, er i dag ivare tatt av prosjektene. I Nord-Trøndelag, som synes å være et av de prosjektene med best forankring på regionalt nivå, gis det også uttrykk for at det i dag ikke finnes noen aktør som ivaretar helteten i et slikt arbeid. Tilbudet gis fragmentert - fra mange forskjellige aktører. Det store spørsmålet er hvordan man skal jobbe langsiktig og strategisk, og hvem som skal ha ansvar for ulike støtte og koordineringsfunksjoner. Framveksten av regionalparker, som Nærøyfjorden verdensarvpark og Varangerhalvøya-prosjektet er et eksempel på, er forsøk på å etablere en organisasjon som skal ivareta slike oppgaver. Det er likevel et åpent spørsmål hva slags rolle og mandat regionalparkene skal ha, hva som er hensiktsmessig organisering og hvordan de skal være et verktøy for kommunene for å realisere deres mål for samfunnsutviklingen.

Dersom man skal lykkes, er det til syvende og sist allikevel viktig at satsinger er forankret i offentlige strategier og planer på lokalt, regionalt og nasjonalt nivå. Forankringen av prosjektene i offentlige planer varierer. I den grad prosjektene har svak forankring i overordnede planer, vil det derfor være en viktig oppgave å forsøke å relatere prosjektene til de planer som eksisterer, og samtidig arbeide for å sikre forankring i forbindelse med rullering av eksisterende planer eller i forbindelse med utarbeidelse av nye. Dette vil være viktig for å sikre langsiktig politisk forankring. For å lykkes med dette arbeidet er det, som det også påpekes i prosjektet i Nord-Trøndelag, viktig at det ligger en mulighet for verdiskaping i de tiltak og satsinger som skal videreføres. For at det skal være interessant for andre å videreføre arbeidet, må det synliggjøres at en videreføring av arbeidet innebærer en positiv samfunnsnytte. Det er klart at synliggjøring av resultater er viktig som en del av forankringsarbeidet, dvs. at det er behov for å overbevise aktører om at utviklingsstrategiene gir positive resultater før de ser at det kan være interessant å engasjere seg. Dette er en utfordring som ytterligere forsterker behovet i programmet for å få fram ”best practices”-eksempler. Det trenger ikke nødvendigvis være slik at de gode eksemplene må komme fra eget hovedprosjekt. Gode eksempler fra andre steder kan også være en viktig motivasjon for utviklingsarbeid i egen kommune.

Tabell 56 De største utfordringene i forhold til å sikre varige resultater og effekter.

Hovedprosjekt	2011	2012
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	Bedriftene får oppleve at det arbeidet de gjør gir større inntekter enn tidligere.	Tenke langsiktig - 10-års perspektiv.
Sykkelturisme i Nordland	Å få det til - å faktisk kunne sykle i år på traseen. Det er tro på at når man ser hvor mange mennesker som kommer til å benytte seg av tilbudet, så vil det gi varige resultater og effekter. Eierskapet til kommunen og aktørene i bygdene vil også være der.	Å bli ferdig med sykkelstien slik at den fremstår som et godt produkt (samt at den blir vedlikeholdt). At reiselivsnæringen lokalt og regionalt samhandler.
Vidda Vinn	Få på plass avtaler som plasserer ansvaret for vedlikehold og drift	Få på plass avtaler som plasserer ansvaret for vedlikehold og drift

	etter prosjektperioden, og sikrer finansiering av dette.	etter prosjektperioden, og sikrer finansiering av dette.
Villreinen som verdiskaper	Bevissthet i forhold til forankring. Villreinen som verdiskaper har med dette som bakgrunn bevisst ikke selv bygd opp en stor organisasjon eller initiert store prosjekter selv, men heller valgt å bygge opp under og være en katalysator for prosjekter i regi av reiselivet selv, informasjonssentrene i området og prosjekter etter initiativ fra kommunene.	Mer tid og ressurser. Prosjekter bør kunne vare lengre da vi har med nokså kompliserte prosesser å gjøre. Tid til å evaluere og derigjennom ha mulighet til å justere seg inn. Dette er viktig for et så stort program der utvikling med fokus på verdiskapning er i sentrum.
Skatter for fremtiden	Viktig å ha en plan for hvordan prosjektet skal videreføres etter at prosjektet er over. Dette gjelder for hele naturarvprogrammet, arbeidet som gjøres i alle delprosjektene er viktig for kommende generasjoner. Det må derfor sikres at det videreføres på noe vis.	Veien videre etter at prosjektet er ferdig, og bevaring av de resultater man har kommet fram til underveid, og ikke minst de erfaringer man har gjort seg.
Mellom fjell, fjord og folk	Betre organisering av samarbeidet mellom frivillige lag/organisasjoner og det offentlige. Nyskaping og nyorientering i reiselivsnæringen. Institusjonalisere lokale kunnskapshevende tilbud.	Framtidig organisering av denne type arbeid: - Hvor mye vedlikehold drift skal kommunen ta på seg? Hvordan følge opp lag/organisasjoner/ildsjeler som har gjennomført tiltak? - Hvordan få et langsiktig fokus på naturarven som verdiskaper? - Hvordan arbeide strategisk med tematikken for å sikre gode effekter?
Følgefonna - vandring frå fjord til fonn	Forankre tiltakene til Følgefonna nasjonalparksenter, skaffe kommunal medvirkning til fond for vedlikehold\utvikling, knytte kompetanse til nasjonalparksenteret som kan følge opp og gi råd og veiledning, inspirere og utvikle tiltak, koordinere og samordne tiltak og markedsføring i regionen med aktører og interesser slik at man oppnår synergieffekter. Utvikle samarbeid mellom aktører for å øke kvalitet på tiltak og gi bredere tilbud.	-Tilgang på økonomiske og faglige ressurser etter prosjektperioden for å utvikle prosjekta videre. -Skape forståelse for sammenhengene vi lever i og for hvordan alt henger sammen. -Skape forståelse for samarbeidet som viktigste grunnlag for videre utvikling. -Få inn fugleperspektivet som viktig grunnlag for videre utvikling.
Sørnorsk Kystnatur	Økonomi og kommersiell tenking - krever samarbeid mellom "innholdsleverandører" og overnattingsbedriftene. Driftsansvar for turstier og installasjoner.	Varigheten - fem års varighet har vært veldig viktig for å "komme i siget" - nå har vi klart å begynne "å skrape i overflata". Forventningen om at resultater og effekter skal komme innenfor, og aller helst tidlig, i prosjektperioden er mismatch - siden hoveddelen av effektene vil komme i etterkant. Utvikling av samarbeidet med privat næ-

		ringsliv tar tid - men vil på sikt kunne gi stor handlefrihet og -kraft.
Kystarven	<p>De største utfordringene er å forankre oppnådde resultater i permanente organisasjoner og institusjoner:</p> <ul style="list-style-type: none"> ◆ Etablere et friluftsråd for HAFS som kan arbeide selvstendig og i samarbeid med SNO. ◆ Utvikle gode vandreprodukt som sikrer kommersiell effekt av det opparbeidde turstinettnettet. ◆ Etablere gode formidlingsordninger for naturinformasjon (opplrettelse av 1-2 naturveiledere for kysten av Sogn og Fjordane, utvikle gode kurs i regi av Norsk Kystkulturakademi i Solund og Naturskolen på Værlandet). ◆ Få til aktiv og attraktiv formidling av naturinformasjon fra Kystarvområdet gjennom Norsk Sjøfuglsenter på Værlandet. 	<p>Det er også viktig at vi greier å vedlikeholde t.d. turstiene slik at de fremdeles er attraktive etter noen år. Kommuneøkonomien vil verke inn på dette. Det er også viktig at det blir laga forvaltningsplaner for verneområda som inneholder økonomiske virkemidler slik at en f.eks. har råd til å holde sjøfuglreservatene langs kysten søppelfrie. Den største utfordringa er likevel å få på plass såpass synlige reiselivsmessige resultater at folk ser at verna natur har en viktig verdi i profilering og markedsføring av lokalsamfunnene. Får man dette til, vil vernet fungere som en synlig verdiforsterker i lokalsamfunnet, og naturvernet sin legitimitet vil forsterke seg lokalt.</p>
Økosystem Dokkadelta	<p>Politisk kortsiktighet og dermed sikre økonomisk grunnlag for et slikt arbeid.</p>	<p>Prosjektet ser utfordringer i hvordan resultatene fra prosjektet beholder sin legitimitet og vedlikeholdes etter avsluttet program. Hvordan klarer vi prosjektet:</p> <ul style="list-style-type: none"> -skape resultater som gjør at interessen for fremtidige investeringer vedlikeholdes (sosial entreprenørskap). -bygge en merkevare tar mange år, men det skal lite til for å ødelegge den. For å forhindre dette, er det viktig å sikre kvaliteten i tiltakene. -sikre ressurser til drift og utvikling av Økosystem Dokkadelta i Dokkadeltaet Nasjonale Våtmarkssenter. Her er det et sterkt behov for at DNV autoriseres som våtmarkssenter av miljøvernmyndighetene, noe som DNV per i dag ikke er, men som prioriteres høyt av selskap og eiere. - sikre arbeidskraft og kompetanse. Det er en utfordring å skaffe kompetent personell til regionen.
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	Etablring av en nasjonal strategi for bærekraftig reiselivsutvikling	At man har en varig verdiskapingsfunksjon i tilknytning til områdene,

	og en nasjonal webplattform for alle verneområder, som kan gjøre områdene synlige på tvers av fylkesgrenser.	ellers er mye gjort forgjeves.
Nærøyfjorden Verdsarvpark - " Verdiskaping skjer i møtet!"	<ul style="list-style-type: none"> ◆ Ivareta og utvikle den menneskelige ressursen i landskapet. ◆ Rekruttering, fornying og tilflytting. ◆ Tilgang på ressurser. ◆ Langsiktig økonomisk verdiskaping. 	<p>Mye likt det som vart rapportert for 2011:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Ivareta og utvikle den menneskelige ressursen i landskapet. 2. Etablere framtidig eierskap til natur- og kulturverdiene. 3. Rekruttering, fornying og tilflytting. 4. Tilgang på ressurser - menneskelige og økonomiske. 5. Langsiktig økonomisk verdiskaping.
Varnjargga - Varenkinniemi- Varangerhalvøya	At man lykkes å etablere en varig samarbeids- og utviklings plattform for natur og kulturbasert lokal og regional utvikling.	Videreføring av arbeidet lokalt/regional og helhetlig tilnærming til stedsutvikling basert på natur og kulturarv.
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	Tenkingen bak det som blir gjort i hvert enkelt prosjekt må henge sammen med de planer og strategier som eksisterer regionalt, på fylkesnivå og nasjonalt. Det må ligge lokal forankring og lokalt eierskap til det som blir gjort i bunnen for all aktivitet Det må ligge en mulighet for verdiskaping knyttet til de tiltak som videreføres. Dette som en argumentasjon for at det skal være interessant for andre å føre arbeidet videre, dvs. at det må synliggjøres at en videreføring av arbeidet innebærer en positiv samfunnsnytte.	<ul style="list-style-type: none"> - Å skape forpliktende samarbeid på alle nivåer gjennom skiftelige og økonomisk partnerskap. - Få til forankring i lokale og regionale planer (planer som videreføres etter at prosjektperioden er over). - I arbeidet med Naturarven har man sett viktigheten av å ha riktig og tilstrekkelig kompetanse både på naturfag, marked, produktutvikling, forretningsutvikling og økonomi. Det finnes i dag ingen aktør som ivaretar helteten i et slikt arbeid. Tilbudet gis fragmentert - fra mange forskjellige aktører. Gjennom Naturarven og Wild Norway har man hatt anledning til å reddyke den helhetlige tilnærmingen til utvikling av bærekraftig naturbasert reiseliv. Når prosjektet er ferdig vil man være tilbake til en situasjon der man må "kjøpe" kompetanse og bistand mange forskjellige steder for å dekke behovet. - Helhetlig tenking og helhetlig, langsiktig utviklingsarbeid er en suksessfaktor. - I tillegg må man få til et lokalt engasjement og en lokal stolthet over tiltak/produkter for å ha "kraft" til videreføring etter at prosjektet er ferdig. - Sist men ikke minst er man avhengig av at noen har konkret nytte av det arbeidet som er gjort. Enten at noen tjener penger på å viderefø-

		re arbeidet som er startet, eller at det som er skapt gir verdier i andre former. Dette kan være stolthet, identitet, tilhørighet eller positiv markedsføringseffekt.
Norges Nasjonalpark-landsbyer	Forankring! Dette innebærer å oppnå tilstrekkelig drift av tilrettelagte naturområder, øremerkede stillingsressurser til videreføring av tiltak.	Den største utfordringen er å sørge for at man har kontinuitet i arbeidet og at forankringsarbeidet ikke opphører, men blir sett på som en vedvarende prosess. Lykkes man ikke nasjonalt med å samordne innsatsen vil "kartet" fortsatt være fragmentert og lite leselig. Dette vil hemme framdrift og engasjementet på alle plan. Landsbyene har meldt følgende: -Geilo: Personalressurs i kommunen opp i mot driftsoppgaver. -Jondal: Å skaffe et bredt engasjement for prosjektet. -Lom: Lokal forankring, forutsigbarhet, finansiering til driftsutgifter og arbeidsressurser etter prosjektslutt. -Storslett: Kontinuitet, forutsigbarhet og statens anerkjennelse av Nasjonalparkene som verdidriver.

Nettverkssamlingene er et viktig møtepunkt for hovedprosjektene som er med i programmet. Det arrangeres to slike samlinger i året, og det er derfor viktig at disse utnyttes på en mest mulig optimal måte. I forbindelse med rapporteringen ble hovedprosjektene bedt om å vurdere hvordan disse samlingene har fungert i forhold til dialog og informasjonsutveksling mellom hovedprosjektene, dialog og informasjonsutveksling mellom hovedprosjektene og programledelsen og nettverksbygging og inspirasjon. Tabell 57 viser at hovedprosjektene samlet sett er rimelig fornøyde med nettverkssamlingene. De gjennomsnittlige vurderingene ligger klart på den positive siden av skalaen. Nettverkssamlingene synes å ha fungert bra som informasjonskilde, men tilbakemeldingene tyder på at det kunne vært avsatt mer tid til dialog, diskusjoner og uformelle samtaler, samt at man går dypere inn på enkelte case gjennom synliggjøring av praktiske eksempler. Det har også blitt lagt vekt på samlingene for 2013.

Tabell 57 Hvordan nettverkssamlingene har fungert i forhold til ulike formål. 1=svært dårlig og 6=svært godt. Gjennomsnittlige vurderinger.

	2010	2011	2012
Dialog og informasjonsutveksling mellom hovedprosjektene	4,1	4,9	4,5
Dialog og informasjonsutveksling mellom hovedprosjektene og programledelsen	4,0	5,0	4,5
Nettverksbygging	3,9	4,4	4,2
Inspirasjon	4,3	4,8	5,0

9. Åpen post

Her har det i 2012 kommet fram ulike synspunkter. Noen peker på at det er viktig å sikre videreføring av satsingen gjennom den nye nasjonale strategien for verdiskaping basert på natur- og kulturarven, og at det blir satt av midler til satsingen på statsbudsjettet fra 2014. Her er det også enkelte som hevder at prosjektene, med deres ulike erfaringer, bør kobles direkte på arbeidet med å utvikle en slik strategi.

Enkelte gir også uttrykk for at det er først nå resultatene av arbeidet begynner å bære frukter, og at det derfor er viktig med nasjonal oppfølging av arbeidet. Andre peker i den forbindelse på at programmet har bidratt til nye tenkemåter og initiert prosesser som vil gå videre, men at det ville vært en fordel med videreføring av programmet for å i større grad kunne bidra til å sikre uttelling av investeringene som er lagt ned. Det gis uttrykk for at programmet har bidratt til å synliggjøre nye muligheter, og at en videreføring må legge vekt på å bygge nettverk og allianser.

Det signaliseres også forventninger til at en merkevarestrategi for nasjonalparkene vil kunne lette formidlingen, kommunikasjonen og profileringen av nasjonalparkene. Fra nasjonalparklandsbyene sin side, blir det sett på som viktig at disse også i større grad blir profilert på nasjonalt nivå.

Helhetsinntrykket fra tilbakemeldingene er at programmet har vært positivt i den forstand at det har bidratt til å initiere nytenkning, nye samhandlingsformer og at det har synliggjort at naturarven kan være en ressurs for utvikling i kombinasjon med at kunnskapene og oppslutningen om bevaring øker. Samtidig har programmet også bidratt til å synliggjøre en del utfordringer og hindringer på veien. Bred verdiskaping krever helhetstenking, god samhandling og koordinering i en sektorisert og spesialisert verden. Ansvar for helhetsperspektivet og ulike aktørers rolle og betydning må tydeliggjøres. Det vil være en viktig oppgave i forbindelse med det videre arbeidet.

10. Sammenfattende vurdering og anbefalinger

Vi vil her forsøke å gi en kortfattet oppsummering av resultatene fra rapporteringen og komme med noen anbefalinger til veien videre.

Organisatorisk varierer hovedprosjektene med hensyn til omfang av delprosjekter og arbeidsgrupper. Samlet sett har det skjedd en økning i omfanget av både arbeidsgrupper og delprosjekter siden 2010, noe som vitner om større aktivitet. Organiseringen av prosjektene ser ut til å fungere noenlunde bra, og utfordringene synes i stor grad å være sammenfallende med situasjonen i 2010 og 2011. Utfordringer som går igjen, kan knyttes til samhandling, ansvarsfordeling, koordinering og oppfølging av mange aktører. Etter hvert som prosjektene har utviklet seg, synes forståelsen av viktigheten av god organisering og forankring å bli tydeligere. Det er mange aktører som skal spille på lag, og etablering av et felles kunnskapsgrunnlag, endringer av holdninger og styrking av motivasjon og lokalt eierskap krever langsiktige tiltak med kontinuerlig fokus og nødvendige ressurser. Flere pekte på at mangel på ressurser til prosjektledelse var en stor utfordring i 2010. I 2011 og 2012 er det flere prosjekter som har styrket denne ressursen noe. Det er klart at behovet for ressurser til prosjektledelse var undervurdert i utgangspunktet, og det har vært behov for å øke ressursene etter hvert. For å sikre at dette hensynet blir ivaretatt ved tilsvarende prosjekter, bør prosjektlederrollen vies spesiell oppmerksomhet i forbindelse med utlysningen av midler.

Når det gjelder økonomi, har flesteparten av prosjektene styrket den budsjetterte totalrammen for 2011 og 2012 sammenlignet med situasjonen i 2010. Dette er noe som også indikerer et økende aktivitetsnivå. Det virker også som flere finansieringskilder er involvert, bl.a. reiselivsbedrifter, andre næringsaktører og Innovasjon Norge. Fra 2011 til 2012 synes også viktigheten av bidrag fra reiselivsbedrifter, andre næringsaktører, andre fond og stiftelser og andre finansieringskilder å ha økt noe. Det viser økt lokal involvering og medvirkning, noe som er positivt. Samtidig er det noen prosjekter som har utfordringer knyttet til at det tar lang tid å få egenfinansieringen på plass, og at tiltak dermed må forskyves i tid.

Forankring og mobilisering er fortsatt en høyt prioritert oppgave, og vil være det i tiden som kommer. Det er mange ulike målgrupper som er høyt prioritert, men de viktigste er kommuner og reiselivsbedrifter. Videre er innbyggere og fylkeskommunen viktige målgrupper. I 2012 er det små forskjeller når det gjelder prioriteringene av målgruppene sammenlignet med 2010 og 2011, men det kan virke som fylkeskommunen og andre næringsaktører har noe høyere prioritet. Bred forankring krever gode prosesser, og gode prosesser krever tid. Langsiktig tenkning og gode prosesser synes derfor å være avgjørende for å lykkes, og det vil derfor være viktig at det gis rom for å prioritere slike prosesser. Erfaringen er at prosjekter uten nødvendig involvering har møtt økende motstand underveis. Å sikre forankring handler ikke bare om å "få lov", men om å skape forståelse, tillit, eierskap og engasjement.

I 2012 er det ni av prosjektene som peker på målgrupper som det er vanskelig å trekke med. Det er ulike målgrupper som nevnes i den forbindelse, men de målgruppene som flere nevner, er reisevirksomheter/næringsliv, kommuner og grunneiere. Hvilke målgrupper som det er en utfordring å trekke med, ser også ut til å henge sammen med hvor prosjektet i utgangspunktet er forankret, og hvordan prosjektet er organisert fra starten av. Tidlig involvering, informasjon og god dialog synes uansett å være viktig for å trekke med aktuelle målgrupper.

Når det gjelder gjennomføring av tiltak, er det kun ett prosjekt som melder at disse er gjennomført som planlagt i henhold til tiltaksplanen. Gjennomgående årsaker til at tiltak ikke går som planlagt, er at ting av ulike årsaker tar lengre tid enn forventet, og at tiltak må forskyves i tid. I prosjekter som involverer mange aktører, blir gjerne prosesser og problemstillinger mer komplekse enn først antatt. Mange prosjekter har, som tidligere nevnt, begrenset med ressurser til prosjektledelse og koordinering. Mangel på tid og kapasitet i prosjektet til planlegging og gjennomføring er derfor en utfordring som går igjen i flere av prosjektene. Det skjer også uforutsette hendelser underveis som gjør at tiltak må justeres, og at prosesser må endres. Noen har også hatt utfordringer knyttet til sykdom og skifte av prosjektleder. Likevel synes organisering, forankring og ansvarsfordeling å ha en betydning for framdriften. Hvor ledelsen i utgangspunktet er plassert, og hvem som i utgangspunktet er med i prosjektet, har betydning for hvordan prosjektet gjennomføres og hvilke resultater man oppnår. At man i utgangspunktet har bred nok forankring blant de aktører som vil spille en viktig rolle for realiseringen av prosjektene, synes viktig. Det er klart at dersom man skal satse på bred verdiskaping forankret i natur- og kulturarven som strategi for nærings- og samfunnsutviklingen, er det avgjørende med god forankring både i kommunalt og regionalt forvaltning. Prosjekter som i utgangspunktet ikke har denne forankringen, må bruke prosjektet til å skape denne, og slike prosesser tar tid.

Det gjennomføres også tiltak som ikke har vært en del av tiltaksplanen. Mange av disse tiltakene er relatert til forankring, kompetansebygging, formidling og profilering. Dette er et krevende arbeid som synes å være noe undervurdert, og det er derfor ikke unaturlig at tiltakene utenfor tiltaksplanen har et slikt fokus.

Hovedprosjektene jobber direkte eller indirekte med tiltak som berører et stort antall naturtyper og verneområder. Selv om tiltakene er noe forskjellige, er det et fellestrekk at man søker å forene ulike interesser og styrke kunnskapene, eierskapet og engasjementet som grunnlag for et balansert samspill mellom vern og utvikling med utgangspunkt i naturarven. Effekter knyttet til bevaring av naturarven som gjør seg gjeldende på kort sikt, synes å være knyttet til skånsom tilrettelegging, kanalisering av ferdsel bort fra sårbare områder, rydding og skjøtsel av naturområder. Potensielle langsiktige effekter er relatert til økt kunnskap gjennom kartlegging, informasjonsinnhenting, planlegging, guiding, formidling, involvering og medvirkning, noe som videre kan bidra til utvikling av økt bevissthet og engasjement for bevaring og utvikling av naturverdiene. Det at det legges til rette for at flere kommer seg ut i naturen og opplever og lærer om natur- og kulturkvalitetene, er noe som både på kort og lang sikt kan bidra til å øke forståelsen og oppslutningen om bevaring og vern av de verdier og kvaliteter som naturarven representerer. Økt forståelse av de verdier og ressurser som natur- og kulturarven representerer i eget område, kan også skape et positivt engasjement for den framtidige utviklingen av området.

Det er i liten grad rapportert om uheldige konsekvenser av tiltak som er gjennomført, men det er eksempler på potensielle uheldige tiltak som er blitt stoppet. I 2012 rapporteres det imidlertid om uheldige konsekvenser knyttet til ferdsel i Hornøya naturreservat som har medført forstyrrelser av fuglelivet. For å unngå at dette utvikles til et problem, har alle involverte aktører gått sammen for å søke å finne løsninger på hvordan situasjonen skal håndteres. En viktig utfordring i fremtiden vil være å utvikle løsninger og systemer for kartlegging av effekter av de tiltakene som gjennomføres i hovedprosjektene.

Det arbeides med kunnskapsutvikling og formidling på ulike måter, både i form av kartlegging og sammenstilling av informasjon, utarbeidelse av informasjonsmateriell, samt formidling gjennom kurs, fagdager, seminarer, konferanser og media. Mange prosjekter har også omfattende samarbeid med ulike kompetansemiljøer. Kunnskap er av avgjørende betydning for å nå målsetningene som ligger til grunn for verdiskapingsprogrammet, og inntrykket er at fokuset på kunnskapstiltak

har vært økende gjennom prosjektperioden. Vi har sett at tiltak utenfor prosjektplanen også i stor grad har fokus på dette. Det er også verdt å merke seg at det er de prosjektene som i utgangspunktet hadde den sterkeste forankringen, dvs. hadde et fundament å spille på gjennom tidligere prosjekter, som har de bredeste og mest omfattende kompetansetiltakene. Disse prosjektene synes også i større grad å klare å samhandle med et bredere spekter av aktører – alt fra barn og unge, ulike næringsaktører, lokale og regionale lag og organisasjoner, kompetansemiljøer og sentrale aktører på internasjonale arenaer. Flere av prosjektene har gitt uttrykk for at det er bra at Naturarven som verdiskaper er et langsiktig program, slik at det er har vært mulig å jobbe mer langsiktig enn det som ellers vanligvis er mulig. Likevel viser erfaringene fra programmet at bygging av kunnskap, endring av holdninger og etablering av nye adferdsmønstre er prosesser som vil måtte strekke seg langt ut over programperioden. Programmet har imidlertid vært viktig for å synliggjøre utfordringer og gi innblikk i hva som kreves for lykkes.

Gjennom bred verdiskaping er det en målsetning å skape et gjensidig forsterkende samspill mellom miljømessig, kulturell, sosial og økonomisk verdiskaping, noe som også er en forutsetning for bærekraftig utvikling. Tilbakemeldingene fra prosjektene er at samspillet mellom de ulike verdiskapingsformene er viktige, men flere gir uttrykk for at sammenhengene kan være kompliserte, og at det kan være vanskelig å vite hvordan man skal legge til rette for et optimalt samspill. Det er klart at det ikke nødvendigvis finnes en klar fasit for dette, og at løsningene kan variere fra område til område alt etter hvilke oppgaver som står i fokus. Det er imidlertid viktig å være seg bevisst hva som er innholdet i de ulike verdiskapingsformene og hvordan samspillet mellom disse skal foregå. I den forbindelse har vi i forbindelse med rapporteringen for 2012 utviklet en matrise for bred verdiskaping. Formålet med denne er å tydeliggjøre innholdet i de ulike verdiskapingsformene og sammenhengene mellom dem, noe som gjør at det blir lettere å ta hensyn til disse når utviklingsstrategier skal utarbeides. Dersom man overser viktige sammenhenger, øker sannsynligheten for at man gjennom utviklingstiltak og -prosesser vil støte på problemer og utfordringer som begrenser måloppnåelsen.

Når det gjelder arbeidet med bred verdiskaping i hovedprosjektene, var det i den første fasen mest fokus på miljømessig verdiskaping, mens økonomisk, og spesielt sosial verdiskaping har fått større vektlegging etter hvert. Dette har sammenheng med at flere av prosjektene har hatt fokus på kartleggings- og tilretteleggingsarbeid i den første fasen, noe som senere kan danne grunnlag for økonomisk verdiskaping. Videre er det slik at dersom man skal lykkes med et slikt positivt gjensidig forsterkende samspill, så er man også avhengig av bred deltakelse og involvering av et bredt spekter av aktører. Det som trekkes fram som suksessfaktorer for å lykkes med bred verdiskaping, er samhandling, koordinering, dialog, gjøre hverandre gode, involvere, bygge felleskap, etablere møteplasser, skape tverrfaglig forståelse, etablere felles begrepsapparat, informere, bygge kunnskap, skape felles verdiforståelse osv. Det uttrykkes med andre ord et behov for å bygge felles forståelse, tillit og felles engasjement og samspill mellom ulike aktører, og sosial verdiskaping er naturligvis en nøkkelfaktor for å lykkes med dette. Det kreves imidlertid betydelige ressurser for å involvere og trekke med aktuelle aktører, og behovet for slike ressurser har vært undervurdert i flere av prosjektene. Prosjekter som har en forhistorie, og hvor prosjektet har vært del av en etablert samarbeidsplattform, har hatt en fordel. Disse prosjektene synes også å ha lettere for å knytte til seg nye nettverk og samarbeidspartnere både regionalt og internasjonalt.

Når det gjelder økonomisk verdiskaping, indikerer resultatene en positiv utvikling siden forrige rapportering. Til sammen er det sju prosjekter som rapporterer om etablering av 21 nye virksomheter i løpet av 2010, 2011 og 2012. Antallet bedrifter som har utvidet sin virksomhet som følge av programmet er noe høyere. I 2012 er det åtte bedrifter som rapporterer om en omsetningsvekst for 58 bedrifter. Dersom vi summerer tallene fra tidligere år, er det 88 bedrifter som har hatt om-

setningsvekst. Tallene er imidlertid usikre, fordi det ikke er alle som har like god oversikt over dette. Det kan også være muligheter for dobbelrapportering. Rapporteringen tyder likevel på at den økonomiske verdiskapingen i størst grad har skjedd gjennom økt omsetning i eksisterende bedrifter, og at antallet bedrifter som har hatt sysselsettingsvekst, er mer beskjedent. I forbindelse med rapporteringen for 2012 går det likevel fram at det er et stort antall bedrifter som har vært involvert og/eller kontaktet i hovedprosjektet i løpet av prosjektperioden. Totalt har 13 av prosjektene rapportert inn 331 bedrifter. Denne involveringen kan gi langsiktige effekter. Det er noen av de prosjektene som bygger videre på tidligere satsinger, og har bredest forankring, som synes å ha kommet lengst når det gjelder økonomisk verdiskaping.

Når det gjelder å sikre varige og langsiktige effekter, er det viktig at prosjektene er forankret i planer og strategier på nasjonalt, regionalt og lokalt nivå. Forankringen har samlet sett blitt noe sterkere gjennom prosjektperioden, men den varierer mellom prosjektene, og flere av prosjektene har behov for sterkere forankring. Alle prosjektene jobber på en eller annen måte med planer for hvordan prosjektarbeidet skal videreføres etter at programperioden er over, dvs. hvordan ansvar for ulike oppgaver skal plasseres og organiseres. En del av dette handler også om å få satsingene inn i kommunale- og regionale utviklingsplaner. Det vil imidlertid være viktig å synliggjøre og fremme prosjektenes satsinger når offentlige planer skal rulleres. Flere av prosjektene synes også å ha et bevisst forhold til dette.

Angående hovedprosjektens vurdering av ulike sider ved programmet som kan ha betydning for gjennomføringen, er det i 2012 sju av hovedprosjektene som rapporterer at de økonomiske ressursene som stilles til rådighet gjennom programmet, ikke er tilstrekkelige. Enkelte peker også på utfordringer knyttet til egenfinansiering. Det er dessuten slik at det alltid vil være tiltak å bruke penger på dersom økonomiske ressurser er tilgjengelige. Her er det verdt å merke seg at programmet ikke har noen målsetning om å finansiere alle typer tiltak alene, men at det er en målsetning om at programmet skal bidra til å utløse midler fra andre finansieringskilder og virkemidler. Det har det også bidratt til å gjøre. Mange har lagt vekt på å bruke penger på synlige fysiske tiltak og minst mulig på administrasjon og ledelse, og det har dermed for noen blitt for lite ressurser til koordinering, oppfølging og etablering av møteplasser og samhandlingsarenaer.

Videre peker tilbakemeldingene på at det er stort behov for koordinering av programmet i forhold til andre virkemidler for vern og utvikling. Koordineringsbehovet oppleves noe forskjellig fra prosjekt til prosjekt, og varierer blant annet etter hvordan prosjektet er organisert og innrettet i forhold til regionale aktører som Fylkesmannen, fylkeskommunen og Innovasjon Norge. Tilbakemeldingene tyder på at ulike roller og mandater for ulike instanser fremmer en sektorisering som hindrer gode helhetsløsninger. Dette omfatter også nasjonalparkforvalterne og nasjonalparkstyrene. Flere er inne på at kombinerings av ulike virkemidler som kanaliseres gjennom sektormyndigheter med et avgrenset ansvarsområde, er krevende. Grensene for hva midlene kan brukes til, oppfattes om for snevre og lite fleksible, samtidig som rapporteringsarbeidet blir krevende når hver sektormyndighet skal ha rapportering på bruken av sine midler. For lokalt forankrede prosjekter er det også vanskelig å arbeide for bedre koordinering på regionalt nivå. Det er forventninger om at nasjonal strategi for verdiskaping basert på natur- og kulturarven, som er under utarbeidelse, skal bidra til å løse noen av disse utfordringene.

Samlet sett er prosjektene godt fornøyd med de faglige ressursene som tilbys, men det pekes også på konkrete behov hvor programmet i større grad kan bidra. Det er relativt stor spredning i behovene som fremmes gjennom prosjektene. Det etterlyses bl.a. faglige ressurser på markeds-kunnskap, kommersialisering, IT, samhandling av virkemidler, stedsutvikling, regional utvikling og formidling/vertskap. Ellers ytres det ønske om å se nærmere på organisering knyttet til de oppgaver som omfattes av Naturarven som verdiskaper. Flere peker på behov for drahjelp fra sentralt

hold for å skape inngrep med sentrale aktører. Ett prosjekt peker i den forbindelse på at det fra kommunalt nivå er vanskelig å initiere bedre samhandling mellom Innovasjon Norge, fylkesmannen og fylkeskommunen. Ellers etterlyses en nasjonal strategi for bruk og vern av verneområder og at man får på plass en nasjonal kommunikasjons- og merkevarestrategi. Videre trekkes det også fram økt grad av synliggjøring av gode eksempler og bedre informasjon og verktøy som nasjonalparkstyrene kan arbeide ut fra. Som tidligere nevnt kan en nasjonal strategi for bred verdiskaping bidra til å bøte på noen av disse utfordringene. Det er også igangsatt et arbeid med utvikling av en nasjonal kommunikasjons- og merkevarestrategi.

Dersom erfaringene fra prosjektene i verdiskapingsprogrammet skal implementere strategier for bred verdiskaping på bredere basis, vil det, i kombinasjon med nasjonale strategier, være behov for å utvikle en veileder med verktøy/metoder for planlegging, gjennomføring, resultatmåling og oppfølging av slike strategier. Ingen prosesser vil være helt like, slik at det vil være viktig at en slik veileder legger til rette for målsettinger og prosesser som er tilpasset ulike områders utfordringer, kvaliteter og behov.

Programmet begynner nå å nærme seg slutten. Helhetsinntrykket fra tilbakemeldingene er at programmet har vært positivt i den forstand at det har bidratt til å initiere nytenkning, nye samhandlingsformer og synliggjøring av at naturarven kan være en ressurs for utvikling i kombinasjon med at kunnskapene og oppslutningen om bevaring øker. Samtidig har programmet også bidratt til å synliggjøre en del utfordringer og hindringer på veien. Bred verdiskaping krever helhetstenking, god samhandling og koordinering i en sektorisert og spesialisert verden. Ansvar for helhetsperspektivet og ulike aktørers rolle og betydning må tydeliggjøres. Det vil være en viktig oppgave i forbindelse med det videre arbeidet.

10.1 Anbefalinger for videre arbeid

I forbindelse med tidligere rapporteringer har vi med utgangspunkt i de erfaringer og resultater som har fremkommet gjennom rapporteringene, utarbeidet noen anbefalinger for videre arbeid. I og med programmet nå nærmere seg slutten, omfatter også flere av anbefalingene prioriteringer som kan være aktuelle i etterkant av at programmet er avsluttet. Anbefalingene er som følger:

- ◆ Prosjekter som fordrer bred medvirkning, krever god prosjektledelse og oppfølging. Det er derfor viktig å bruke tilstrekkelige ressurser på dette. Å kombinere en prosjektlederstilling med helt andre arbeidsoppgaver er ugunstig. Dersom prosjektlederstillingen skal kombineres, er det viktig at denne stillingen kombineres med nært beslektede arbeidsoppgaver.
- ◆ Arbeidet med bred verdiskaping fordrer bred deltakelse og involvering. Bruk ressurser på samhandling og koordinering. Det kan være en tung vei å gå for en enslig prosjektleder i en liten prosentstilling, som skal forankre prosjektet inn i kommunens egen organisasjon, blant reiselivet og andre relevante næringsaktører, blant kunnskapsmiljøer, grunneiere, innbyggere, skoler, lag og frivillige organisasjoner, fylkesmannens og fylkeskommunens ulike avdelinger og Innovasjon Norge.
- ◆ Vær bevisst på hva forankring innebærer. Å sikre forankring handler ikke bare om å "få lov", men om å skape forståelse, tillit, eierskap og engasjement.
- ◆ Sørg for tidlig involvering og god dialog. Dette er viktig for å forebygge og avdempes konflikter, og for å skape eierskap og tillit til prosessene.
- ◆ Prosesser som innebærer holdningsendringer og nye samhandlingsformer, er tidkrevende og trenger mye oppfølging. Det er en fordel om aktører som vil ha en sentral betydning for måloppnåelsen, er involvert helt fra starten. Det er mer krevende å trekke inn aktører etter hvert.

- ◆ Klargjør hva slags roller og betydning ulike aktører kan ha i arbeidet med bred verdiskaping, og hva som forventes av leveranser og bidrag. Dette gjelder ikke bare direkte deltakere i prosjektene, men også offentlige aktører både på nasjonalt, regionalt, nasjonalt og internasjonalt nivå.
- ◆ I prosjekter som involverer mange aktører og tiltak, vil det lett oppstå uforutsette hendelser som får betydning for framdriften. Tenk igjennom tiltak kan bidra til å redusere sårbarheten for slike hendelser.
- ◆ Klargjør hvilke virkemidler som er aktuelle med tanke på å fremme bruk av naturarven som ressurs og grunnlag for verdiskaping. Synliggjør eventuelle behov for justeringer og tilpasninger av virkemidler for at de skal understøtte hverandre på en best mulig måte.
- ◆ Det regionale nivået, med fylkeskommunen, fylkesmannen og Innovasjon Norge, spiller en nøkkelrolle i arbeidet med bred verdiskaping. Dette fordi det regionale nivået tar hånd om forvaltningsoppgaver og virkemidler som er viktige for å realisere lokale tiltak og utviklingsprosesser. Når den regionale forvaltningen, som rår over virkemidler knyttet til både vern og utvikling, ikke er koordinert, og ikke klarer å se sine virkemidler i sammenheng, så skaper dette ekstra utfordringer. Klargjør hvordan det regionale nivået kan samhandle på en best mulig måte for å støtte opp om brede utviklingsstrategier.
- ◆ Det er etablert en ordning med lokal forvaltning av nasjonalparker og større verneområder. Klargjør hva slags rolle nasjonalparkforvalterne, nasjonalparkstyrene, forvaltningsplanen og informasjonsentrene kan ha som grunnlag for planlegging og gjennomføring av brede verdiskapingsstrategier.
- ◆ Klargjør hvordan strategier for bred verdiskaping kan inngå i kommunenes arbeid med kommunal planlegging og bærekraftig lokal samfunnsutvikling
- ◆ Noen prosjekter har gode erfaringer med partnerskapsavtaler. Vurder muligheter og behov for slike avtaler.
- ◆ Sørg for god forankring av prosjektet i aktuelle forvaltnings- og utviklingsplaner. Dette er viktig for å sikre langsiktighet og finansiering av utviklingstiltak.
- ◆ Få fram gode eksempler som kan fungere som inspirasjon og grunnlag for forankring og mobilisering, både i og utenfor programmet og prosjektene. Lag en eksempelsamling av ”best practices”.
- ◆ Økonomisk verdiskaping er krevende. Viktige suksessfaktorer er naturkunnskap, produktkunnskap, markedskunnskap, språkkunnskap, kunnskap om bedriftsutvikling, markedsføring og profilering, tillit hos aktuelle samarbeidspartnere, evne til å kunne spille på ulike virkemidler og kompetansemiljøer og evne til å formidle informasjon om området og produktene. Lag møteplasser og nettverk som grunnlag for erfaringsutveksling, kompetanseheving, produktutvikling, pakking og markedsføring.
- ◆ Bred verdiskaping handler i dag om å få til helhetsløsninger på tvers av spesialiserte sektorer og virkemidler. Det er behov for en nasjonal politikk for hvordan natur- og kulturarven kan fungere som ressurs for bred verdiskaping. I den forbindelse arbeides det med utvikling av en nasjonal strategi for verdiskaping basert på natur- og kulturarven, og en nasjonal kommunikasjons- og merkevarestrategi er under utvikling. Det er viktig at en slik strategi legger tydelige føringer for hvordan man bør samhandle på tvers av sektorer og forvaltningsmessige skillelinjer for å realisere brede verdiskapingsstrategier. Ansvar for helhetsperspektivet og ulike aktørers rolle og betydning må tydeliggjøres.
- ◆ Det bør også utarbeides en veileder i bred verdiskaping. En veileder for bred verdiskaping bør omfatte både planlegging (strategier, mål og tiltak knyttet til ulike former for verdiskaping og samspillet mellom disse), medvirkning, samhandling, prosessledelse, styring og måling av resultater og effekter. Ingen prosjekter og prosesser vil være like, og det vil derfor være viktig at

en slik veileder legger til rette for utvikling av planer og prosesser som tilpasses ulike områders kvaliteter, utfordringer og behov.

Vedlegg

Tabell 58 Hvilke naturtyper ressursgrunnlaget i hovedprosjektet knyttes til.

Hovedprosjekt	Myr og kilde	Rasmark, berg og kantkratt	Fjell	Skog	Kulturlandskap	Ferskvann/våtmark	Havstrand/kyst	Andre viktige naturtyper
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	1	1	1	1	1	1	1	
Sykkelturisme i Nordland	1	1	1	1	1	1	1	
Vidda Vinn	1	0	1	1	1	1	0	
Villreinen som verdiskaper	0	0	1	1	1	0	0	
Skatter for fremtiden	1	0	1	1	1	1	1	
Mellom fjell, fjord og folk	1	1	1	1	1	1	0	Isbre, fjord
Folgefonna – vandring frå fjord til fonn	0	0	1	0	1	0	0	Isbre
Sørnorsk Kystnatur	0	0	0	0	1	0	1	
Kystarven	1	0	0	0	1	1	1	
Økosystem Dokkadelta	1	0	1	1	1	1	0	Elver
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	0	0	0	1	0	0	0	
Nærøyfjorden Verdsarvpark – "Verdiskaping skjer i møtet!"	0	1	1	1	1	0	0	
Varnjargga – Varenkinniemi – Varangerhalvøya	1	0	1	0	1	1	1	
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	0	0	1	1	0	1	0	
Norges Nasjonalparklandsbyer	0	0	1	0	1	0	0	

Tabell 59 Navn på verneområde(r) hovedprosjektet har hatt fokus på.

Hovedprosjekt	Tiltak utenfor planen
Fugleturisme i Midt- og Øst-Finnmark	Varanger nasjonalpark, Tanamunningen, Syltefjordstauran Valdak/Stabbursnes, Gjesværstappan og Slettnes.
Sykkelturisme i Nordland	Saltfjellet landskapsvernområde mellom Saltfjellet-Svartisen nasjonalpark og Junkerdal nasjonalpark: Naturreservat: Dypen naturreservat, Junkerdal naturreservat Nystadneslia naturreservat, Fiskvågvatne og Kjeggen. Vernet vassdrag: Saltdal-selva.
Vidda Vinn	Hardangervidda nasjonalpark
Villreinen som verdiskaper	Dovrefjell-Sunndalsfjella, Rondane og Reinheimen
Skatter for fremtiden	I og med at starten på dette prosjektet dreier seg om dokumentasjonsarbeid av tradisjonell kunnskap omkring natur og naturbruk vil flere naturtyper knyttes til prosjektet. Ingen verneområder har hatt spesielt fokus i 2010, men vil komme til å få et større fokus videre i prosjektet.
Mellom fjell, fjord og folk	Alle verneområda i kommunen, men særlig vekt på nasjonalparkene Jostedalbreen, Breheimen og Jotunheimen.
Følgefonna - vandring frå fjord til fonn	Følgefonna nasjonalpark med verneområde.
Sørnorsk Kystnatur	Flekkfjord landskapsvernområde, Listastrendene landskapsvernområde (7 områder), Kviljo fuglefredningsområde, Nordhasselvika fuglefredningsområde, Slevdalsvannet naturreservat og Steinodden plante- og fuglefredningsområde.
Kystarven	Prosjektet er knyttet til verneområde for sjøfugl, kystlynghei og naturbeitemarkar i HAFS-regionen. Av verneområde nevnes: Sørværet på Værlandet i Askvoll kommune, Gåsvær i Solund kommune og Sakrisøy i Hyllestad kommune. Det spesifiseres at prosjekt er kopla opp mot et veldig oppdelt verneregime med mange små reservat ute ved kysten. Til mange av reservata er det knyttet restriksjoner på ferdsel. Tilrettelegging av f.eks. turstier skjer derfor ofte i randsonene mellom verneområdene. Når det gjelder sauebeiting, er det mye fokus på beiteaktivitet som kommer innenfor ordningen med Regionale miljøtiltak. Det er

	også arrangert seminar og studieturer der man har sammenlignet lyngbrenning og beiting både innenfor og utenfor verneområdene.
Økosystem Dokkadelta	Prosjektet har lånt navnet til Ramsar og naturreservat Dokkadelta siden det forener vassdragsnaturen i økosystemet. Fokuset ligger ikke kun på naturvernområdene, men på Økosystem Dokkadelta i sin helhet som omfatter Synnfjell – Etna – Dokka – Randsfjorden.
Område- og trafikkutvikling rundt Dovrefjell	Dovrefjell-Sunndalsfjella Nasjonalpark, Dalsida landskapsvernområde, Eikesdalsvatnet landskapsvernområde, Nordre Snøfjelltjønn naturreservat, Åmotan-Grøvdalen landskapsvernområde, Fokstugu landskapsvernområde, Jora landskapsvernområde, Åmotsdalen landskapsvernområde, Sandgrovbotn-Mardalsbotn biotopvernområde og Torbudalen biotopvernområde.
Nærøyfjorden Verdsarvpark – " Verdiskaping skjer i møtet!"	Verdsarven Vestnorsk fjordlandskap - Nærøyfjordområdet. Flere delprosjekt har likevel foregått i randområdene/grendene inntil verdensarven slik som f.eks. Stalheim og Fresvik.
Varnjargga – Varenkinniemi– Varangerhalvøya	Varangerhalvøya nasjonalpark og Barvikmyra naturreservat
Magiske og verdifulle opplevelser i Nord-Trøndersk natur	Ramsarområder rundt Trondheimsfjorden, Lierne og Blåfjella/Skjærkerfjella nasjonalpark, Børgfjell nasjonalpark m/landskapsvernområder i randsonen, Skograuberga naturreservat.
Norges Nasjonalparklandsbyer	Nasjonalparker tilknyttet landsbyene.